

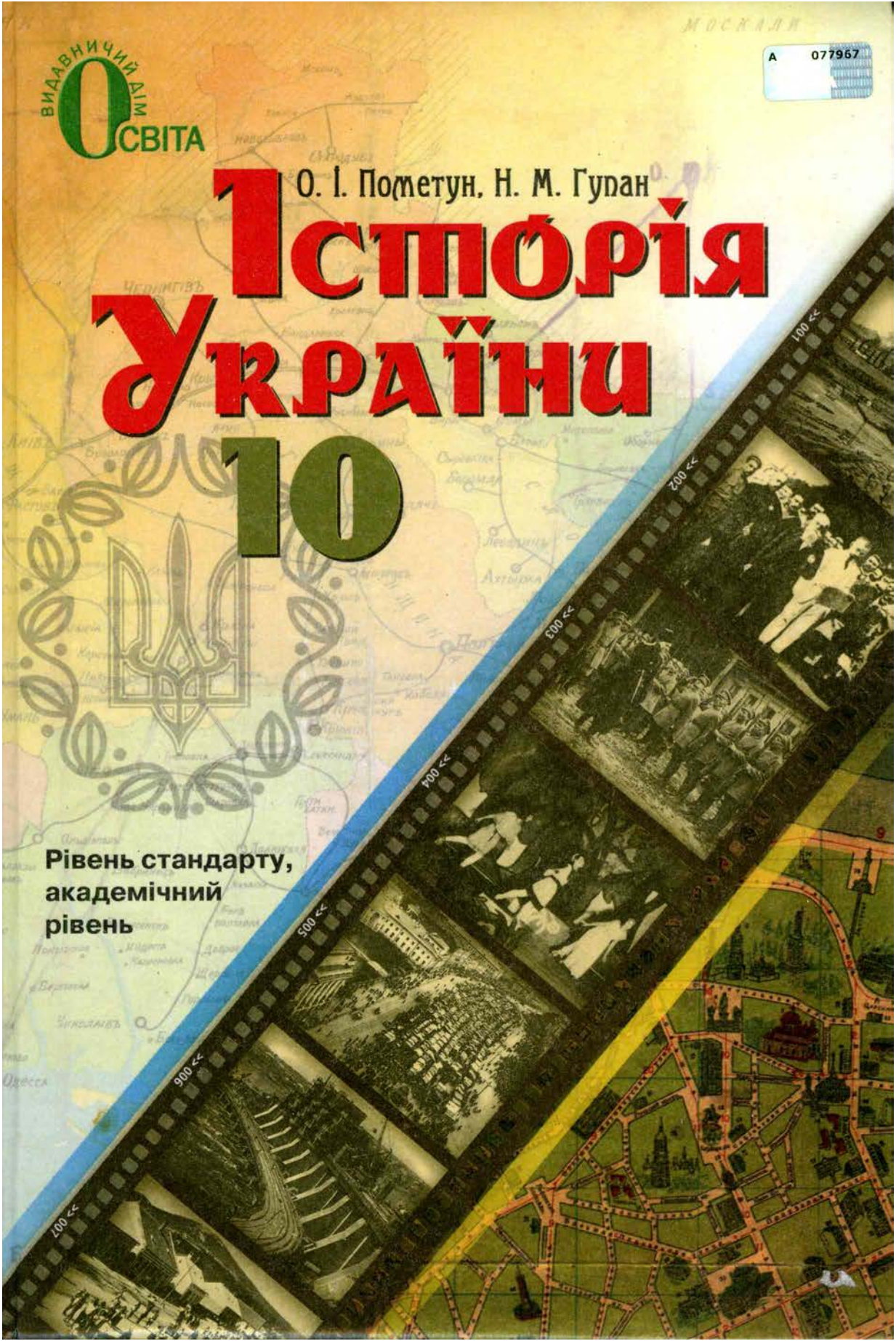
ВИДАВНИЧИЙ ДІМ
ОСВІТА

А 077967

О. І. Пожметун, Н. М. Гурган

Історія України 10

Рівень стандарту,
академічний
рівень

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721-1
П55

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
(Лист від 20. 11. 2012 р., № 1/11-18075)*

Пометун О. І.

П55 Історія України : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. — 288 с. : іл.

ISBN 978-617-656-161-3

Підручник з історії України для учнів 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту та академічний рівень), що його було визнано переможцем Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для 10 класів. Доопрацьований згідно зі змінами у програмі і сьогодні є єдиним навчальним посібником, рекомендованим Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, який повністю відповідає чинній навчальній програмі з історії України для 11-річної школи.

Навчальний матеріал охоплює події 1900–1939 рр. Окрім основного тексту, в підручнику представлено документи, ілюстрації, карти, біографічні матеріали.

Учням пропонуються різномірівневі завдання і запитання, перевірочні тести, що дають їм можливість розмірковувати, дискутувати, формулювати власну точку зору.

Для учнів 10-х класів, вчителів історії, абітурієнтів і всіх тих, хто цікавиться історією України ХХ століття.

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721-1

ISBN 978-617-656-161-3

© О. І. Пометун, Н. М. Гупан, 2012
© Видавничий дім «Освіта», 2012

Шановні старшокласники!

Курс історії України в 10-му класі — хронологічно послідовна система відомостей з історії ХХ ст., що є складовою шкільної історичної освіти. Він охоплює історію 1900–1939 рр., які були багато в чому переломними для всього людства загалом і нашої країни зокрема. Метою курсу, за визначенням державної програми, є не лише ознайомлення з подіями і процесами, що відбувалися, не тільки розуміння історії і культури України в контексті світового історичного процесу, що розвивається в часі та просторі, а й усвідомлення вами власної належності до України та її народу, розвиток громадянськості, відповідальності за збереження традицій і майбутній розквіт Батьківщини.

Отже, перед вами продовження історії першої половини ХХ ст. І за насиченістю подій, і за масштабами змін у житті народу цей період є унікальним. Народ України витримав трагедію Першої світової війни, ентузіазм початку Української революції, розчарування і кров визвольних змагань, утвердження радянської влади з її масштабними соціальними й економічними перетвореннями та випробуваннями, намагання населення реалізуватися у нових формах державності.

Сподіваємося, що вивчення вітчизняної історії допоможе вам краще відчувати свою належність до народу України, стати свідомими, активними та компетентними громадянами нашої держави.

Як працювати з підручником

Щоб легко орієнтуватись у підручнику, автори поділили його (згідно з державною програмою) на розділи і теми. Після номера і назви теми є план, за яким її подано. В основному тексті виділено слова (словосполучення) і дати, які бажано запам'ятати, навчитися їх пояснювати, оперувати ними. Щоб зрозуміти значення виділених слів, скористайтесь довідниковою літературою або допомогою вчителя. Значення термінів, позначених (*) ви віднайдете у словнику, що в кінці підручника.

На початку кожної підтеми, в рубриці «*Подумайте*» запропоновано завдання й запитання, які допоможуть зрозуміти матеріал усієї теми, виділити в ній головне, простежити логіку викладення, оцінювання того чи іншого факту. Надані завдання відповідають середньому рівню навчальних досягнень.

Окрім основного тексту з описом історичних подій і процесів ви знайдете рубрику «*Погляд зблизька*», яка щоразу знайомитиме вас з біографічними даними видатних діячів історичної доби, котрі здійснили суттєвий вплив на розвиток подій. Така інформація допоможе вам зрозуміти погляди або позиції особистості, її поведінку в конкретній ситуації тощо.

У рубриці «*Зверніться до джерел*» на вас чекатимуть витяги з історичних документів, свідчення і спогади учасників подій, оцінки й інтерпретації явищ істориками, важливі фрагменти з інших підручників.

Щоразу, окрім тексту, перед вами стояли завдання, яке необхідно виконати під час опрацювання додаткового матеріалу. Така робота сприятиме формуванню вашого критичного, аналітичного й історичного мислення, уміння орієнтуватися в різноманітні інформаційних потоків, що є необхідною умовою успішного життя на сучасному етапі розвитку людства.

Наприкінці кожної теми подано рубрику «*Перевірте себе*», працюючи з якою ви зможете оцінити рівень засвоєння матеріалу. Завдання рубрики орієнтовані на запам'ятовування фактів, понять і дат задля успішного виконання тестів, а також на достатній та високий рівень навчальних досягнень. Деякі із завдань потребують порівняльного аналізу, класифікації, узагальнення фактів, пояснення причин і взаємозв'язків історичних подій, процесів тощо.

Кожен розділ закінчується тестами і завданнями для тематичного оцінювання, самоконтролю та самоперевірки.

Працюючи з підручником, звертайте увагу на розвиток власних умінь:

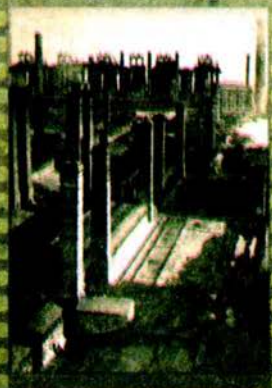
- викладати факти у певній логічній (хронологічній) послідовності;
- визначати власну позицію, ставлення до події або особистості та пояснювати це;
- доводити свою думку, аргументувати її;
- визначати і пояснювати поняття й терміни;
- характеризувати соціально-економічне і політичне становище країни чи території;
- встановлювати і пояснювати хронологічні (синхроністичні) та просторові (на основі опрацювання історичної карти) зв'язки між подіями і явищами минулого;
- аналізувати й порівнювати історичні явища і процеси; позиції, погляди, програми окремих діячів, політичних партій і рухів тощо;
- визначати й пояснювати причини і наслідки подій, явищ і процесів, виявляти тенденції розвитку суспільних явищ і процесів;
- узагальнювати факти, розуміти значення подій і явищ, оцінювати їх;
- характеризувати історичну постать як діяча і особистість;
- самостійно здобувати, добирати й оцінювати інформацію про минуле, користуючись доступними джерелами: додатковою літературою, засобами масової інформації, Інтернетом тощо.

Успіхів вам!

Автори підручника

Україна на початку ХХ століття

Тема 1. Становище українських земель на початку ХХ ст.

1. Україна у складі Росії та Австро-Угорщини.
2. Місце української економіки в господарському житті двох імперій. Здійснення індустріальної модернізації.
3. Економічна криза 1900–1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань.

1. Україна у складі Росії та Австро-Угорщини

Подумайте

Порівняйте основні риси адміністративно-територіального устрою українських земель у складі Росії та Австро-Угорщини. З'ясуйте, що в них спільного, а що — відмінне.

На початку ХХ ст. українські землі загальною площею 700 тис. кв. км і з населенням 48 млн осіб (серед них 33 млн українців) були поділені між Російською і Австро-Угорською монархіями.

До Росії належали три регіони з дев'ятьма українськими губерніями: Лівобережжя (Чернігівська, Полтавська і Харківська), Правобережжя (Волинська, Подільська і Київська) і Новоросія (Катеринославська, Таврійська і Херсонська). Кожна губернія поділялася на 10–12 повітів, а ті — на волості з кількома селами у кожній. Адміністративними центрами губерній і повітів були міста, волостей — містечка. Губерніями керували губернатори, яких призначав цар. Повіти очолювали капітани-справники, обрані дворянами зі свого середовища. На чолі волостей стояв старшина, якого затверджували на волосному сході. Старшині підпорядковувалися старости — обранці сільських громад. Окрім цих органів виконавчої влади, в губерніях і повітах створювалися виборчі самоврядні установи — земські зібрання (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі органи). Діяльність земств контролювали губернатори та міністерство внутрішніх справ.

До складу Австро-Угорщини належали три українські регіони: Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття. Східна Галичина з адміністративним центром у Львові поділялася на 50 повітів, Північна Буковина (м. Чернівці) — на 10 повітів, Закарпаття (м. Ужгород) — на 4 комітати. На Буковині вищою посадовою особою був крайовий президент, а в Галичині — намісник. Призначеним імператором наміснику і крайовому президентові підпорядковувалися повітові старости — «довірені особи» міністра внутрішніх справ. Повітові старости у свою чергу обирали війтів, щоб ті очолювали сільські громади. У Львові і Чернівцях діяли крайові сейми, які виконували функції органів місцевого самоврядування.

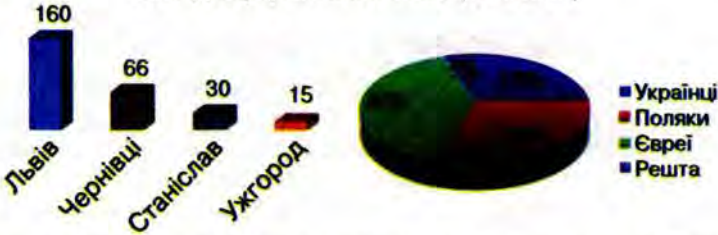
На українських землях, що входили до складу Росії, нараховувалося 130 міст. Найбільші серед них: Одеса — 404 тис. мешканців, Київ — 248 тис., Харків — 174 тис. Серед населення міст переважали росіяни — 55 %, українці становили приблизно 19 %, євреї — 11,3 %, а також поляки та ін. У західноукраїнських землях найбільшими містами були Львів (160 тис. мешканців), Чернівці (66 тис.), Станіславів (30 тис.), Ужгород (15 тис.). Серед міського населення регіону українці становили понад 25 %, євреї — понад 40 %, поляки — понад 30 %.

Населення переважно проживало у сільській місцевості — у підросійській Україні 84 %, в західноукраїнських землях — 85 %.

Підросійські українські землі (тис. осіб)

Західноукраїнські землі (тис. осіб)

? Про які модернізаційні процеси, на вашу думку, свідчать подані у діаграмах цифри?

2. Місце української економіки у господарському житті двох імперій. Здійснення індустріальної модернізації

Подумайте

Опрацювавши матеріал параграфу, стисло схарактеризуйте українську промисловість і сільське господарство та їх місце в господарському житті Російської та Австро-Угорської імперій.

Обґрунтуйте свою думку фактами. Складіть план невеликого повідомлення на тему: «Прояви індустріальної модернізації на українських землях початку ХХ ст.».

Початок ХХ ст. в Україні відзначився індустріалізацією, що означала розвиток великої машинної індустрії і створення нової структури економіки. Важлива роль у здійсненні цього належала металургії, що забезпечувала металом потреби промисловості, які постійно зростали. В українських землях, що входили до складу Російської імперії, у 1900 р. виробництво заліза і сталі зросло в 27 разів, порівняно з попереднім десятиріччям. Такі результати досягнуто не лише завдяки кількісному збільшенню заводів, а й модернізації промислового обладнання. Енергоозброєність металургійних підприємств України перевищувала аналогічні показники Уралу в 42 рази. Перехід металургії на мінеральне паливо зумовив високі темпи розвитку нової галузі важкої індустрії — коксового виробництва. На відміну від кам'яновугільних копалень, воно відразу виникало у вигляді великих підприємств. Продуктивність коксових устаткувань металургійних заводів була в 4 рази вищою від вугільних копалень. Аби подолати такий розрив, необхідно було модернізувати обладнання шахт. Упродовж першого десятиріччя ХХ ст. потужність механічних двигунів у Донбасі зросла в 10 разів. Однак технічний прогрес не зміг поширитися на більшість галузей промисловості — перешкодою цьому слугували значні резерви дешевої робочої сили.

У цей період в межах загальноімперської економіки Україна набувала чіткої спеціалізації. Насамперед вона мала статус вугільно-

металургійної бази. По-друге, Україна виявилася найпотужнішим виробником цукру і товарного зерна. Найщедрішою у цій сфері виявилася Наддніпрянщина (так називали підросійську частину України), де частка промисловості у загальному обсязі всієї продукції становила 48,3 % (середній показник у Російській імперії — 40 %). Тут працювало понад 8 тис. промислових підприємств з понад 800 тис. робітниками.

Зверніться до джерел

Із праці О. Бойка «Історія України»

За оцінками багатьох сучасних дослідників, розвиток Російської держави не відповідає звичним для Європи схемам феодального та буржуазного розвитку. Росія являла собою приклад відносно швидкої модернізації і трансформації традиційного суспільства. Це відобразалось і на українських землях, економічний потенціал яких був досить високим, адже промисловість Наддніпрянської України формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу. Проте через низку обставин (вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила тощо) вона мала свої особливості, які суттєво вплинули на структуру та розвиток промислового потенціалу краю.

? Пригадайте: про які особливості структури та розвитку промислового перевороту в Наддніпрянській Україні вам вже відомо? Про які особливості процесів модернізації суспільства говорить історик О. Бойко?

Поступово склалася певна спеціалізація промислових районів. Сформувалися три найпотужніші за обсягом промислового виробництва регіони: Правобережжя, що давало 46,5 % усього обсягу виробництва, Лівобережжя — 30,5 % і Південь — 23 %.

Активного розвитку тоді набула й транспортна система. Зокрема, загальна довжина залізничних колій сягала 8,5 тис. км і становила п'яту частину всієї мережі Росії. Вони з'єднували промислові центри з морськими портами. Потреби залізниці забезпечували паровозобудівні заводи у Харкові й Луганську. На Миколаївському суднобудівному заводі конструювалися й виготовлялися пароплави, що транспортували вантажі водними шляхами, зокрема з азівсько-чорноморських портів.

На початку ХХ ст. українська промисловість становила 24,3 % загальноімперської, а Наддніпрянщина забезпечувала 22 % збору зерна.

Прискорювався розвиток сільського господарства на Півдні. Поміщики використовували вдосконалену техніку, таким чином механізуючи все більше виробничих процесів у землеробстві. Цьому сприяв розвиток виробництва вітчизняної сільгосптехніки. Однак такі нововведення не набули масового характеру. Загалом раціонально й інтенсивно зростала незначна частина господарств — підприємницьких панських і селянських (приблизно 39,4 % від їх загальної кількості).

На Правобережній і Лівобережній Україні зміни відбувалися завдяки збільшенню площ посівів цукрового буряка, а саме — 78 % від загальноімперських. І лише незначна кількість селянських господарств застосовувала сучасну сільгосптехніку в цій галузі.

Про які явища в українській економіці свідчать ці фото?

Перший паровоз, виготовлений на Луганському паровозобудівному заводі. 1900 р.

Юзівський металургійний завод. Початок ХХ ст.

Загалом рівень товарності сільського господарства був низьким і дорівнював лише третині валової продукції підросійської території України. Серед основних причин таких показників — екстенсивний розвиток сільського господарства, низький технічний рівень, засилля малоземельних маєтків, неспроможних до якісних змін у господарюванні.

Місце України у загальноросійській економіці на початку ХХ ст.

Галузь господарства	Продукція	Частка в російській економіці
видобувна	вугільна	70 %
	залізна руда	57,2 %
металургія	сталь	57 %
	чавун	52 %
	прокат	58 %
машинобудування і металообробка		20 %
залізничний транспорт	рейки	75 %
	паровози	23 %
сільське господарство	зерно	22 %
	цукор	80 %
	тютюн	50 %

? Прокоментуйте наведені у таблиці дані. Про що вони свідчать? Які висновки можна зробити?

Проте частка українського виробництва в обробній промисловості Російської імперії становила лише 15 %. Металообробні підприємства, розташовані на українських землях, не забезпечували найменших потреб населення. Навіть дріт і цвяхи до українських губерній завозили з Росії.

Зверніться до джерел

Із праці В. Литвина «Історія України»

Центральний уряд своїми протекціоністськими заходами сприяв прискоренню модернізації економіки України. Тарифною митною політикою, акціонерним законодавством уряд підтримував розвиток української промисловості, її базових галузей — вугільної, залізодобувної, металургійної, машинобудівної...

? Як ви вважаєте, чому уряд Російської імперії упродовжував таку політику?

У західноукраїнських землях промисловість розвивалася повільніше. На початку ХХ ст. у Східній Галичині було 700 промислових підприємств, де працювало 300 тис. робітників. Потужно розроблялися нафтові родовища. У 1903 р. тут видобували 5 % світової нафти. Але влада не заохочувала переробку цієї сировини на місцях. Вивізне мито на неперероблену нафту було нижчим, аніж на нафтопродукти. Тому тут переробляли лише третину від загальної кількості сирової нафти, а решту — в інших регіонах імперії.

На початку ХХ ст. нафтодобувна промисловість зазнала технічної реконструкції: закривалися невеликі копальні, розпочалося буріння свердловин глибиною понад 1000 м. Завдяки застосуванню нової техніки щорічний видобуток нафти зріс: з 40–70 тис. тонн за останнє десятиріччя ХІХ ст. до 325 тис. тонн у 1900 р.

Промислова діяльність краю була пов'язана і з лісництвом. Щороку в Карпатах вирубували 10 млн куб. м деревини, 2/3 якої вивозили для подальшої переробки в регіони Австро-Угорщини. Решту переробляли на 100 місцевих невеликих тартаках. У краї здійснювали розробку соляних родовищ, які давали 64 % солі Австро-Угорської імперії. Однак видобуток солі монополізувався державою, тому сіль була занадто дорогим продуктом. Унаслідок такої політики західноукраїнське населення постійно зазнавало «соляного голоду», тоді як сіль експортували в Європу. У Галичині видобували також озокерит (використовували для виготовлення оливи, церковних свічок, ізоляційних матеріалів в електротехніці) та буре вугілля. У Закарпатті видобували граніт, мармур, гончарну та білу вогнетривку глину, з якої виготовляли порцелянові і фаянсові вироби.

В експортній продукції західноукраїнських земель сировина становила 90 %. Водночас із західних провінцій Австро-Угорської імперії до Галичини, Буковини і Закарпаття завозили дешеву фабрично-заводську продукцію, що витісняла з ринку місцеві вироби. Таким чином був зорієнтований і розвиток транспорту. На початку ХХ ст. довжина залізниці у краї сягала понад 4 тис. км. Однак залізничне будівництво не сприяло масштабному розвитку важкої індустрії, як, наприклад, у Росії, а лише викликало пошквдження, головним чином, виробництва лісопереробної та будівельної промислової продукції. Залізниця збільшила можливості Австро-Угорщини щодо вивезення із західноукраїнських земель сировини і завезення в регіон своїх товарів.

В економіці західноукраїнських земель домінувало сільське господарство (понад 2/3 валової продукції). На початку ХХ ст. його товарність зростала. Багатогалузеве сільське господарство було зорієнтоване на внутрішній та зовнішній ринки. У торговому балансі господарств провідна роль належала рослинництву, одночасно з яким успішно розвивалося і тваринництво.

Провідним напрямом посівної сфери було вирощування зернових культур (майже 60 % усіх посівних площ). Урожайність зернових була вище Наддніпрянської і сягала 10 ц з гектара. Проте західноукраїнське населення відчувало дефіцит зерна і споживало хліб удвічі менше, ніж мешканці Наддніпрянщини. Нестача товарного хліба перекривалася закордонним імпортом. Для вирощування технічних культур (льону, тютюну, цукрового буряка, хмелю) відводили лише 1 % усіх посівних площ. Селяни здебільшого були малоземельні, оскільки поміщицьке землеволодіння (40 % орних земель краю) зберігалось донині.

3. Економічна криза 1900–1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань

Подумайте

На основі тексту і здобутих знань з'ясуйте, якими були основні вияви і наслідки світової економічної кризи в українських землях.

Після промислового піднесення на початку століття українські землі, разом з іншими європейськими державами, охопила економічна криза, що тривала з 1900 по 1903 р. Найгостріше її відчула важка промисловість. Серед 79 криворізьких копалень, станом на 1902 р., діючими була лише 41, а серед 56 доменних печей, що на півдні Наддніпрянщини, працювало лише 23 (1903 р.). Криза не оминула й легку та харчову галузі. Нереалізована продукція переповнювала склади цукрових заводів.

Видобуток залізної руди і виробництво чавуну у Криворіжжі в роки світової кризи (у млн пудів)

	1900 рік	1901 рік	1902 рік	1903 рік
Залізна руда	156,2	111,3	111,8	149,5
Виплавлення чавуну	91,6	91,7	84,1	83,4

? Про що свідчать дані, наведені в таблиці?

Значна кількість підприємств припинили діяльність, внаслідок чого зріс показник безробіття. Так, у 1903 р. на території Наддніпрянщини роботу втратили понад 100 тис. робітників, а заробітна плата працюючих зменшилася на 15–20 %.

Економічна криза виконала роль каталізатора у реалізації потенційних можливостей регіону: загостривши конкуренцію та посиливши поляризацію підприємств, вона змусила буржуазію максимально сконцентруватися і об'єднати сили. Криза супроводжувалася поглинанням слабших підприємств сильнішими, зменшенням чисельності дрібних фабрик і

заводів та збільшенням великих. Таким чином, концентрація виробництва сягнула значних розмірів, навіть у порівнянні із західноєвропейськими країнами. За рівнем концентрації промислового виробництва з основних галузей Наддніпрянська Україна на початку ХХ ст. потрапила у світові лідери.

Великі підприємства, як правило, не належали одній особі, а були акціонерними товариствами. У таких об'єднаннях капітал розподілявся на паї (акції). Власники паїв (акціонери) відповідали за справи акціонерного товариства й отримували частку прибутку відповідно до свого паю. Акціонерні товариства стрімко поширювалися різними галузями промисловості. Так, упродовж останнього десятиріччя ХІХ ст. їх було 677 по всій Україні, а вже 1905 р. кількість новостворених акціонерних товариств сягнула 285.

Посилення концентрації промисловості в деяких галузях сприяло виникненню **монопольних компаній** (великих підприємств), фірм або об'єднань (спілок), які контролювали значну частину виробництва і збут певного виду продукції. Можливість суттєво впливати на ринкові ціни та обсяги постачання товарів забезпечувало таким компаніям високі прибутки.

Першою монополією, що виникла у Наддніпрянщині ще у 1893 р., був синдикат цукрової промисловості. Він об'єднав 203 із 224 чинних цукрових заводів і виготовляв 1,2 млн тонн цукру щорічно, таким чином посівши друге місце у світі після Німеччини.

Процес монополізації сягнув свого найвищого розвитку на початку ХХ ст., коли виникли такі могутні синдикати, як «Продамет» (1902 р.), «Продвагон» (1904 р.), «Продвугілля» (1904 р.) та ін. Наприклад, синдикат «Продвугілля», до якого належали 18 акціонерних товариств, контролював 75 % видобутку кам'яного вугілля у Донбасі. Загалом в Україні діяло 30 синдикатів, які збували 60–80 % галузевої продукції. На західноукраїнських землях діяло понад 50 акціонерних товариств: «Галицько-Карпатське товариство», «Галичина», «Східниця» тощо. Вони координували розвиток нафтової, хімічної, деревообробної промисловості та інших галузей економіки краю.

Зверніться до джерел

Зі статті в газеті «Ранок Росії» за 1907 р.

Ні для кого не було таємницею, що в залізоробній промисловості влада «Продамету» майже безмежна. Перефразувавши слова Людовика ХІV, вона з гордістю може сказати: «Металургія — це я». Поклавши в основу своєї діяльності ясно й виразно сформульований принцип, що не залізо існує для споживача, а споживач існує для заліза, «Продамет» з найперших кроків свого існування рішуче повів лінію у чітко зазначеному напрямі і успішно веде її досі.

? Як автор статті оцінює діяльність монополістичного об'єднання? Чому? Який принцип, на його думку, покладено в основу діяльності монополії?

Поряд із промисловими об'єднаннями виникали монополістичні банківські. Мало місце зрощення банківського капіталу з промисловим. Утверджувався **фінансовий капітал**, який значним чином впливав

на економіку України і всієї Росії. Промисловість України була тісно пов'язана з більшістю банківських об'єднань імперії. Зокрема, цукрова промисловість — з Російським торгово-промисловим і Азовсько-Донським банками. Вугільну промисловість фінансували Російсько-Азійський та Міжнародний банки тощо.

Поява монополій загалом неоднозначно впливала на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві. З одного боку, монополії, якщо й не усували циклічні промислові кризи, однак значно пом'якшували їхню руйнівну дію. З іншого боку, власники, щоб підвищити ціни на свою продукцію, часто штучно підтримували в країні дефіцит на фабрично-заводські вироби, вугілля і т. п. Приносячи буржуазії надприбутки навіть у кризових умовах, монополії водночас гальмували розвиток господарства, стримували технічний прогрес, звужували сферу регулюючої дії ринкових відносин.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Індустріальне суспільство, модернізація, монополія, синдикати, фінансовий капітал.

Ідентифікуйте дати.

1900–1903 рр.

Поміркуйте.

1. Покажіть на карті № 1 основні території українських земель та схарактеризуйте їх адміністративний розподіл на початку ХХ ст.

2. Покажіть на карті № 1 райони України, пов'язані з індустріальною модернізацією на початку ХХ ст. Опишіть її прояви у підросійській Україні та західноукраїнських землях.

3. Яке місце посідали Наддніпрянина та західноукраїнські землі в економіці Росії і Австро-Угорщини? Чи було це вигідно для розвитку самих українських земель?

4. Які особливості модернізаційних процесів у Росії вплинули на розвиток українських земель? Як саме?

5. Порівняйте основні риси розвитку промисловості і сільського господарства у Наддніпрянині та західноукраїнських землях. Визначте спільне та відмінне.

6. Знайдіть відповідне завершення (Б) до кожного речення (А). Наведіть приклади до кожного твердження:

А. Характерною рисою розвитку української промисловості була підпорядкованість імперському центрові...

Така державна політика суттєво деформувала...

Незважаючи на те, що на її території був зосереджений величезний промисловий потенціал, ...

Б. ...структуру економіки України.

...який вбачав в Україні, насамперед, потужну сировинну базу.

...вона й досі залишалася сільськогосподарським районом імперії.

7. Чи погоджуєтеся ви з висновком істориків щодо взаємозв'язку української і російської економіки: «Ці процеси, з одного боку, відображали та уособлювали розвиток української промисловості у контексті загальноросійських тенденцій, з іншого — були своєрідними підсумком дії місцевих чиновників». Поясніть.

Тема 2. Особливості розвитку підприємництва в українських землях

1. Вітчизняний та іноземний капітал в економіці українських земель.
2. Стан українського підприємництва.

1. Вітчизняний та іноземний капітал в економіці українських земель

Подумайте

З'ясуйте значення вітчизняного й іноземного капіталу для економіки українських земель. Якими були причини і наслідки цих процесів?

Промислові підприємства та монополістичні об'єднання виникали в Україні також завдяки місцевому капіталу. Найпотужнішими серед них були: «Товариство солепромисловців євпаторійсько-одеського району», «Товариство «Бахмутська сіль» та ін. На західноукраїнських землях діяли фінансово-кредитні об'єднання: «Галицько-Карпатське товариство», «Східниця», «Галичина» та ін., що фінансували розвиток промисловості.

Промисловий потенціал України не залишився поза увагою й іноземного капіталу. Закордонних підприємців приваблювали величезні природні багатства, дешева робоча сила, висока норма прибутку, ринки збуту.

Частка іноземних капіталів у структурі економіки Наддніпрянської України

Країна	Сума в рублях
Франція	220 млн
Бельгія	155 млн
Німеччина	30 млн
Англія	23 млн

? Які процеси відображають дані, наведені в таблиці? Які їх причини та наслідки?

Французькі, бельгійські, британські та німецькі капіталовкладення посіли провідні позиції в кам'яновугільній, залізорудній та металургійній промисловостях. 1900 р. видобуток вугілля іноземцями становив 63 % від основного капіталу, а в металургії — 90 %. Могутній синдикат «Продвугілля» фактично повністю контролювався французькими інвесторами. Сільгоспмашинобудування також не минули іноземні капіталовкладення — зі 170 засновників заводів сільгосптехніки в Україні 35 % були іноземцями, 22,3 % — росіянами, 20,5 % — євреями, 10,0 % — поляками і лише 4,0 % — українцями.

Зверніться до джерел

З публікації Д. Висогіна «Бельгійські кандали» (Харків, 1908 р.)

Трамвай і конка — найвигідніше і найприбутковіше комерційне підприємство. Ось чому іноземні капіталісти, як хижі ворони, зграями налітають на кожне місто, де тільки постає питання про прокладання конки чи трамвая... І начебто схоже на те, що прийшли чужоземці в Харків, завоювали його, обклали обивателів даниною і щороку вивозять її за свій кордон. Бельгійці радісно підраховуватимуть прибуток [...] А місто буде без бруківок, без світла, без благоустрою. Міська дума змушена буде збільшувати податки в той час, коли місто має такі золоті розсипи, як трамвайна справа. Проте на цих золотих розсипах господарюватиме не місто, а чужеземне бельгійське суспільство.

? Як оцінює автор діяльність іноземних капіталістів? Чим зумовлена його позиція? Яка мета цієї публікації? Чи є в тексті фрази, що свідчать про упередження автора щодо іноземних капіталістів?

Аналогічні процеси спостерігалися й в західноукраїнських землях. Зокрема, на початку ХХ ст. нафту видобували здебільшого австрійські підприємці, але згодом у галузь почав проникати капітал Великої Британії, Німеччини, Франції та інших країн. Напередодні Першої світової війни вкладений у нафтодобувну промисловість Прикарпаття капітал становив 310 млн австрійських крон, з яких майже третина інвестицій здійснювалася австрійцями, 1/5 — британцями, по 12–15 % — німцями, французами й місцевими підприємцями, галичанами, по 2 % — американцями й бельгійцями. Австрійський капітал домінував у лісопилній і деревообробній галузях промисловості. Іноземні підприємці скуповували на західноукраїнських землях тисячі гектарів лісу. Хижацька розробка лісових масивів призводила до зменшення площ. Лише упродовж 1912 р. вони зменшилися на 1100 га.

Така ситуація гальмувала і деформувала економічний розвиток не тільки українських земель, а й обох імперій.

2. Стан українського підприємництва

Подумайте

Поставте до тексту 10 запитань зі словом «Чому...?» Обміняйтеся з однокласниками найцікавішими з них.

На початку ХХ ст. на українських землях активно розвивалося підприємництво. За даними перепису 1897 р., понад 100 тис. осіб вважали своєю рідною мовою українську і жили за рахунок прибутку від капіталу і нерухомого майна. До підприємницької справи долучалися і поміщики, які створювали на своїх землях товарні господарства, забезпечували їх сучасною технікою і фахівцями відповідної спеціалізації (із сільськогосподарського виробництва, харчової промисловості тощо). Дехто з них, спрямувавши у підприємства значні капіталовкладення, ставали успішними промисловцями і банкірами. Так, наприклад, сталося із сім'єю Бобринських, Фальц-Фейнів та ін.

У підприємстві стверджувалися також представники інших соціальних верств: купці, селяни, ремісники, корчмарі та ін. Завдяки своїй працьовитості, завзятості і кмітливості вони накопичували кошти, аби потім вкласти їх у прибуткову справу і збільшити свій капітал.

Піонерами цукроваріння вважають **Михайла ЯХНЕНКА**, його синів, Степана, Кіндрата і Терентія, та зятя — **Федора СИМИРЕНКА**. Михайло Яхненко мешкав у м. Сміла, що на Черкащині, був заможним кріпаком, адже міг займатися чоботарством та пошиттям кожухів. Батько родини зміг викупити себе і свою сім'ю з кріпацтва, витративши на це всі заощадження, продавши майно.

Сім'я Федора Симиренка також спромоглася викупити його з неволі. Федір поріднився з Яхненками, коли оружився з Анастасією — донькою голови родини.

Братам Яхненкам і Симиренкові довелося позичати гроші, щоб орендувати два млини у Смілі. Вони вдало торгували борошном, зерном та полотном. Згодом на всіх чекав успіх і прибутки, з'явилися власні магазини; вони здобули статус купців першої гільдії. У 1843 р. помер батько родини — Михайло. Тоді ж довелося перейменувати фірму у «Брати Яхненки і Семиренко». Перший завод вони відкрили у Ташлиці. У 1848 р. поблизу Городища з'явився найбільший цукровий завод у Європі. Валовий дохід заводу сягав 3,4 млн руб. на рік, а чистого прибутку — до 300 тис. руб. сріблом. «Брати» побудували машинобудівний завод — перший в Україні. Довкола цукрового заводу згодом виростало містечко з розвинутою інфраструктурою: школою, лікарнею, бібліотекою тощо. Працівниками надавали житло. За часів існування заводу містечко процвітало.

Етикетка цукрової продукції

Погляд
зблизька

Іван Герасимович ХАРИТОНЕНКО (1820–1891), засновник сімейної справи, спочатку чумакував, потім займався бакалійною торгівлею, промислами, орендував землі. Після реформи 1861 р. скуповував панські землі і зводив на них промислові підприємства.

Протягом 1860–1880-х рр. побудовав за власний кошт 6 цукроварних заводів і один рафінадний — найпотужніші підприємства в Україні та Росії. Кожен з них щороку виробляв до 900 тис. пудів цукру. У складі заводських комплексів були цегельні підприємства, ремонтні майстерні, парові млини. Харитоненки вкладали гроші не лише в землю та цукрову промисловість, а й брали участь у багатьох акціонерних товариствах, зокрема у Сумському машинобудівному товаристві, а також були співзасновниками товариства Білгород-Сумської залізниці.

? *До яких верств населення належали Яхненки, Симиренки і Харитоненки? Що в їхніх біографіях привернуло вашу увагу?*

Особливість нових підприємців — Яхненків, Симиренків, Харитоненків, полягала в тому, що вони спочатку були представниками найнижчих прошарків українського суспільства. Проте їм були притаманні якості людей нової формації, які у поєднанні із неймовірною силою духу,

працьовитістю та цілеспрямованістю спонукали до дії, до подолання стереотипів, до успіху. Підійнявшись соціальними сходинками до небувалих висот, посівши провідне місце серед підприємців країни, Яхненки, Симиренки й Харитоненки довели, що економічний вплив можливий не лише завдяки спадку, а й завдяки майнові, отриманному в жорсткій економічній боротьбі.

Найчисельнішу групу українських підприємців серед селянського населення України становили заможні селяни — самостійні господарі, власники торговельно-промислових закладів, та насамперед хлібороби. Саме вони склали групу селян-підприємців, яким належало 40 % усіх надільних і приватних селянських земель, а також 50 % усієї продуктивної робочої худоби. Вони відігравали основну роль в економіці села. Найпоширенішими видами діяльності цієї групи селян-підприємців було товарне виробництво сільськогосподарських культур, промисли, торгівля.

Зверніться до джерел

Із праці Т. Лазанської «Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)»

З одного боку, підприємця-капіталіста сприймало суспільство як «носія прогресу», що своєю підприємницькою активністю «сприяв розвитку економіки», з іншого — як «павука», або «глитая», тобто «експлуататора армії найманих робітників», який збагачувався за їхній рахунок. Такі негативні риси характеру молоді буржуазії, як деспотизм, обмеженість інтересів, безкультур'я, знайшли відображення у пресі та художній літературі.

❓ *Як характеризує підприємців Т. Лазанська? У чому, на її думку, полягали причини вияву саме таких рис? У яких літературних творах описані різні подоби українських буржуа?*

Підприємництво співпрацювало з кооперативним рухом. В умовах розвитку ринкових відносин економічно слабкі верстви населення прагнули захистити свої майнові інтереси. Так, селянинові необхідно було не тільки виростити врожай або вигодувати худобу, а й вигідно усе продати, щоб на виручені гроші придбати реманент, якісний посівний матеріал тощо. До сіл приїжджали перекупники й торгівці, які пропонували селянам свої послуги, а також надавали гроші у позику. Проте здебільшого подібні позики мали високі відсотки, чи здійснювалися на інших, не вигідних умовах, що значно підривало селянське господарство.

На початку українського кооперативного руху виникли кредитні товариства, які надавали довгострокові позики на виробничі потреби за порукою своїх членів.

У 1907 р. кредитні кооперативи Київської, Волинської та Подільської губерній об'єдналися в «Союз південно-західного краю» (пізніше Київський кредитний банк «Союзбанк»), що незабаром став важливим організаційним та фінансовим осередком не лише Київщини, а й усієї Наддніпрянської України. Він почав здійснювати торгово-посередницькі операції, організовував промислові підприємства.

Працюючи з рекламою, зверніть увагу, який товар пропонують.

Потім проаналізуйте:

- Коли з'явилася реклама? Чому ви так вважаєте?
- На яку категорію споживачів вона орієнтована і чому?
- Що реклама повідомляє про тогочасне суспільство? У чому її цінність як джерела історичної інформації?
- Які висновки можна зробити?

Який товар рекламують підприємці? До якої категорії населення належать потенційні споживачі? Поясніть свої міркування. Про які явища у повсякденному житті українського суспільства свідчила реклама?

У західноукраїнських землях на початку ХХ ст. підприємництво теж розвивалося, але повільніше порівняно з Наддніпрянщиною. Тут населення міст і сіл також організовувало кредитно-позикові і споживчі кооперативи. Зокрема, в Галичині у 1911 р. на основі 30-ти торговельних сільськогосподарських спілок виник «Сільськогосподарський Крайовий Союз Торговельних Спілок», що 1914 р. об'єднав 609 товариств. На Буковині з 1903 р. такі ж функції виконувала «Селянська каса», до якої належали десятки виробничих, кредитних і споживчих кооперативів.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Підприємництво, кооперація.

Ідентифікуйте прізвища.

Бобринські, Фальц-Фейни, Яхненки, Смиринки, Харитоненки.

Поміркуйте.

1. Заповніть пропуски в тексті, використовуючи наведені поняття.

Значний промисловий потенціал Наддніпрянської України не залишався поза увагою... Західну буржуазію приваблювали величезні..., дешева, висока..., ринок... Французький, бельгійський, англійський та німецький капітали були головними у... Така ситуація гальмувала і деформувала не лише... українських земель, а й обох імперій, адже... витіснявся з ринку, а значна частина прибутків, одержаних від монопольних цін та державних військових замовлень, вивозили...

Поняття: місцевий виробник, кам'яновугільна, залізорудна та металургійна промисловість, норма прибутку, природні багатства, іноземний капітал, робоча сила, збут, підприємницька діяльність, економічний розвиток, за кордон.

2. До яких наслідків призводила залежність економіки українських земель від іноземного капіталу?

3. Якими були особливості розвитку українського підприємництва?

4. Чому українські підприємці зосереджували свою діяльність в основному на сфері легкої та харчової промисловості?

5. Коли і чому виникла українська кооперація? Яку роль вона відігравала в економіці? Як розвивався кооперативний рух на початку ХХ ст.?

Тема 3. Суперечливі процеси модернізації суспільного життя

1. Становище населення.
2. Повсякденне життя, зміни в побуті та звичаях.
3. Доля жінки.
4. Посилення трудової еміграції українського народу.

1. Становище населення

Подумайте

Які верстви населення склали соціальну структуру українського суспільства на початку ХХ ст.? Якими були їхні інтереси? Яким чином це могло вплинути на стабільність суспільства?

На початку ХХ ст. в українському суспільстві панувала буржуазія. Вона формувалася з тієї частини дворян і поміщиків, які змогли пристосуватися до умов ринкових відносин, а також з торгівців, заможних селян та ін.

За своїм майновим станом буржуазія поділялася на велику, середню і дрібну. Велика буржуазія — це поміщики, заможні торгівці, власники

банків і великих підприємств. І хоча представників великої буржуазії було небагато, проте вони володіли значним капіталом. Середню буржуазію уособлювали власники невеликих промислових підприємств, купці та ін. Дрібну буржуазію представляли власники ремісничих майстерень, крамниць, заможні селяни та ін. Буржуазія брала активну участь у підприємницькій діяльності і застосовувала найману робочу силу.

Найчисельнішою верствою населення українських земель було селянство. За майновим рівнем воно розшаровувалося на заможних, середняків і бідняків. Заможні селяни орієнтували своє господарство на потреби ринку. Вони самі працювали у власному господарстві і використовували найману робочу силу. Гроші, отримані від продажу сільськогосподарської продукції, заможні селяни використовували на купівлю земель у збіднілих односельців, техніки, якісного посівного матеріалу, а також удосконалення господарств з метою підвищення продуктивності.

Селяни-середняки володіли наділами у 8–10 га і мали тяглову силу (коней, волів), по кілька голів великої рогатої худоби. Здебільшого вони вели господарство власними силами — працювали усі члени родини. Значну частину врожаю використовували на власні потреби, решту продавали й купували реманент та інші необхідні товари.

Якими були засоби й умови праці селян? Чи можна вважати такий спосіб праці виявом індустріальної модернізації?

Селяни очищують віялкою зерно після обмолоту. Наддніпрянщина. Початок ХХ ст.

Значна частина сільського населення — це бідні селяни — ті, хто мав землі до 5 га, або зовсім її не мав. Скрутне становище змушувало таких селян орендувати земельні ділянки у заможніших селян або панів, чи найматися до них на сезонну роботу. Причинами скрутного становища сільської бідноти були не лише малоземелля й безземелля, а інколи й неуміння господарювати, проблеми зі здоров'ям, лінощі, пияцтво.

В умовах розвитку ринкових відносин утверджувалася нова верства населення — промислові робітники. На початку ХХ ст. у Наддніпрянщині вони становили 7 % від усієї робочої сили. За своїм складом промислові робітники теж не були однорідною верствою. Дехто з них працював на підприємствах постійно. Для них єдиним джерелом прибутку була заробітна плата. Значну частину промислових робітників становили сезонні працівники із сільської бідноти, які по завершенню сільськогосподарських робіт вирушали на підробіток до промислових підприємств, а з початком польових робіт знову поверталися на село. Такі

робітники не бажали остаточно поривати із селом, адже, маючи землю, вони сподівалися придбати ще землі за гроші, отримані на підприємствах, і таким чином розбагатіти. Окрім того, їх відлякував характер роботи на промислових підприємствах. Не маючи власного житла, вони мешкали в казармах для працівників, або винаймали житло, сплачуючи за нього значну частину заробітку.

Зверніться до джерел

Зі спогадів галицького селянина Д. Купляка

Мої батьки були малоземельними. Хліба нам вистачало, але вже на взуття чи убрання треба було заробляти, де попало. Мої рідні постійно виїжджали на сезонні роботи до Німеччини. Із захопленням слухав я оповідання про життя іншого народу ... про візцеві порядки у німецьких господарів. Батько вживав дуже мало алкоголю. Був віруючою людиною. Від нас, дітей, вимагав дисципліни і порядку.

Із записок французького віце-консула (1910 р.)

Селяни Півдня (який вважався центром товарного сільськогосподарського виробництва) виробляють лише 1/10 продукції французьких селян і значно поступаються якістю продукції німецьким колоністам. Аграрії Півдня впевнені в родючості своїх чорноземів і відмовляються використовувати хоч трохи добрив, дозволяючи землі поступово виснажуватися. Вони схильні до рутини, не мають бажання скористатися імпортом реманентом, і ледачі від природи, працюють мінімально, заради буханця хліба під час численних свят, якими рясніє православний календар.

? Проаналізуйте і порівняйте зміст обох документів. Як характеризуються у них селяни? У чому можна вбачати суперечливий характер модернізації на селі?

Заробітна плата постійних робітників залежала від кваліфікації та характеру роботи, однак, порівняно з оплатою селянської праці, була значно вищою. Наприклад, на Луганському патронному заводі зарплата коливалася від 8 до 125 рублів на місяць, а робітник з видобутку нафти на Галичині заробляв в середньому 100 крон за місяць, що дорівнювало дворічному прибутку селянина.

Чому люди погоджувалися жити в таких умовах? Як це впливало на їхній спосіб життя і мислення?

Житлові умови працівників у казармі

Ціни на продукти харчування у Наддніпрянщині на початку XX ст.
(за один кілограм)

Найменування продукту	Ціна
житній хліб	5 коп.
пшеничний хліб	7 коп.
яловичина	40–80 коп.
свинина	30–50 коп.
цукор	38 коп.
лососина	1 руб.
картопля	3–5 коп.

? Прокоментуйте дані таблиці, користуючись рівнем заробітку працівників.

Ціни на одяг, взуття, житло були досить високими і поглинали приблизно 50–60 % заробітку, а робота на підприємствах — виснажливою і небезпечною.

Якими були умови праці шахтарів? Як ви розумієте поширений тоді на Донбасі вислів «шахтарі не знають старості»?

Давній спосіб видобування вугілля. Донбас. 1911 р.

Власники підприємств установлювали жорсткі правила. Так, на Юзівському металургійному заводі недбале ставлення робітника до своїх обов'язків каралося штрафом у 3 руб., за паління під час роботи — 2 руб., за запізнення на 15 хв його позбавляли денного заробітку.

Вищий життєвий рівень мали сім'ї кваліфікованих робітників. Вони краще харчувалися, купували гарний одяг, облаштовували житло якісними меблями.

Складним було становище робітників і в західноукраїнських землях. Їхня зарплата була найнижча, а тривалість робочого дня найдовша — 11–16 год, порівняно з іншими провінціями Австро-Угорщини. Постійним лихом був травматизм. Лише протягом 1902–1904 рр. на підприємствах сталося 8,5 тис. нещасних випадків. Роботодавці ухилялися від сплати компенсації постраждалим.

У структурі українського суспільства, окрім названих верств, були й інші соціальні групи (чиновники, учителі, духовенство).

2. Повсякденне життя, зміни в побуті та звичаях

Подумайте

Визначте основні процеси, що характеризували модернізацію суспільного життя на початку століття і наведіть відповідні приклади. Результати запишіть до таблиці.

На початку ХХ ст. унаслідок модернізації, що зумовила перехід до вищого рівня господарського життя з відповідними структурними зрушеннями у суспільстві, відбулися значні зміни в житті населення українських земель.

Серед важливих ознак цього процесу — витіснення старої дворянської еліти буржуазією, що утверджувалася як нова панівна верства. Для старої еліти було характерним збереження дворянської честі, високої освіченості, шляхетного виховання. Представники буржуазії здебільшого цінували за підприємницькі здібності. Не всі з них мали вищу освіту, перевагу надавали знанням, пов'язаним з економічною діяльністю, комерцією.

Наслідком модернізації стало подальше майнове розшарування народу, що посилювало соціальну напругу. Найконтрастнішим воно було в місті. Заможні мешканці (банкіри, підприємці, купці) мали комфортне житло з ознаками тогочасної цивілізації, пересувалися містом кінними екіпажами або автомобілями, вишукано одягались у дорогих магазинах таких торговельних марок, як «Торговий дім Людмер і сини».

Зверніться до джерел

Зі статті у газеті «Киевская почта» (1909 р.)

Не знати, що таке фірма «Торговий дім Людмер і сини», — це гріх, бо вибір одягу тут величезний. Усі новинки Парижа, Лондона, Відня, Берліна є у Людмера. Проте й одяг з його власної фабрики не поступається закордонному. Це підтвердили виставки у Брюсселі і Парижі, де власники торгового дому одержали найвищі нагороди.

? Яка мета статті? Чи є у документі фрази, що свідчать про ставлення автора до торгової марки? На які верстви населення були зорієнтовані такі магазини? Чи можна стверджувати, що виникнення подібних торгових фірм було пов'язане з модернізаційними процесами? Як би ви назвали такий магазин сьогодні? Поясніть свою думку.

Новомодним введенням заможних людей початку ХХ ст. була «поїздка на води», тобто відвідування курортів за кордоном (в основному в Чехії і Німеччині) і в Україні (у Трускавці, Миргороді). Там вони не тільки лікувалися, а й спілкувалися у шляхетному товаристві, знайомилися з представниками зарубіжної та вітчизняної аристократичної еліти.

Жителі міста середнього статку (службовці, крамарі, власники майстерень та ін.) теж зазнали змін у побуті. В їхньому середовищі значно підвищилася культура споживання й дозвілля. Міські жителі замовляли одяг у модних кравців, купували сучасну побутову техніку (грамофони, велосипеди). Також представники цієї верстви населення полюбили у вихідні дні відвідувати театри, кіно або виступи духових оркестрів, які грали у парках. Вони стали постійними відвідувачами кав'ярень, цукерень, чайних.

Значні зміни відбулися й у середовищі міських низів (робітників заводів та фабрик, вантажників, прибиральниць та ін.), кількість яких зросла здебільшого за рахунок селян, котрі втратили засоби до існування. **Урбанізація**, спричинена модернізацією, призвела до стрімкого зростання кількості міської бідноти. Процес адаптації селян у місті не завжди був безболісним, оскільки місцева біднота вбачала у прибульцях конкурентів на робочі місця, окрім того, нових мешканців міст сільського походження вважали основною причиною подорожчання харчів та промислових товарів. Прибувши до міста, селянам доводилося підлаштовуватися до всього нового: режиму дня, манери вдягатися, продуктів харчування, житла, характеру праці, дозвілля. Так, основна зміна розпорядку дня селянина полягала, насамперед, у тому, що вдома він працював у період польових робіт з ранку до ночі, а в місті робочий день був нормованим, хоча також тривалим. Адаптацію селян до міських умов життя демонстрував, наприклад, той факт, що вони вдягалися у речі не з домотканної тканини, а з фабричної.

У жителів міст нового зразка культура споживання відрізнялася від сільської, адже всю продукцію доводилося купувати у крамниці чи на базарі. Таким чином, змінювався і раціон харчування. У сільській місцевості м'ясо споживали в основному на свята, а в місті робітників заводу, аби ті щодня витримувати важку працю, годували калорійними м'ясними стравами.

У міських сім'ях було менше дітей, ніж у сільських. У селі діти змалечку допомагали батькам поратися по господарству (здебільшого пасли худобу, гусей, допомагали у хатніх справах) і були додатковою робочою силою сім'ї. У місті біднота тіснилася у найманому житлі, тому створювати багатодітну сім'ю — означало ускладнити собі життя.

Водночас особливістю міської бідноти було збереження зв'язку із землею. Оселяючись край міста, вихідці з сіл упорядковували городи, утримувала на подвір'ях домашню худобу та птицю.

Зміни у побуті села відбувалися повільніше. Поряд із традиційним реманентом у заможних господарствах з'являлася техніка промислового виробництва. Змінювала вигляд селянська оселя. Частіше зводили трикамерні будівлі (хата-сіни-комора). У сінях відокремлювали місце для кухні.

3. Доля жінки

Подумайте

Визначте головні явища, що характеризують статус і життя жінки під час модернізації суспільства. Наведіть факти.

Процеси модернізації вплинули також на долю жінок. Відтепер вони брали активну участь в економічному житті. Головною причиною працевлаштування багатьох жінок було прагнення підвищити життєвий рівень своїх родин. Зазвичай, не маючи кваліфікації, вони працювали на підсобних роботах. Причому заробітна плата жінок становила 1/2, або у кращому разі 2/3 від заробітної платні чоловіків. Дискримінація за статтю викликала незадоволення серед робітниць, тому вони створювали товариства захисту працюючих жінок.

Яка участь жінок у цих роботах? Чи працюють вони нарівні з чоловіками? До яких наслідків у житті жінок призводила така праця?

Розвантаження вугілля на Юзівському металургійному заводі.
Початок ХХ ст.

Проте розгортання жіночого руху в українських землях не обмежувалося лише економічним захистом працюючих жінок. На початку ХХ ст. набирає силу рух **емансипації** (або фемінізму). Його учасниці виступали за рівні права з чоловіками у політичній, суспільній і професійній галузях. Першими організаторками цього напрямку в Наддніпрянщині були громадська діячка О. Доброграєва, на Галичині — Н. Кобринська.

Жінки активно виборювали рівне з чоловіками право на освіту. Наприкінці ХІХ ст. в українських землях грамотних жінок (у віці 9–49 років) було 14 %, а чоловіків — 40 %. Соціально свідомі жінки і прогресивна громадськість змінили на краще, виборовши право на відкриття гімназій для дівчат. Так, у 1910 р. 60 % учнівського складу в київських та приміських школах становили дівчатка. Значних здобутків жіноцтво досягло й у вищій школі, зокрема вищі навчальні заклади Києва, Харкова, Одеси та інших міст залюбки приймали до лав студентів жінок.

У західноукраїнських землях жінки також мали великі здобутки у галузі освіти. В Австро-Угорщині у 1900 р. прийняли закон, відповідно до якого жінки мали право навчатися в університетах. Проте здобути середню й вищу освіту могли не всі жінки, які бажали вчитися, а лише ті, котрі могли заплатити за навчання.

4. Посилення трудової еміграції українського народу

Подумайте

Визначте причини і наслідки трудової міграції та еміграції українців. Результати занесіть до таблиці.

Важке соціально-економічне становище частини українського народу спонукало до пошуку кращого життя поза межами українських земель. Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. спостерігалася масова, здебільшого стихійна трудова **еміграція*** українців у межах Російської імперії. Загальна кількість переселенців сягала близько 2 млн осіб. Емігранти поселялися у Південно-Західному Сибіру й Північному Казахстані. Переселенці дали цим землям неофіційну назву — **Сірий Клин**. Українські селяни переселялися і на Далекий Схід. Вони вирушали сюди пароплавами з Одеси, а згодом залізницею новобудованої Транссибірської магістралі. На Далекому Сході українські переселенці в основному оселялися в Амурській області,

Приморському та Хабаровському краї. Нові мешканці назвали землі **Зеленим Клином**. Селянські родини одержували тут безкоштовно по 100 десятин землі. Проте райського життя переселенці не мали. Суворі кліматичні умови, віддаленість від центрів цивілізації, нестача сільськогосподарського реманенту, матеріальні труднощі стали для мігрантів серйозним випробуванням. Упродовж 1896–1906 рр. на Схід переселилося майже 800 тис. осіб.

Певна частина українців з Наддніпрянщини шукала кращої долі у заокеанській еміграції. Однак їх було менше, ніж переселенців із західноукраїнських земель. Вони вирушали до Канади, США, Бразилії, Аргентини та інших країн. За півтора десятиріччя до Першої світової війни зі Східної Галичини емігрувало понад 302 тис. осіб, тобто майже половина всього її населення. Як зазначало Крайове управління Буковини у 1900 р., еміграція є «симптомом хворобливого стану економіки... Широкі верстви населення в умовах своїх карликових господарств не можуть забезпечити власного існування». За даними дослідника еміграції українців до Америки Д. Вудворта, 50 % емігрантів не мали жодного капіталу, 42 % мали менше 500 доларів, і тільки 8 % мали понад 500 доларів.

Зверніться до джерел

Зі спогадів закарпатського селянина Ю. Галатея про Америку

Коли підпливав я до материка і дивився на статую Свободи, мені здавалось — ось він, земний рай. А рай починався так: загнали нас на велику площу, обгороджену великим штахетом з колючим дротом. Площа називалася «Плац для емігрантів». Там уже були тисячі людей різних національностей, здебільшого слов'ян. Кілька місяців валялись ми на «плаці», очікуючи, хто забере нас.

? *Хто є автором документа? Як поводитись еміграційні служби з переселенцями? В яких умовах утримували емігрантів на розподільчих пунктах?*

Для багатьох емігрантів шлях через океан був важким випробування, оскільки переселенці «подорожували» в основному на тихохідних пароплавах, що везли вантажі й худобу. На таких кораблях на емігрантів чекали надзвичайно погані умови: тіснява, антисанітарія, харчування низької якості.

Якого віку люди, зображені на фото? Що вказує на їхній соціальний статус? Яка мета прибуття цих людей до Канади?

Родина галичан
по прибутті до Квебека.
Канада. 1911 р.

Чимало переселенців страждало від морської хвороби, а враховуючи те, що подорож за океан тривала два-три тижні, люди діставалися берега знесиленими. Проте випробування на цьому не закінчувалися.

Згодом емігранти отримували направлення до місць проживання. Увесь час вони зазнавали усіляких поневірянь через незнання мови і звичаїв нового для них суспільства. Люди важко працювали і постійно ставали жертвами місцевих шахраїв.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни й поняття.

Модернізація повсякденного життя, урбанізація, емансипація, міграція населення, еміграція.

Поміркуйте.

1. Чи відбулися зміни у соціальній структурі суспільства на початку нового століття? Які саме?

2. Якими були вияви модернізації повсякденного життя народу? У чому їхня суперечливість?

3. Які зміни відбулися у житті жінок на початку століття?

4. Опишіть основні факти, що свідчать про масовість трудової міграції населення у перші десятиріччя ХХ ст.

5. Схарактеризуйте і порівняйте вияви модернізації повсякденного життя населення Наддніпрянщини й західноукраїнських земель, а також з аналогічними процесами в Європі.

6. Поясніть, як пов'язані економічні і соціальні аспекти модернізації.

Тема 4. Етносоціальні і політичні процеси в українських землях на початку ХХ ст.

1. Проблеми становлення і консолідації української нації.
2. Політизація українського суспільства і визвольного руху.
3. Українські й загальноросійські політичні партії.

1. Проблеми становлення і консолідації української нації

Подумайте

Які етапи становлення української нації? Що сприяло їй, навпаки, перешкоджало процесам її консолідації на початку ХХ ст.? Чому вони були незавершеними?

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. посилювався процес консолідації української нації на етнічній основі. Він виявився насамперед у розвитку національної самосвідомості — об'єднуючого чинника української спільноти. Відзначилася у цьому процесі Наддніпрянщина, котра була сформована на ґрунті давніх історико-географічних регіонів і становила компактну цілісність, без якої не могла існувати ані українська народність, ані українська нація.

Подальша консолідація української нації пов'язана з особливостями модернізаційних процесів, що охопили всі сфери життя суспільства. Вона супроводжувалася зростом населення по всій території українських земель, що відбувалося і шляхом природного приросту, і внаслідок переселень на ці землі представників інших національностей.

Зверніться до джерел

Із праці українського історика Я. Грицака

Творення модерних націй слід розглядати як частину загальнішого процесу — поступового перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене і мобільне, з широкими політичними правами та економічною свободою для всіх його членів, а не лише для верхівки. Головними історичними процесами, які визначали специфіку новітніх часів, вважають виникнення і поширення модерної демократії, розвиток індустріалізації та появу двох нових великих суспільних сил — націоналізму і соціалізму.

? *На тлі яких процесів відбувалося творення модерної української нації? Які тенденції супроводжували таке творення? Як пов'язані, на вашу думку, модерна демократія, індустріалізація, націоналізм, соціалізм і творення модерної нації? Хто є творцем цієї нації?*

На початку ХХ ст. населення українських земель набуває рис багатонаціональності. За свідченням дослідника А. Пономарьова, більшість становили українці — 72 %, росіяни — 12 %, євреї — 8 %, німці — 2 %, поляки — 1,2 %, білоруси і татари — по 0,9 %, молдавани — 0,8 %, греки і болгары — по 0,3 %, чехи — 0,2 %, вірмени — 0,05 %, караїми і турки — по 0,03 %, роми, естонці, латиші — по 0,01 %, представники інших національних груп — 0,5 %. До того ж етнічний склад різних регіонів був неоднаковим, що пояснювалося специфікою їхнього існування. За таких умов виникло питання щодо становлення модерної нації, адже людині у світі, що стрімко модернізується, необхідно самоствердитися, ідентифікувати себе не з маленькою місцевою групою (сім'єю, громадою, поселенням), а з великими спільнотами, такими як нація.

Термін «модерна нація» утвердився у вітчизняній політичній думці на початку ХХ ст.

В умовах модерної доби українці як етнічна нація стали рушійною силою для створення національної держави. На початку ХХ ст. національний рух охопив усі верстви українського суспільства. Лідери цього руху почали усвідомлювати, що українську модерну політичну націю мають творити не лише етнічні українці, а й національні меншини, що мешкають в Україні.

Проте тісного взаємозв'язку розвитку економіки, культури і процесу консолідації нації на початку ХХ ст. не існувало. Політика правлячих кіл обох імперій об'єктивно призводила до денаціоналізації українського народу. Перешкодою в розвитку національної свідомості був і недостатній рівень освіченості населення. Кордон між двома імперіями теж ускладнював зв'язки між західними і східними українцями. Це створювало негативний вплив на процес консолідації української модерної нації, який був би успішнішим за умов об'єднання українських земель у єдину державу.

2. Політизація українського суспільства і визвольного руху

Подумайте

Які факти свідчать про політизацію українського суспільства і визвольного руху?

На початку ХХ ст. поширився процес політизації українського суспільства, що зумовлювалося інтенсивним розвитком економіки, зрушеннями в соціальній структурі суспільства, розгортанням національного руху, розвитком парламентаризму. Існуючі внутрішні протиріччя посилювалися суперечливими процесами модернізації суспільства, економічною кризою, що погіршила життя робітників, загострила аграрне та національне питання. Організаційною силою протестного руху щодо влади стала інтелігенція, яку підтримали робітники і селяни.

1900–1903 рр. пов'язані з масовими виступами промислових робітників. 1 травня 1900 р. (День міжнародної солідарності трудящих) відбулася масова демонстрація робітників у Харкові з вимогами встановити 8-годинний робочий день і дотримуватися політичних свобод. Наступними роками першотравневі демонстрації та страйки стали звичним явищем у багатьох містах України. Організаторами таких акцій були зазвичай представники опозиційних політичних партій. Особливо масштабні страйки і демонстрації розгорнулися в липні-серпні 1903 р., охопивши Київ, Миколаїв, Катеринослав та інші міста промислових регіонів. У них узяли участь 115 тис. робітників. Учасники акцій протестували під гаслом «Геть самодержавство!»

Імперська влада відповіла на виступи робітників репресіями. Тільки в 1903 р. у сутичках з поліцією й військами загинуло понад 100 осіб, чимало демонстрантів було поранено, понад 2 тис. осіб було заарештовано.

Зверніться до джерел

З вимог страйкуючих робітників м. Одеси (липень 1903 р.)

Наші головні вимоги, загальні для всіх нас, мають бути такі:

1. 8-годинний робочий день.
2. Збільшення заробітної плати.
3. Видача хворим повної плати до одужання.
4. Невтручання поліції у страйк.

Важка наша боротьба з владою капіталу. А особливо важка вона у безправній царській Росії. Багатьох товаришів — борців — уже схопили і заарештували. Військо і козаки, жандарми і поліція напоготові. Проти нас ще не діяли зброєю, але хто знає, що буде далі!

З повідомлення газети «Іскра» (1902 р.)

У Константиноградському повіті Полтавської губернії — бунт, убито управляючого, бунтують декілька сіл. У Харківській губернії також бунтують. Місця, охоплені повстаннями, оточено, і вийти звідти не можна. Причиною повстання є вимога селян про видачу насіння для посіву. На перші спроби голодуючих узяти зерно з магазинів силою влада відповіла жорстокими розправами.

? Що спільного і що відмінного ви бачите між робітничими й селянськими виступами цього періоду?

Активно боролися за свої права й робітники західноукраїнських земель. У 1900–1903 рр. у Східній Галичині відбулося 42 страйки. Найбільшим з них був страйк львівських будівельників за участю 5 тис. робітників. Поліція і жандармерія вчинила над страйкарями криваву розправу.

Наслідком посилення майнової нерівності і загострення суперечностей під час кризи став селянський рух. На відміну від робітників, виступи селян здебільшого мали стихійний характер. У 1902 р. наймасовішими були виступи селян у Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Сільська біднота розгромила 40 панських маєтків, спалила 2 заводи, захопила майже 2 тис. десятин поміщицької землі. Захищали власні інтереси й селяни західноукраїнських земель. Найгучніші акції протесту селян відбулися влітку 1902 р. у Східній Галичині, в них взяли участь майже 200 тис. осіб.

Масові виступи робітників і селян активізували студентський рух. У 1900 р. студентська громада організувала у Львові віче студентів-українців із різних вищих навчальних закладів Австро-Угорщини. Громада вимагала від уряду відкрити у Львові Український університет. У січні 1901 р. за участь в акціях протесту уряд віддав у солдати 183 студенти Київського університету. Відповіддю на дії влади став загальноросійський студентський страйк, у якому взяли участь студенти Києва, Харкова, Одеси. До них приєдналися старшокласники гімназій, семінарій, реальних училищ. Того ж року з вимогами скасування обмежень на вільний культурний розвиток українського народу, забезпечення права навчатися рідною мовою виступили студенти Львівського університету. Студенти намагалися об'єднати зусилля, спрямовані на досягнення демократичних свобод і піднесення національної свідомості українського суспільства. Згодом на з'їздах вони ухвалювали резолюції з вимогами до уряду провести соціально-економічні та політичні реформи.

В умовах посилення реформаторських настроїв у суспільстві центрами антимонархічної ліберальної опозиції стали земства. У 1903 р. земські ліберали заснували «Союз визволення», що вимагав прийняття конституції і введення загального виборчого права. Головною метою ліберального руху стала розбудова економічного життя суспільства на ринкових засадах і заміна абсолютної монархії конституційною. Основною силою земського опозиційного руху були представники інтелігенції і чиновники. Серед активних діячів цього руху були: Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Ф. Лизогуб, Б. Мартос та ін.

Посилювався і визвольний рух. Інтелігенція розгорнула масову кампанію відносно скасування Валувєвського й Емського указів, якими українців позбавляли права на власний культурний розвиток. Наприкінці XIX ст. у Києві за ініціативи В. Антоновича й О. Кониського було створено Загальну українську безпартійну демократичну організацію (ЗУБДО). На початку XX ст. ця організація складалася з 20 автономних громад, від яких обирали делегатів на з'їзди, що їх проводили двічі на рік. ЗУБДО спрямовувала зусилля на пропаганду серед громадськості ідей українського національно-культурного відродження, видання і розповсюдження українського друкованого слова, що створювало основу майбутнім українським політичним організаціям.

3. Українські й загальноросійські політичні партії

Подумайте

Які вимоги висували політичні партії? На які верстви населення спиралися? Які течії можна визначити у тогочасному політичному житті України?

Перші українські політичні партії були створені наприкінці XIX ст. Вони ставили собі за мету захист соціальних і національних інтересів народу. Такі пріоритети збереглися у програмах партій і на початку XX ст.

У 1900 р. українофільське студентство Харкова створило Революційну українську партію (РУП). Головою партії студенти обрали Д. Антоновича, а програмним документом проголосили брошуру «Самостійна Україна», написану громадським діячем М. Міхновським.

Зверніться до джерел

Із програми Революційної української партії «Самостійна Україна»

Ми не здобудемо собі політичних і державних прав, допоки не матимемо змоги уладнати стан речей у себе вдома до нашої уподоби, бо інтерес наших господарів цілком протилежний нашим інтересам. Сю задачу мусить узяти на себе національна інтелігенція.

Нині увесь цвіт української нації по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією надією: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ».

Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Усі, хто на цілій Україні не за нас, ті проти нас. Україна для вкраїнців, і доки хоч один ворог-чужинець лишиться на нашій території, ми не маємо права покладати зброї.

? *До чого закликає програма? Хто має очолити національно-визвольну боротьбу українського народу? Які методи боротьби визначені у програмі? Дайте власну оцінку позиції М. Міхновського.*

Члени РУП пропагували свої ідеї насамперед серед селян, яких вважали основою української нації. Проте згодом більшість партійців стали вимагати скоординувати діяльності РУП у соціал-демократичні пріоритети на противагу ідеям самостійництва. У 1903 р. партія відмовилася від програми М. Міхновського і прийняла нову — соціал-демократичного спрямування. Частина РУП, на чолі з Д. Антоновичем, В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем, заснувала Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Її програма була спрямована на ідею автономії України, конфіскацію земельної власності, вважала можливим об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП) на федеративних засадах.

Самостійники, залишивши РУП 1902 р., створили Українську народну партію (УНП), програмні засади якої М. Міхновський назвав «Десять заповідей УНП». Українські націоналісти визначали свою позицію як оборонну протидію великодержавному російському шовінізму. Головною

метою УНП було досягнення незалежності України шляхом страйків і збройної боротьби. Членами партії в основному були представники інтелігенції, студенти, дрібні землевласники.

На початку століття активізували свою діяльність і представники ліберально-демократичної течії, які у 1904 р. створили Українську демократичну партію (УДП). Її лідерами були С. Єфремов, Є. Чикаленко та ін.

У 1904 р. у Києві виникла ще одна українська ліберальна організація — Українська радикальна партія (УРП), створена групою осіб, які вийшли з УДП (Б. Грінченко, Ф. Матушевський та ін.). 1905 р. обидві партії об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (з 1907 р. — Українська трудова партія).

Зверніться до джерел

Зі звернення Української демократичної партії

Головні принципи нашої партії такі:

1. Знесення політичного абсолютизму, заведення парламентарного ладу, участь народу в державних справах на підставі загального безпосереднього, рівного, пропорційного і таємного голосування.

2. Свобода особи, слова, віри... зборів, спілок, організацій, страйків. Знищення станів.

3. Заведення народної мови в школах, судах, адміністрації і у всіх громадських інституціях.

4. Вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії.

5. Щодо економічних питань: а) 8-годинний робочий день; б) державну пенсію всім робітникам, що дожили до 60-ти років; в) прогресивно-доходовий податок.

6. Визначаємо, що орудувати землею можуть тільки ті, що її обробляють.

За народами, які живуть на території України ... ми визначаємо рівне право з українцями на задоволення їх національних, культурних, політичних та економічних потреб.

? Які вимоги — економічні чи політичні — переважають у документі? Яким чином УДП пропонувала розв'язати національне питання?

Окрім українських політичних партій у Наддніпрянщині діяли й загальноросійські. Осередки найбільшої з них — Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), діяли на всій території Російської імперії, також і в підросійській Україні. У 1903 р. у РСДРП відбувся розкол: більшість, на чолі з В. Ульяновим (Леніним), прагнула створити партію революціонерів з міцною дисципліною (*більшовики*), а меншість (*меншовики*), на чолі з Л. Мартовим, відстоювала вільну організацію робітників, на кшталт німецьких соціал-демократів. Більшовицьку позицію відстоювали Катеринославський і Миколаївський комітети. Меншовицьку — Київський, Харківський комітети і Донецький союз робітників. Та попри розбіжності, метою РСДРП була соціалістична революція, внаслідок якої на землях Російської імперії виникне пролетарська держава.

У Наддніпрянщині діяли й осередки партії національного типу — Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії (БУНД),

який до 1903 р. входив до РСДРП на правах автономної організації у питаннях щодо єврейського пролетаріату. Її лідери пропонували побудувати РСДРП за національним принципом, але не одержали підтримки. В Україні БУНД діяв у Київській, Подільській, Волинській губерніях та великих промислових містах.

Іншою загальноросійською партією, що діяла в Україні, була Партія соціалістів-революціонерів (есерів), утворена 1902 р. Підґрунтям програми стали ідеї демократичного соціалізму й особливого шляху до нього аграрних країн, насамперед Росії. Головним завданням партії було повалення влади царя, встановлення демократичної республіки, надання землі тим, хто її обробляє. Така позиція партії забезпечила їй підтримку з боку селянства. У питаннях розбудови російської державності есери відстоювали федеративну республіку з широкою автономією міських та сільських громад, а також національних регіонів із визначенням за ними права на самовизначення. Певний вплив на населення у Наддніпрянській Україні мали й організації анархістів.

Панівні верстви (буржуазія, поміщики) тоді не відчували потреби у власних політичних партіях, а тому створювали їх пізніше.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Народність, нація, консолідація української нації, модерна політична нація, політизація суспільства, політична партія, автономія.

Ідентифікуйте дати.

1900–1903 рр., 1902 р.

Поміркуйте.

1. Укладіть таблицю:

Етапи становлення української нації	Сутність процесів, що відбувалися

2. У чому полягає різниця між етнічною і модерною нацією?

3. Чому процеси консолідації української нації на початку ХХ ст. були незавершеними?

4. Яким чином виявилася політизація українського суспільства?

5. Схарактеризуйте кожен соціальну верству, яка брала участь у протестному русі на початку століття.

6. У чому полягає взаємозв'язок між модернізаційними процесами початку століття і піднесенням протестного руху різних верств населення?

7. Що спільного у розвитку різних політичних партій?

8. Сьогодні часто говорять, що сучасне українське суспільство надто політизоване. Чи погоджуєтесь ви з такою точкою зору? Чому? Чи є щось спільне у розвитку українського суспільства на початку ХХ і ХХІ ст.?

Тема 5. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні. Земельна реформа П. Столипіна

1. Початок революційної боротьби.
2. Українська громада у Державній думі.
3. Завершення революції.
4. Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на українські землі.

1. Початок революційної боротьби

Подумайте

Що спричинило революцію і як вона розпочалася в Україні? Які політичні сили брали у ній участь? Як розготався національно-визвольний рух під час революції?

Наростання економічних, соціальних і політичних протиріч на початку ХХ ст. завершилося в Російській імперії **буржуазно-демократичною революцією 1905–1907 рр.** Не залишився осторонь цих подій і український народ. Разом із загальноросійськими революційними вимогами (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів, повалення самодержавства, встановлення демократичних свобод і 8-годинного робочого дня на підприємствах), у Наддніпрянщині висували і власні вимоги — досягнення політичної і культурно-національної автономії українських земель.

У січні 1905 р. страйкували робітники Києва, Харкова, Одеси та інших міст. У лютому-березні виступи робітників підтримали селяни Лівобережжя. Вони знищували маєтки поміщиків і підприємців.

Долучилися до революції й українські студенти, які навчалися в Росії. Вони створили для координації своїх дій у Петербурзі Головну студентську раду.

Зверніться до джерел

З відозви Головної студентської ради «До українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петербурзі» від 2 березня 1905 р.

Гасло демократичної республіки, яке має російська демократія, забезпечує громадянські права кожної людини. В боротьбі за ці права ми зичимо російській демократії успіху. Проте українська демократія, українські маси потребують забезпечення не лише своїх загальногромадських прав, а й національних. З гаслом національного визволення і повинні виступити українські маси у Петербурзі. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити якнайширший культурний розвиток українського народу.

? Про що йдеться у документі? Як ставилася Головна студентська рада до загальноросійської мети революції? Яку кінцеву мету революції щодо України вбачали автори документа?

Улітку 1905 р. у Наддніпрянщині відбулося 300 страйків за участю понад 100 тис. робітників, а червневі виступи селян були у 64 із 94 повітів.

Революційні настрої охопили і збройні сили. У червні 1905 р. повстали матроси броненосця «Потьомкін», котрі були незадоволені харчуванням і жорстоким ставленням з боку командування корабля.

Зверніться до джерел

З донесення пристава портової поліції м. Одеси керівникові Одеського жандармського управління (1905 р.)

У ніч з 14 на 15 червня ц. р. прибув в Одеський порт броненосець „Князь Потьомкін“. Матроси о 5 годині ранку звели на берег труп, на грудях у якого приколота прокламація такого змісту: «Жителі міста Одеси, перед вами лежить тіло матроса Григорія Вакуленчука. Убив його старший офіцер броненосця „Великий князь Потьомкін Таврійський“ за те, що він сказав, що борщ не годиться. Поклянемося, друзі-робітники, і скажемо: „Пухом земля тобі! Помстимося кровопивцям! Смерть гнобителям! Хай живе свобода! Один за всіх, а всі — за одного!“ Екіпаж „Потьомкіна“».

? Про що йдеться в документі? Які події відбулися на кораблі? До чого закликають матроси у наведеному тексті?

Здійснивши рейд з Одеси до Феодосії, а потім до румунського порту Констанци, команда броненосця здалася місцевій владі.

Революція досягла апогею у жовтні – грудні 1905 р. У жовтні до загальноросійського страйку долучилося понад 120 тис. українських трударів. Їхніми гаслами були: «Геть царський уряд!», «Хай живе всенародне повстання!» та ін. Під час страйків у Києві, Катеринославі, Луганську та інших містах створювали **ради робітничих депутатів**. Вони запроваджували на підприємствах 8-годинний робочий день, встановлювали ціни на продукти у фабрично-заводських крамницях, організували охорону населення від погромників. Водночас для захисту інтересів робітників формували професійні спілки.

Всеросійський страйк змусив царя видати 17 жовтня **Маніфест***, що «дарував» підданам особисту недоторканність, свободу слова, совісті, зібрань і спілок. Проголосили скликання законодавчої Думи із залученням до виборів усіх верств населення. З виданням маніфесту прихильники влади створили свої політичні партії для боротьби за місця в Думі: великі промисловці, торговці і поміщики — «Союз 17 Октября» (октябристи), середня буржуазія й інтелігенція — Конституційно-демократичну партію (кадети). Почали готуватися до виборів меншовики та есери. Більшовики ж закликали до бойкоту виборів та перетворити страйки на повстання, аби захопити владу і встановити «диктатуру пролетаріату».

Дехто з поміщиків, чиновників й інших промонархічно налаштованих представників суспільства вимагали скасувати маніфест і придушити революцію силою. На підтримку царської влади вони створили відповідні політичні організації: Союз російського народу, Російська монархічна

партія та ін., що формували «чорні сотні» для фізичної розправи з учасниками революції та «іногородцями». Чорносотенці звинуватили євреїв у заворушеннях в державі і розпочали проти них погроми, що прокотилися Києвом, Одесою, Харковом, Миколаєвом й іншими містами.

Порівняно із загальноросійськими, кількість українських партій і їх вплив на революційні події 1905 р. були меншими. Ураховуючи це, УСДРП посилила співпрацю з РСДРП, яка завершилася її приєднанням на правах окремої національної організації. УДРП, відстоюючи культурно-національну автономію, ініціювала зближення з партією кадетів. Самостійницькі позиції мала лише УНП, закликаючи українські партії створити міжпартійний блок для посилення національного характеру революції.

У листопаді 1905 р. у Севастополі відбулося нове повстання на Чорноморському флоті. Проти монархічної влади виступили матроси крейсера «Очаків». Очолив повстання лейтенант П. Шмідт, який у телеграмі Миколі II писав: «Царю, Чорноморський флот вийшов із підпорядкування твоїм безвідповідальним міністрам, відрізав Кримський півострів, оголошує федеративну республіку Кримського півострова, вимагає повної амністії політичним в'язням і якнайшвидшого скликання Установчих зборів». У бою з вірними царьові військами повстанці зазнали поразки, а П. Шмідта і його найближче оточення стратили.

У листопаді того ж року в Києві проти влади виступили солдати саперної бригади на чолі з підпоручиком Б. Жаданівським. Їх виступ був придушений.

Під час загальноросійського страйку у грудні 1905 р. протистояння було найгострішим. У Харкові, Катеринославі, Олександрівську (Запоріжжі), Горлівці й інших містах народ узявся за зброю.

Імперська влада, усвідомлюючи небезпеку подальшого протистояння в суспільстві, розпочала пошуки компромісних шляхів. В українських землях царський уряд зробив перші кроки у напрямі розв'язання національного питання. Зокрема, дозволили видавати національними мовами літературні твори, газети й журнали, засновувати культурно-просвітницькі товариства. У Наддніпрянщині було створено 9 організацій «Просвіта» з 30 філіями, що до революції діяли тільки в західноукраїнських землях. «Просвіта» засновувала бібліотеки, читальні, організувала літературні й музичні вечори, вистави, лекції, робила щорічні «Шевченківські роковини».

2. Українська громада у Державній думі

Подумайте

Яким був соціальний і партійний склад українських депутатів у Державній думі? За що боролися українські громади у I і II Думах?

Наприкінці лютого — на початку березня 1906 р. відбулися вибори до I Державної думи, що діяла 72 дні (з 27 квітня по 8 липня). Від 9 українських губерній було обрано 102 депутати: 24 поміщики, 42 представники селян, 26 — інтелігенції, 9 робітників і священник.

Депутати, які прагнули в Державній думі до розв'язання українського питання (44 особи), у травні 1906 р. створили українську громаду на чолі з І. Шрагом. Програмними вимогами Української думської громади були: політична автономія України в її етнічних межах; запровадження української мови у навчальних закладах, судових і місцевих адміністративних органах; розв'язання аграрного питання. Але проголосити свою програму в I Думі українські депутати не встигли, оскільки її було розпущено.

Зверніться до джерел

З програми Української трудової громади

Не утворювати нові держави за старими зразками повинні тепер народи Росії, вони повинні йти до такого перероблення Російської держави, як вже там вона не склалась, — щоб кожному народові була забезпечена свобода самостійного розвитку і життя на своїй землі.

Один тільки є вихід з цього становища. По нашому глибокому переконанню, — це рішуча і конечна переробка державного урядування на національну і територіальну (краєву) автономію всіх країн Російської імперії, котрих людність повинна одержати права самовиразу і самоврядування. Щодо економічних справ, то насамперед ми вимагаємо надання народові землі, що нею користувалися б тільки ті, що прикладають до неї свою працю. Щодо робітницької справи, то будемо вимагати восьмигодинного робочого дня, захисту праці жінок і дітей, страховки на старість і на випадок знесилення.

? Про що йдеться у документі? У чому сутність політичних вимог Української трудової громади? Чиї інтереси вона захищала?

Вибори до II Думи (існувала 103 дні) відбулися у січні – лютому 1907 р. Від українських губерній було обрано 16 поміщиків, 4 священики, 17 представників інтелігенції, 59 селян, 6 робітників. Українські депутати (47 осіб) знову утворили думську громаду. Вона стала складовою загальноросійської фракції трудовиків і тому назвала себе Українською трудовою громадою.

3. Завершення революції

Подумайте

Які події відбувались у 1906–1907 рр.? Якими були наслідки революції?

Після тривалої боротьби революційна активність почала згасати. Якщо в Україні у 1906 р. страйкувало майже 100 тис. робітників, то в 1907 р. — лише 63 тис. Знизилась активність і селянського руху.

Влада відреагувала на такі зміни контрнаступом. 3 червня 1907 р. цар підписав Маніфест про розпуск II Думи, котра була «лівішою» за першу, і підписав новий виборчий закон. Прийняття закону без участі Думи було порушенням Маніфесту 17 жовтня. До того ж, царат проігнорував парламентську недоторканість депутатів, заарештувавши декількох з них. Саме тому події 3 червня 1907 р. вважають державним переворотом і завершенням

російської революції. Цього дня голова уряду Росії П. Столипін надіслав телеграму київському губернатору з вимогою навести порядок у місті й губернії. Упродовж наступної доби в київських в'язницях «зачинили» понад 100 осіб, а в Одесі арештували майже 70 активних учасників революції.

Отже, революція зазнала поразки. Однак вона породила нові суспільно-політичні явища і тенденції, що вплинули на історичну долю України:

- посилення взаємовпливу робітничого, селянського та національно-визвольного рухів;
- усвідомлення різними соціальними верствами ефективності спільного тиску на самодержавство;
- розгортання широкомасштабних народних виступів;
- розширення меж легальної політичної та культурно-просвітницької діяльності внаслідок проголошення царського Маніфесту;
- активізація процесу самоорганізації суспільства (утворення партій, рад, профспілок);
- поява в опозиційних сил засобу легального офіційного впливу на владу — думської трибуни.

Проте ані аграрне, ані національне питання не були розв'язані, робітники не домоглися 8-годинного робочого дня. Демократичні права і свободи громадян поступово згортали.

4. Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на українські землі

Революція змусила російську імперську владу розпочати економічні й соціальні зміни. Великі сподівання покладали на аграрну реформу, ініційовану головою уряду П. Столипінім. Головною причиною реформи були феодальні пережитки на селі, що гальмували розвиток сільського господарства. Основні серед них — поміщицьке землеволодіння і сільська община. Сільські общини були юридичними власниками землі, без дозволу яких селяни не мали права розпоряджатися своїми ділянками. Громада періодично перерозподіляла землі, і селянин не був зацікавлений у дбайливому ставленні до неї, оскільки після наступного розподілу міг отримати іншу ділянку.

Метою аграрної реформи було комплексне розв'язання таких проблем:

- створити міцне товарне селянське господарство, орієнтоване на ринок;
- зміцнити соціальне підґрунтя самодержавства на селі, ліквідувавши общини і передавши у приватну власність селянським господарствам землі, якими вони користувались;
- сприяти усвідомленню у селян почуття власника і зменшити їхнє незадоволення політикою влади;
- зберегти землеволодіння поміщиків при частковому продажу ними своєї землі селянським господарям;
- усунути сільську перенаселеність шляхом організації державою переселенського руху селян до незасвоєних азійських районів Російської імперії.

? Чи могла реалізація таких завдань справді розв'язати аграрне питання? Чому ліквідація общини, на думку П. Столипіна, мала зміцнити підтримку самодержавства на селі?

Реформа розпочалася в листопаді 1906 р. указом уряду «Про виділення селян з общини», але законодавчо її було оформлено 1911 р. Складовими аграрної реформи були: ліквідація общини і закріплення за кожним власником частини надільної громадної і викупленої землі; надання кредитної допомоги селянам для придбання державних і поміщицьких земель; переселення частини селян у малозаселені райони Сибіру, Далекого Сходу, Північного Кавказу, Середньої Азії.

Згідно з реформою селянин мав право вимагати від общини зведення його землі в єдиний наділ у межах хутора або відрубубу. Селяни, які залишили общину, могли переселитися на виділену ділянку землі — хутір, будувати там житло й мати господарство. Також вони могли зберегти садибу в селі, господарюючи на відведеній індивідуальній ділянці — відрубубі.

Для забезпечення реформи уряд створив фонд з державних і викуплених Селянським банком у поміщиків земель, що їх мали продавати селянам у кредит на 55,5 років. Імперська влада, пристосовуючи сільське господарство до капіталістичних умов, водночас намагалася зберегти поміщицьке землеволодіння. Така політика була особливо актуальна для центральних районів Росії, де феодальні пережитки відчувалися сильніше. В Україні сільське господарство вже було учасником капіталістичних відносин, і реформа П. Столипіна мала успіх. Напередодні реформи у Наддніпрянщині селянам належало 96,4 млн десятин землі, а поміщикам — 63,9 млн десятин. Тому перерозподіл поміщицької землі з прийняттям реформи тільки прискорився. Упродовж перших трьох років реформи поміщицьке землеволодіння в Україні скоротилося на 8,2 %, а його посівна площа у 1913 р. становила лише 18 % від загальної.

Однак процес реформування в українських регіонах відрізнявся. Ліквідація общини була важливою для Лівобережжя, де общинні землі становили 51,6 % усіх земель. Водночас на Правобережжі общини мали лише 3,5 % земель. Зрозуміло, що вихід селян з общини активно відбувався саме на Лівобережжі.

Важливою складовою реформи була переселенська політика. Упродовж 1907–1914 рр. з Європейської частини імперії на вільні землі за Урал переселилися 3,3 млн селян, серед них 1,2 млн українців. Основні причини переселення — селянське малоземелля, важкі економічні умови життя більшості селян.

Зверніться до джерел

З листа переселенця з Харківської губернії

Від продажу хати і ґрунтця я виручив 350 руб. По чавунці їхати було дешево; та коли прибув до Омська, то треба було рушати далі пароходом річкою... і тут сталася біда. Мене з великим майном не взяли, хоча чекав свої черги тижнів зо три. Довелося 700 верст їхати кіньми. А прибувши на місце, придбав сяку-таку хатину та пару коней і зосталося в мене грошей тільки 80 руб. Заробітків тут нема.

? Який настрій переселенця? Чи поліпшив він умови життя, переселившись до Сибіру? Які, на вашу думку, він має перспективи на майбутнє?

Переселенцям надавали 15 га землі — голові родини, 45 га — її членам. Українці заселяли Сибір та Далекий Схід цілими районами. Серед населення Приморського краю українці становили 75–80 %, в Амурській області — 60–65 %. Заселяли нову місцевість не тільки малоземельні селяни, а й заможні. Продавши в Україні своє майно, вони воліли реалізувати свої можливості на нових територіях, прагнучи економічних перспектив. Проте так бувало не завжди.

Матеріальні труднощі, незвичний клімат, відсутність кваліфікованої медичної допомоги зумовили високу смертність, на яку спіткало 30–40 % переселенців. Саме тому майже чверть з них повернулися в Україну.

Переселення селян на околиці імперії було прогресивним для економіки Росії. Проте мета влади цим не вичерпувалася, вона вважала доцільним переселити небезпечну для поміщицького землеволодіння частину сільської бідноти і в такий спосіб усунути соціальне напруження в державі.

Загалом реформа П. Столипіна прискорила перехід українського села до ринкових відносин, посилила процес концентрації земель у руках заможних селян (у 1911 р. вони становили в Україні 7 % всього населення). Усе частіше використовували сільськогосподарські машини, підвищилася товарність і врожайність сільського господарства. З 1910 по 1913 р. посівні площі в українських губерніях зросли майже на мільйон десятин, а українська пшениця становила понад 40 % загальноросійського експорту.

Проте відношення суспільства до реформи було неоднозначним, оскільки вона не забезпечила створення усталеного буржуазного ладу в українському селі і зберегла поміщицьке землеволодіння. До того ж, найбільші землевласники ставилися до аграрної реформи ворожо, боючись втратити дешеву робочу силу унаслідок виходу селян з общини. Окрім того, на селі посилювався антагонізм між заможними селянами, біднотою і поміщиками, в яких селянство вимагало безкоштовної землі. Найяскравіше демонструють це явище селянські виступи, яких у 1907 р. нараховувалося по всій Україні 804, а в 1910 р. — 2434. Негативне ставлення до реформи виявляли і політичні партії. Праві політичні сили не були зацікавлені в руйнуванні традиційного укладу, а ліві, що готувалися до нової революції, не бажали послаблення соціальної напруги в селянському середовищі, сподівалися на них, як на одну із революційних сил.

Зрештою, аграрну реформу так і не завершили. У вересні 1911 р. П. Століпін був убитий у Київському оперному театрі агентом «охранки», есером Д. Богровим.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Буржуазно-демократична революція, ради робітничих депутатів, маніфест, Державна дума, хутір, відруб.

Ідентифікуйте дати.

Червень 1905 р., жовтень 1905 р., листопад 1905 р., грудень 1905 р., травень 1906 р., листопад 1906 р., 3 червня 1907 р.

Поміркуйте.

1. Як ви розумієте поняття *буржуазно-демократична революція* у Росії 1905–1907 рр.?
2. Опишіть участь у революційних подіях різних верств населення.
3. Яка роль політичних партій у революційних подіях?
4. Які події революції свідчили про участь у ній військових? Прокоментуйте висловлювання історика О. Бойка: *«Помітна нестабільність, вагання селянства та армії, що традиційно підтримували, або ж, принаймні, лояльно ставилися до самодержавства, теж були новим суспільно-політичним чинником, що мав велике значення у політичному розвитку подій, особливо у вирішальному 1917 р.»*
5. Як реагували різні політичні сили на маніфест 17 жовтня?
6. У чому виявлялося піднесення національного руху під час революції?
7. Чи пов'язана революція 1905–1907 рр. з модернізаційними процесами? Як саме?
8. Чому революція зазнала поразки? Напишіть коротке есе, аргументуючи своє ставлення.
9. Назвіть причини і завдання аграрної реформи П. Столипіна.
10. Які особливості мала столипінська реформа в Україні?
11. Чому переселенська політика виявилася недостатньо ефективною?
12. Чи пов'язана реформа з модернізаційними процесами у суспільстві? Як саме?
13. Чому столипінська реформа в Україні була успішнішою, ніж у Росії?
14. Які верстви населення і політичні сили виявляли негативне ставлення до реформи? Чому?

Тема 6. Розвиток культури на початку ХХ ст.

1. Освіта в українських землях.
2. Розвиток науки і техніки. Видатні українські вчені.
3. Українська преса і видавництва.
4. Здобутки митців.
5. Церковне життя.
6. Фізкультура і спорт. Діяльність товариств «Сокіл» і «Січ».

1. Освіта в українських землях

Подумайте

Які особливості розвитку освіти в українських землях на початку ХХ ст.? Які існували основні типи навчальних закладів? Які проблеми освіти залишалися нерозв'язаними?

Модернізація економіки і суспільства на початку ХХ ст. вимагала підвищення освітнього і культурного рівня народу. Ці потреби зумовили передусім зростання кількості навчальних закладів. Зокрема, у Наддніпрянщині упродовж 1900–1911 рр. кількість початкових шкіл збільшилась на 40 %. Зросла й кількість гімназій, технічних і комерційних

училищ, де навчалися майбутні кадри для промисловості і торгівлі. Вищу освіту здобували в університетах й інститутах.

У 1914–1915 рр. у підросійській Україні функціонувало 452 середні школи, в яких навчалосся 140 тис. учнів і 19 вищих навчальних закладів із 26,7 тис. студентів. Утім, рівень розвитку системи освіти був незадовільним.

Кількість шкіл у Київській шкільній окрузі на початку ХХ ст.

Реґіон	Кількість шкіл	Кількість учнів	% від загальної кількості дітей
Волинь	1442	59 374	14
Київщина	1812	103 641	17
Поділля	2045	95 583	24

? Прокоментуйте дані таблиці.

Навчання велося виключно російською мовою. Українські школярі сприймали нерідну, російську мову важко, тому страждала успішність учнів.

Зверніться до джерел

Зі статті українського вчителя, письменника С. Васильченка (1911 р.)

Школа з нерідною мовою, чужими по духу вчителями тільки за великим непорозумінням може називатися народною. Цілком зрозуміло, чому наші люди дивляться на свою школу в основному як на стежку до всіляких посад, або, як то кажуть, до «легкого хліба», а не як на установу, що має обслуговувати їх щонайперші духовні потреби. Тільки після того, коли б зазвучала в наших школах рідна мова [...] всім би стало видно, через що наш народ «двічі неграмотний».

? Про що йдеться в документі? Як, на думку автора, українці ставилися до школи з російською мовою навчання? Чому С. Васильченко називає український народ «двічі неграмотним»?

Освітнє питання було дещо ліпше в західноукраїнських землях. У 1900 р. Східна Галичина мала 4250 класів з польською мовою навчання і 2250 — з українською. Водночас із 6240 сіл регіону в 981 не було шкіл взагалі. Середніх шкіл тут було 49, і лише у чотирьох навчалися українською мовою. У 1913 р. у Східній Галичині діяло вже 3500 українських початкових шкіл, де навчали рідною мовою, а з 86 гімназій у 21 викладали українською.

Гірше ситуація складалася на Буковині. У 1900 р. тут працювало 6 середніх шкіл і жодної з українською мовою навчання. У 1913 р. з 13 гімназій тільки 2 були українські і 2 — з німецькою і українською мовами навчання. Мовне питання взагалі не вирішувалося на Закарпатті. Усі 4 середні навчальних заклади проводили заняття виключно угорською мовою. У західноукраїнських землях діяло 4 вищі навчальні заклади, 3 з яких з польською мовою навчання і 1 — з німецькою.

2. Розвиток науки і техніки. Видатні українські вчені

Подумайте

Які досягнення українських учених свідчили про розвиток науки і техніки? Які галузі науки розвивалися найпродуктивніше?

Потреби суспільства, що модернізувалося, значно прискорили розвиток науки і техніки. Більшість досліджень були пов'язані з виробництвом.

Михайло Костянтинович

КУРАКО

(1872–1920)

Погляд зблизька

Народився в Могилівській губернії. Закінчив сільську 2-класну школу. Трудову діяльність розпочав робітником на залізничному заводі Катеринослава. Згодом, працюючи на інших металургійних заводах України, досяг посади керівника доменного цеху. Самотужки опанував курси з фізики та хімії, вивчив декілька іноземних мов. Згодом став відомим спеціалістом з ліквідації аварій на доменних печах. Збудував доменну піч власної конструкції, яку визнали найкращою серед вітчизняних того часу. Головне захоплення його життя — винахідництво: сконструював оригінальний підйомник для завантажування домни, поліпшив конструкцію доменного горнила, удосконалив прилад дуття доменної печі. Засновник вітчизняної школи доменщиків.

? Чому людині з початковою освітою було довірено посаду інженера?

У дослідженні Донбасу відзначився геолог Л. Лутугін. Розроблену ним карту геологічної будови Донбасу визнали на Всесвітній виставці, а висновки її упорядника не втратили значення й донині. Процесам розробки вугільних родовищ Донбасу присвячував своїм дослідженням професор О. Терпигоров.

Розвиткові вітчизняної авіації сприяв перший аероклуб, відкритий у 1908 р. в Одесі. Його вихованці М. Єфимов, С. Уточкін брали участь у вітчизняних і міжнародних авіаційних змаганнях і досягли рекордів швидкості, висоти і тривалості польоту. 1912 р. в майстерні Одеського аероклубу було побудовано кілька аеропланів. Згодом майстерня перетворилася на авіаційний завод. Чимало літаків власної конструкції збудував член Харківського аероклубу С. Гризодубов.

Інтенсивне будівництво літаків відбувалося на базі Київського товариства повітроплавання. Саме тут розпочинали свою діяльність Д. Григорович — конструктор першого у світі гідролітака, та І. Сікорський — розробник перших у світі чотирицилиндрових літаків і серійних гвинтокрилів.

Значні здобутки було здійснено і в медичній науці. Так, Д. Заболотний першим запропонував ефективні шляхи боротьби з чумою. І. Мечников, який тривалий час працював у Новоросійському університеті (м. Одеса), 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії за досягнення в імунології (вчення про захисні властивості живого організму від інфекційних захворювань).

Розвивалися і гуманітарні науки. Неабиякий внесок у розвиток української лінгвістики здійснив Б. Грінченко, який упорядкував словник української мови в 4-х томах. Значними для України були досягнення істориків, котрі досліджували й популяризували славне минуле українського народу. Зокрема, київський археолог В. Хвойка знайшов і дослідив перші пам'ятки Трипільської культури. Величезний внесок у розвиток історичної науки зробив М. Грушевський, який 1907 р. заснував Українське наукове товариство у Наддніпрянщині. У 1904 р. він опублікував «Нарис історії українського народу». Учений упродовж багатьох років працював над головним історичним дослідженням свого життя — десяти томною працею під назвою «Історія України-Руси», де представив концепцію історії українського народу.

Активно діяли й інші історики. Зокрема, професор Харківського університету Д. Багалій досліджував історію Слобідської України. У Київському університеті плідно працював над історією декабристського руху професор М. Довнар-Запольський. Фундаментальні праці з історії українського козацтва належать Д. Яворницькому.

3. Українська преса і видавництва

Подумайте!

Як розвивалася українська преса після революції 1905–1907 рр.? Яке значення вона мала у суспільному житті українських земель?

Українська преса Наддніпрянщини набула популярності під час революційних подій 1905 р. Головним її осередком був Київ, де друкували періодичні видання: «Записки Українського наукового товариства» і збірники його секцій, «Літературно-науковий вісник», «Українська хата», «Дзвін», «Сяйво», «Вісник культури і життя», тижневик «Рідний край», «Село», «Наша кооперація» та ін. Окрім того, видавалася періодика і в інших містах: «Сніп» (Харків), «Життя і знання» (Полтава), «Дніпрові хвилі» (Катеринослав), «Канівська неділя» (м. Канів).

Наймасовішим виданням була щоденна газета «Рада», що продовжила ідейну політику однієї з перших українських газет «Громадська думка» (видавалася з грудня 1905 по серпень 1906 р., заборонена владою через опозиційність). «Рада» вийшла за місяць по закриттю «Громадської думки», представляючи українськомовну пресу столиці до середини 1914 р. У цих газетах (окрім висвітлення головних подій в Україні, Росії та з-за кордону) значну увагу приділяли питанням політичного, економічного, культурного і побутового життя українців.

У Наддніпрянщині перед Першою світовою війною українською мовою видавали 17 часописів. Значна кількість видавництв була добре організована: вони мали постійних співробітників, фахових журналістів, усталену читацьку громаду. Основною проблемою окремих видань була матеріальна скрута, сприяли їхній роботі здебільшого меценати (Є. Чикаленко, В. Симиренко та ін.).

Розвивалася українська преса і в західноукраїнських землях. Найвідомішими були видання «Буковина», «Діло», «Молода Україна».

Українська преса й видавництва — це своєрідний літопис минулих подій, вони протистояли антиукраїнській імперській політиці, сприяли піднесенню національної свідомості українців.

4. Здобутки митців

Подумайте

Як розвивались українська література і мистецтво у цей період? Які найвищі досягнення українських митців?

Українська література початку ХХ ст. — надзвичайно щедра на талановиті імена. До кагорти майстрів українського художнього слова належали Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Степан Васильченко, Василь Стефаник та ін. Окрім теми збереження загальнолюдських цінностей — нагальної проблеми усіх часів, письменники крізь призму власного світосприйняття розкривали питання життєвих реалій українського народу. Життя різних верств населення у революційний період та під час проведення визвольних змагань, психологія особистості, її духовні пошуки та орієнтири — лише деякі з питань, якими переймалися митці.

Культура початку ХХ ст. рухалася у двох визначених напрямках — збереження національно-культурної ідентичності (народництво) і «пересадження» на український «грунт» новітніх європейських зразків художнього самовираження (модернізм).

Своєрідним літературним феноменом можна назвати «нову школу» української прози, представниками якої були М. Коцюбинський, В. Стефаник, О. Кобилянська та ін. Цим письменникам вдалося вишукано та гармонійно поєднати традиційні для вітчизняної літератури етнографізм і розповідь від першої особи з новітніми європейськими здобутками — символізмом і психоаналізом. Проте українській моделі літературного модернізму був притаманний вплив романтизму, що пояснюється і традицією, і ментальністю українського народу.

Найвизначніше місце у музичному житті належало Миколі Лисенку. Композитор створив музику на тексти І. Франка, Т. Шевченка, Лесі Українки та інших поетів, обробив низку українських народних пісень, проте чимало творів за життя композитора так і не побачили світ. Так, незважаючи на вимоги громадськості, царська влада не дозволила поставити

Що зображено на картині? До якого прошарку суспільства належать зображені люди? Чому ви так вважаєте? Які враження справила на вас ця робота?

Олександр Мурашко.
Кав'ярня. 1902 р.

на театральній сцені історико-героїчну оперу М. Лисенка «Тарас Бульба» — шедевр української оперної класики. Імперська влада перешкоджала сценічному виконанню й інших творів композитора.

Продовжили справу М. Лисенка композитори К. Стеценко, М. Леонтович, Я. Степовий, С. Людкевич. Всесвітнє визнання здобула вихованка Львівської консерваторії С. Крушельницька.

Національний театр розквітнув за часів М. Кропивницького, П. Саксаганського, М. Старицького, М. Заньковецької та ін. Під керівництвом М. Садовського у 1905–1906 рр. поживавив свою діяльність єдиний у західноукраїнських землях професійний український театр товариства «Руська бесіда». 1907 р. М. Садовський заснував у Києві перший на Україні стаціонарний український театр. Його репертуар складався з творів відомих українських і зарубіжних авторів: національні опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського і «Наталка Полтавка» М. Лисенка, вистави «Катерина» М. Аркаса, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї та ін. Усе це сприяло розвитку українського театру.

Найважливішою подією початку ХХ ст. у царині образотворчого мистецтва більшість науковців вважають Першу всеукраїнську художню виставку у Львові (1905), на якій можна було побачити твори художників з усієї України.

Чимало митців працювали в реалістичній манері. Серед них І. Їжакевич, С. Васильківський, Ф. Красицький, М. Пимоненко та ін. О. Мурашко реалізовував свій таланти у неоромантичній історичній тематиці (картина «Похорон кошового»), і в імпресіонізмі («Дівчина в червоному капелюшку»). Талановитими пейзажистами і портретистами проявили себе О. Новаківський, І. Труш, брати Василь і Федір Кричевські та ін.

У напрямі «модернізм» працювали К. Малевич, О. Богомазов, М. Жук, брати Давид і Володимир Бурлюки та ін.

В українській скульптурі початку ХХ ст. панував еkleктизм. Пластичність класицизму відходила у минуле, реалізм відображав життя без помпезності й урочистості. Саме в такому напрямі працювали скульптори М. Микешин, В. Беклемішев, Ф. Балавенський, Л. Позен, Г. Кузневич та ін.

Водночас під впливом західних мистецьких шкіл формувалася плеяда українських скульпторів-модерністів

Чим відрізняється ця скульптура від інших традиційних скульптур? Які нові елементи композиції використовує автор? У чому виявляється модернізм цієї скульптури?

О. Архипенко.
Жінка, що зачісується

(П. Війтович, М. Гаврилко, В. Іщенко, М. Паращук та ін.). Їхнім творам властиві світлотіньові ефекти і психологізм. Світову славу здобув О. Архипенко, збагативши жанр скульптури використанням просторової порожнечі як елемента композиції («Мадонна», «Жінка, що зачісується» та ін.).

Модернізм поширювався не лише у мистецтві, а й в архітектурі житлового й побутового будівництва. Стиль «модерн» у будівлях — це геометрично чіткі лінії споруд, динамічність їхніх форм.

Які особливості архітектурного модерну в цій споруді ви бачите?

Бессарабський ринок у Києві

У цьому стилі будували залізничні вокзали Львова, Києва, Жмеринки, Харкова, також перший критий Бессарабський ринок у Києві (архітектор Ю. Гай), художню школу імені І. Котляревського (архітектор В. Кричевський) у Харкові та ін. Експерименти архітекторів-модерністів мали на меті досягти максимальної функціональності будівлі, зберігши при цьому чіткість ліній фасаду. Головним принципом в архітектурі модерну вважають «зручність і корисність, що спираються на красу».

5. Церковне життя

Подумайте

Які основні риси церковного життя на початку XX ст.?

Модернізаційні процеси вплинули і на церковне життя — утвердженням нових життєвих цінностей людей і проблем, що з'явилися в суспільстві. Найпоширенішими в українських землях були православна церква (у Наддніпрянщині) і греко-католицька (в західноукраїнських землях). Окрім того, національні меншини сповідували католицизм, іудаїзм, мусульманство та ін.

На початку XX ст. православна церква Наддніпрянщини була підпорядкована системі російського православ'я. Священиків, прихильних до українських православних традицій, заміняли на тих, хто захищав інтереси Російської імперії (у Наддніпрянщині лише половина духовенства були українці). Імперська влада забороняла будувати церкву в українському стилі, не дозволялося виголошувати проповіді українською мовою.

Зверніться до джерел

Із «Порадника сільським священикам Православної церкви» про недоцільність проповідей українською мовою

Немає потреби поширювати барвисту говірку тільки тому, що два-три мільйони російських людей під впливом історичних подій створили наріччя, перекрутивши мову більшості синів Росії. Проповідника, який спілкується у церкві місцевим наріччям, слухачі сприймають як комедіанта, а не вчителя.

? *Які поради дає сільським священикам керівництво російської православної церкви? Чим зумовлена така позиція?*

Проте, попри зусилля влади і російських церковних ієрархів, національно свідоме духовенство намагалося повернути українські православні традиції в духовне життя свого народу. Імперська влада вимушена була піти на поступки. В окремих церковно-парафіяльних школах дозволили викладати українською мовою. Тоді ж почали друкувати Євангеліє та іншу релігійну літературу українською мовою.

Іншим напрямом боротьби за відродження української православної церкви стало право на українізацію богослужіння. Під впливом революційних подій церковні ієрархи послабили контроль на місцях і священикам подекуди, зокрема на Катеринославщині й Поділлі, вдалося проводити богослужіння рідною для прихожан мовою.

У західноукраїнських землях переважала греко-католицька церква. На початку ХХ ст. вона мала виразні національні риси, підтримуючи український рух. Духовенство краю не тільки впорядковувало українське релігійне життя, а й піклувалося про розвиток освіти, опікувалося розбудовою кооперативного руху і навіть брало участь у поширенні національного фізкультурного і спортивного рухів.

6. Фізкультура і спорт. Діяльність товариств «Сокіл» і «Січ»

Подумайте

Сформулюйте два запитання з цієї теми. Якщо вам вдасться відшукати відповіді під час прочитання тексту, занотуйте їх. Які факти (ідеї) вас вразили чи зацікавили найбільше?

Під впливом модернізаційних процесів у країнах Західної Європи стрімко розвивалися фізична культура і спорт. Згодом ці види активної діяльності людини поширилися на українських землях. У Львові ще наприкінці ХІХ ст. було створено перше українське фізкультурно-спортивне товариство «Сокіл», діяльність якого сприяла фізичному вихованню населення краю і формуванню в українців почуття національної єдності. Члени товариства займалися популярними видами спорту, брали участь в урочистих заходах, присвячених визначним історичним подіям. У 1914 р. в Галичині та на Буковині діяло 974 місцеві осередки товариства «Сокіл», кількісний склад котрого налічував майже 33 тис. осіб. Заради популяризації здорового способу життя серед молоді, з ініціативи організатора спортивного руху І. Боберського, в гімназіях краю було введено фізичну культуру як обов'язковий навчальний предмет.

**Іван Миколайович
БОБЕРСЬКИЙ**
(1873–1947)

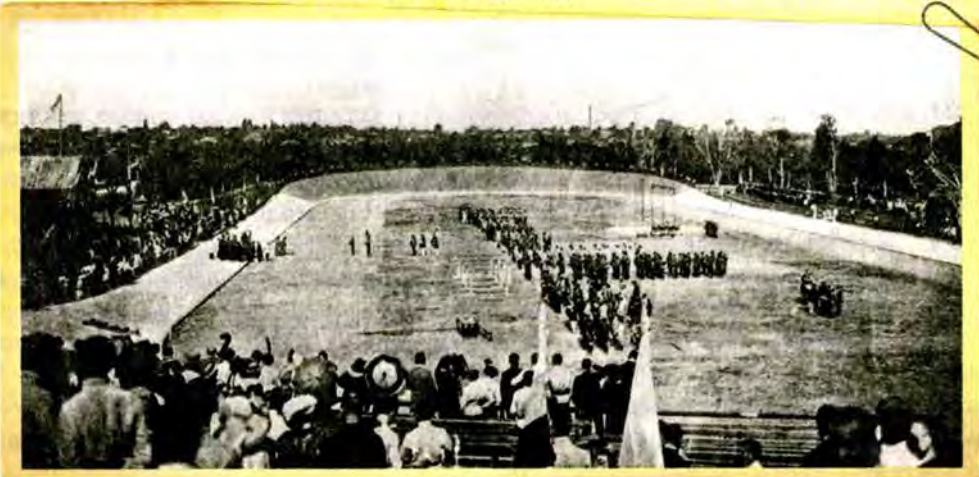
Погляд
зблизька

Видатний громадський діяч, один із засновників українського спортивного руху. Народився на Львівщині у сім'ї священика. Здобував освіту в університетах Львова, Відня, Граца. Вивчав європейські методики фізичного виховання. Викладав у львівській гімназії німецьку мову і фізичну культуру. У 1910–1914 рр. — голова товариства «Сокіл». Автор посібників із фізичного виховання.

Іншою популярною серед західноукраїнського населення спортивною організацією було товариство «Січ», (виникло у 1900 р., засновник К. Трильовський). У 1913 р. товариство «Січ» об'єднувало 916 місцевих осередків і майже 80 тис. осіб. Члени товариства зобов'язувалися дбати про своє фізичне та психічне здоров'я. Підлітків гуртувала організація «Пласт», що опікувалася фізичним розвитком і вихованням згідно з християнською мораллю.

Окрім товариств «Сокіл», «Січ» і «Пласт», у західноукраїнських землях діяли спортивні клуби, які спочатку створювали при навчальних закладах. Перший спортивний клуб виник у Львові в 1903 р. в одній з реальних шкіл. Це був футбольний клуб «Слава». Згодом спортивні клуби відкрили у Чернівцях, Станіславі та інших містах краю. Долучилася до спорту й Наддніпрянина. Найвизначнішою спортивною подією зазначеного історичного періоду стала I Всеросійська олімпіада (1913 р.), яка була проведена в Києві на новозбудованому стадіоні з трибунами на п'ять тисяч місць. У змаганнях узяли участь 650 спортсменів різних товариств і клубів, 25 з яких мали міжнародний досвід.

Як виглядає стадіон і до яких видів спорту він пристосований? Які умови створено для глядачів? Про що це свідчить?

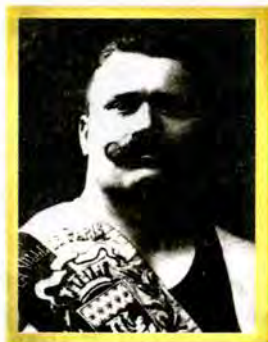

Київський стадіон на початку XX ст.

Світову славу здобув борець греко-римського стилю із Наддніпрянщини І. Піддубний.

**Іван Максимович
ПІДДУБНИЙ**
(1871–1949)

Видатний український спортсмен, родом з Черкащини. Здобув славу людини унікальної могутності, витривалості, моторності. Одна зі знакових постатей світової фізичної культури. Багаторазовий переможець змагань різних рівнів з класичної боротьби, п'ятиразовий чемпіон світу. Йому підкорювалися спортивні арени Франції, Німеччини, США та інших країн світу. Впродовж 40 років — усієї спортивної кар'єри — українець не програв жодного бою і залишив великий спорт непереможеним.

? Чи знайоме вам це ім'я? Знайдіть додаткові відомості про цю незвичайну людину і підготуйте повідомлення.

Перевірте себе

Поміркуйте.

1. Які позитивні і негативні чинники впливали на розвиток української культури на початку ХХ ст.?
2. Укладіть таблицю «Розвиток культури на початку ХХ ст.».
3. Які основні проблеми розвитку народної освіти?
4. З якими науковими та технічними досягненнями пов'язували цей період?
5. Які явища були характерні для розвитку літератури та мистецтва?
6. Які твори поетів і письменників початку ХХ ст. вам знайомі з уроків літератури? Що було характерним для їхньої творчості?
7. Які шедеври живопису, скульптури, архітектури були створені у ці часи?
8. Які риси притаманні українському театральному мистецтву початку ХХ ст.?
9. Яка роль української преси у житті суспільства?
10. Які особливості церковного життя в Україні?
11. Що спричинило поширення фізкультури і спорту в українських землях?
12. Чи пов'язаний розвиток фізкультури і спорту з модернізаційними процесами? Як саме?
13. У чому полягають особливості українського модернізму?
14. Як ви розумієте вислів українського історика О. Бойка про український модернізм: *«Своєрідність українського варіанта модернізму полягає в тім, що він із естетичного феномену перетворився на культурно-історичне явище, став спробою подолання провінційності, другорядності, вторинності української національної культури, формою залучення до надбань світової цивілізації. Він ніби символізував перехід українського суспільства від етнографічно-побутової самоідентифікації, тобто виокремлення себе з-поміж інших, до національного самоусвідомлення — визначення свого місця і ролі в сучасному світі».*

УЗАГАЛЬНИТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ I «Україна на початку ХХ ст.»

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А**;
- кожне із завдань оцінюється в 1 бал;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

Укажіть правильне судження.

1. На території України (початок ХХ ст.) у складі Російської імперії першою політичною партією була

- А Русько-українська радикальна партія.
- Б Революційна українська партія.
- В Українська соціал-демократична робітничка партія.
- Г Українська національно-демократична партія.

2. У 1903 р. РУП було перейменовано у

- А Русько-українську радикальну партію.
- Б Українську соціал-демократичну робітничу партію.
- В Українську партію соціалістів-революціонерів.
- Г Українську національно-демократичну партію.

3. Товариство українських поступовців за ознакою програмних положень можна віднести до

- А ліберально-демократичного крила українського руху.
- Б революційного напрямку українського руху.
- В націоналістичного напрямку українського руху.
- Г соціалістичного напрямку українського руху.

4. Столипінська аграрна реформа одним зі своїх основних положень передбачала

- А розподіл поміщицької землі між селянами.
- Б ліквідацію селянської общини.
- В формування селянської общини.
- Г створення дешевої робочої сили.

5. Коли відбулося повстання на броненосці «Потьомкін»?

- А у травні 1905 р.
- Б у червні 1905 р.
- В у липні 1906 р.
- Г у листопаді 1906 р.

6. Хто керував повстанням моряків севастопольської ескадри у листопаді 1905 р.?

- А П. Шмідт
Б Б. Жаданівський
В В. Антонов-Овсієнко
Г Г. Вакулєнчук

7. Чим характеризувався економічний стан українських земель напередодні Першої світової війни?

- А надзвичайно високим рівнем розвитку промисловості
Б розвитком сільського господарства та окремих, переважно видобувних, галузей промисловості
В розвитком сільського господарства за відсутності промисловості
Г загальним високим рівнем економічного розвитку

8. Укажіть назву політичної партії, про яку йдеться у твердженні.

«Головою партії студенти обрали Д. Антоновича, а програмним документом проголосили брошуру «Самостійна Україна», написану громадським діячем М. Міхновським».

- А Революційна українська партія (РУП)
Б Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)
В Українська соціал-демократична партія (УСДП)
Г Українська національно-демократична партія (УНДП)

9. Хто був засновником першого стаціонарного українського театру в Наддніпрянській Україні?

- А М. Старицький
Б М. Кропивницький
В П. Саксаганський
Г М. Садовський

10. Хто автор повісті «Фата моргана»?

- А І. Франко
Б М. Коцюбинський
В А. Тєслєнко
Г В. Винниченко

II варіант

1. Укажіть назву політичної партії, про яку йдеться у твердженні.

«Перша політична партія в Наддніпрянській Україні була створена в Харкові».

- А Революційна українська партія (РУП)
Б Українська соціал-демократична робітничка партія (УНДП)
В Українська соціал-демократична партія (УСДП)
Г Українська національно-демократична партія (УСДРП)

2. Виберіть варіант правильної відповіді щодо наведеного твердження.

«Для сільського господарства Наддніпрянщини на початку ХХ ст. характерно: 1. Існування поміщицького землеволодіння. 2. Відсутність спеціалізації окремих районів».

- А обидва варіанти правильні
Б тільки 1-й варіант правильний
В тільки 2-й варіант правильний
Г обидва варіанти неправильні

3. Виберіть варіант правильної відповіді щодо наведеного твердження.

«Для економічного життя західноукраїнських земель на початку ХХ ст. був характерний: 1. Швидкий розвиток цегляного, бетонного, вапняного виробництва, тоді як нафтова й деревообробна промисловість залишались у стані застою. 2. Землі краю залишалися аграрно-сировинним придатками австрійського капіталу і ринком збуту для товарів, виготовлених у розвинених регіонах Австро-Угорщини».

- А обидва варіанти правильні
- Б тільки 1-й варіант правильний
- В тільки 2-й варіант правильний
- Г обидва варіанти неправильні

4. Укажіть дати, що стосуються утворення перших політичних партій.

- А 1890 р. та 1900 р.
- Б 1895 р. та 1896 р.
- В 1892 р. та 1905 р.
- Г 1899 р. та 1906 р.

5. Укажіть назву політичної партії, про яку йдеться у твердженні.

«Партія Наддніпрянської України, яка основну мету своєї діяльності вбачала в досягненні самостійної України, була створена за ініціативою М. Міхновського».

- А Українська народна партія (УНП)
- Б Українська національно-демократична партія (УНДП)
- В Українська соціал-демократична партія (УСДП)
- Г Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП)

6. Укажіть назву політичної партії, про яку йдеться у твердженні.

«Перша легальна українська політична партія, що у своїй діяльності прагнула обстоювати соціальні інтереси селян Галичини й водночас захищати національні права українців».

- А Революційна українська партія (РУП)
- Б Українська національно-демократична партія (УНДП)
- В Українська соціал-демократична партія (УСДП)
- Г Русько-українська радикальна партія (РУРП)

7. Укажіть НЕправильне судження.

Аграрна реформа П. Столипіна передбачала

- А здобуття селянами права особистої свободи.
- Б остаточну ліквідацію поміщицького землеволодіння.
- В руйнування селянської общини.
- Г дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб).

8. Укажіть твердження, які характеризують становище України в роки революції 1905–1907 рр. у Російській імперії.

1. Почали з'являтися українські періодичні видання. 2. Було легалізовано національні партії, відтак поживилася їхня діяльність. 3. Здійснювалися масові арешти та погроми прогресивних громадських організацій. 4. Заборона демократичних видань, стрімке зружен-

ня сфери вживання української мови. 5. Упровадження на значній території України стану посиленої охорони. 6. В українських містах і містечках створювались осередки «Просвіти». 7. Відбулися вибори до I Державної думи Росії, депутатами було обрано й українців.

А 1, 2, 3, 5

В 3, 5, 6, 7

Б 2, 3, 5, 6

Г 1, 2, 6, 7

9. Укажіть назву політичної партії, про яку йдеться у твердженні.

«Створена на основі Загальної української безпартійної організації (ЗУБО). Досягнення автономії України пов'язувала з установами у Росії конституційної монархії».

А Револьюційна українська партія (РУП)

Б Українська демократична робітничка партія (УДРП)

В Українська соціал-демократична партія (УСДП)

Г Українська національно-демократична партія (УСДРП)

10. Коли утворилося Українське наукове товариство?

А 1907 р.

В 1910 р.

Б 1908 р.

Г 1914 р.

11. Коли був утворений перший стаціонарний український театр у Наддніпрянській Україні?

А 1907 р.

В 1909 р.

Б 1908 р.

Г 1914 р.

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Яким був економічний, політичний і соціальний розвиток України на початку ХХ ст.?

2. Які характерні риси селянських виступів у 1900–1903 рр.?

3. У чому полягала обмеженість української земсько-ліберальної опозиції? Яка участь ліберальної і демократичної інтелігенції в українському національному русі?

4. Коли і як утворилися українські політичні партії? Якими були їх програмові цілі?

5. Як розгорталася боротьба у I і II Державних думах за автономію України та українізацію освіти? Якою була роль «Просвіти» у розгортанні національного руху в Наддніпрянщині?

6. Як розвивався національний рух в західноукраїнських землях у 1905–1907 рр.?

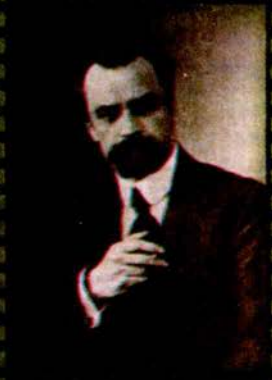
7. Як здійснювалася Столипінська аграрна реформа в українських землях? Які її наслідки?

8. Яким був стан промисловості в українських землях напередодні Першої світової війни?

9. Яким був розвиток освіти в Україні на початку ХХ ст.? Як він був пов'язаний з процесами модернізації? Поясніть свою думку.

10. Які характерні риси розвитку науки, мистецтва та літератури в Україні на початку ХХ ст.? Як вони пов'язані з процесами модернізації?

Україна у роки Першої світової війни. Початок Української революції

Тема 7. Українські землі на початку Першої світової війни

1. Україна у геополітичних планах ворогуючих країн.
2. Ставлення населення і політиків Наддніпрянщини до війни.
3. Вплив війни на політичний і національний рух у західноукраїнських землях.

1. Україна у геополітичних планах ворогуючих країн

Подумайте

Якими були плани протидіючих сторін щодо України? Доведіть, що Україна була об'єктом **геополітики** центральних європейських держав.

На початку ХХ ст. боротьба за прибутки змінила стосунки між провідними європейськими державами. Вони згуртувалися за власними інтересами у два протидіючі блоки: Троїстий Союз і Антанту, що прагнули переділу світу. **19 липня (1 серпня) 1914 р.** розпочалася Перша світова війна. Україна, маючи значний економічний потенціал, стала об'єктом **геополітичних*** інтересів ворогуючих сторін. Зокрема, уряд Німеччини напередодні війни поширював ідею, що український та інші народи Східної Європи не здатні створювати власні держави, а тому історичною місією німців є поглинання й освоєння цих земель. Водночас Німеччина розглядала українські землі як плацдарм для проникнення на Схід.

Австро-Угорщина під гаслом воз'єднання «братів-русинів» планувала приєднати до своїх володінь Волинь і Поділля, що були у складі Російської імперії. Росія під гаслом «віковичної мети об'єднання всіх руських земель» претендувала на Східну Галичину, Закарпаття і Північну Буковину, що входили до Австро-Угорщини.

Протидіючі сторони спекулювали «українським питанням», стверджуючи, що для них важливим є об'єднання українців, але неодмінно у межах своєї держави.

Зверніться до джерел

З ноти міністерства закордонних справ до послів Австро-Угорщини у Константинополі й Берліні від 20 листопада 1914 р.

Головною нашою метою у цій війні є глибоке послаблення Росії, а тому в разі перемоги ми б розпочали створення незалежної від Росії Української держави. На наш погляд, існування такої держави завдало б значної шкоди пануванню Росії на Чорному морі, або, навіть, цілковито знищило б його.

? Які реальні цілі Австро-Угорщини щодо українських земель?

З Маніфесту «До населення Галичини»

Довгі роки страждав руський народ під іноземним ярмом. Нехай не буде більше поневоленої Русі! Спадщина святого Володимира, [...] князів Данила і Романа, хай піднесе прапор єдиної, неділимої Росії! Хай сповниться Боже Провидіння, що благословило збирачів Руської землі. Хай Господь допоможе Миколі Олександровичу, Імператору всієї Росії, завершити діло великого Івана Калита.

? Чому російська влада звертається до галичан з таким документом? Чого вона прагне?

Окрім того, між ворогуючими державами розпочалася боротьба за союзників. Австрійські і російські дипломати схилили Румунію воювати на їхньому боці, обіцяючи надання українських земель, які вони планували відібрати одне в одного.

Для українців війна набувала особливої трагічності. За відсутності власної держави, котра мала б захистити їхні інтереси, народ опинився у протиборчих таборах. Понад 3,5 млн українців у російській армії і 250–300 тис. в австрійській військовим шляхом відстоювали чужі інтереси. Та найгіршим виявилось те, що сини одного народу, розділеного двома імперіями, були змушені вбивати один одного.

2. Ставлення населення і політиків Наддніпрянщини до війни

Подумайте

Яким було ставлення населення і політиків до війни? Якою б була ваша позиція щодо війни, якщо б ви жили тоді у підросійській Україні? Поясніть чому.

Перед українською громадськістю постали нагальні питання — як ставитися до війни і кого підтримувати. Уряди воюючих країн закликали своїх громадян захищати Батьківщину. Ніхто не хотів виглядати агресором. Росія оголосила, що оборонятиме інтереси слов'ян (присвоївши собі у такий спосіб верховенство над ними). На території імперії домінував патріотичний настрій. Він поширився і на українські землі. Значна кількість робітників і студентів брала участь у патріотичних маніфестаціях, добровільно вирушала до мобілізаційних пунктів. Селянство, здебільшого, сприйняло війну як німецьку й австрійську агресію («напав ворог — треба воювати»).

Політичні сили Наддніпрянщини звернулися до українців із закликом підтримати Росію у війні. З такою ідеєю виступив лідер українських соціал-демократів С. Петлюра. Він опублікував у московському журналі «Украинская жизнь» статтю, де закликав народи Росії виконати свій громадянський обов'язок перед державою, що дасть їм можливість у майбутньому розраховувати на «відповідні права». Київська газета «Рада» писала, що українці мають захистити Російську державу.

З позиції російського патріотизму виступили також емігранти — москвофіли, які перебралися з початком війни із західноукраїнських земель до Києва. Вони створили «Карпато-руський визвольний комітет» і через нього зверталися до українців Галичини, аби ті зустрічали російську армію хрестною ходою і церковними вітальними дзвонами. Комітет видав російською мовою буклет «Сучасна Галичина», що поширювався серед офіцерського складу царської армії, які йшли на фронт, аби ті могли відрізнити українофілів — «мазепинців», від москвофілів — «руських». Однак російська влада обережно поставилася до українських політичних сил і громадських рухів. Зокрема, вона уважно стежила за «Товариством українських поступовців» (ТУП), що на початку війни рекомендувало українській інтелігенції дотримуватися нейтралітету. Чимало лідерів ТУП опинилося під пильним оком поліції, а М. Грушевського заарештували за підозрою у шпигунстві.

Отже, на початку Першої світової війни більшість українців Наддніпрянщини перейнялися проросійськими патріотичними настроями у сподіванні на те, що така позиція розширить їхні національні права у майбутньому. Але були й ті, хто висловлював сумніви щодо таких перспектив. Фактично війна посилила протиріччя серед українців.

3. Вплив війни на політичний і національний рух у західноукраїнських землях

Подумайте

Чому війна вплинула на політичний і національний рух? Як ставилися західноукраїнські політики до війни?

Політики і національно свідомою частиною народу західноукраїнських земель розглядали початок війни як імовірність активізувати виборювання своєї держави. Лідери трьох політичних партій (Української національно-демократичної, Української радикальної та Української соціал-демократичної партії) **1 серпня 1914 р.** створили у Львові міжпартійну організацію — **Головну українську раду (ГУР)**. Головою обрали К. Левицького.

Погляд зблизька

**Кость Антонович
ЛЕВИЦЬКИЙ**
(1859–1941)

Політичний, державний, громадський діяч. Народився у Тисмениці в родині священика. Навчався у Львівському і Віденському університетах. Працював адвокатом у Львові, очолював Товариство українських правників. У 1899 р. — голова Української національно-демократичної партії. Був обраний депутатом австрійського парламенту і галицького сейму. Керівник Українського парламентського клубу у Відні та сеймового у Львові. Водночас перекладав закони, опрацьовував українську юридичну термінологію, уклав німецько-український словник, був почесним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка, автор популярних юридичних праць.

Під час окупації поляками Галичини (1920–1923 рр.) — емігрант. У 1924 р. повернувся до Галичини і продовжив громадську діяльність: очолював Союз українських адвокатів; редактор видання «Життя і право», директор Центробанку. У 1941 р. обраний головою Української національної ради. Помер у Львові того ж року.

? Чому присвятив своє життя Кость Левицький? Доведіть біографічними фактами.

ГУР мала на меті визначення української політики щодо Австро-Угорщини й активізацію національного руху в умовах війни. Після довгих суперечок Рада вирішила підтримати Австро-Угорщину у протистоянні з Росією, оскільки остання проводила жорстку політику щодо українства. На думку лідерів ГУР, парламентські традиції Австро-Угорщини, на відміну від імперської Росії, давали шанс українській автономії.

Зверніться до джерел

З Маніфесту Головної української ради від 3 серпня 1914 р.

Идучи війною на Австро-Угорську монархію, Росія загрожує загибеллю українського національного життя, що знайшло захист у конституційному устрої Австрійської держави. Перемога Росії принесе українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії.

Перемога Австро-Угорської монархії стане нашою перемогою. І щобільше буде поразок Росії, то швидше настане визволення України... Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

? *За що боролася Головна українська рада? Чому вона пов'язувала майбутнє України з Австро-Угорщиною? Чи можна погодитися з твердженням, що українське національне життя «знайшло захист у конституційному устрої Австрійської держави»?*

Українські політики вважали, що таку заяву Австро-Угорщина належно оцінить і сприятиме українській автономії. ГУР звернулася з відозвою до українців, закликаючи усіх, хто не підлягав мобілізації, створювати загони добровольців для захисту Австро-Угорщини. Такі формування планували політично підпорядкувати Головній українській раді.

Заснування ГУР активізувало західноукраїнський політичний рух, головною метою якого було створення української автономії у межах Австро-Угорщини.

Відродженням української державності разом з ГУР активно опікувався **Союз визволення України (СВУ)**, створений у Львові 4 серпня 1914 р. політичними емігрантами з Наддніпрянщини (Д. Донцовим, В. Дорошенком, А. Жуком, М. Залізнякам та ін.).

Зверніться до джерел

З програмного документа СВУ «Наша платформа»

У Союзі стоять на позиції державної самостійності українського народу, а реалізацію своїх стремлень зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України. Формою правління ... має бути конституційна монархія, з демократичним устроєм, однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами. У разі прилучення до Австрії українсько-російської території, Союз буде обстоювати створення з усіх земель, заселених українським народом в Австрії, автономного краю.

? *За що боровся Союз визволення України? Чому його лідери пов'язують майбутнє України з «розбиттям Росії у війні»? Чи можна погодитися з цим твердженням? Чому?*

У зверненні СВУ «До українського народу в Росії» австрійців і німців називали «визволителями, котрі допоможуть розвалити тюрму народів, що зветься «Імперією царя». Така позиція привернула увагу німецького

уряду, зацікавленого у послабленні Росії зсередини, і він надав фінансову підтримку лідерам СВУ.

Організаційний центр СВУ розташувався у Відні, мав філії у Берліні, Львові, Лозанні, Стамбулі, а його представники діяли у десяти країнах. СВУ прагнув представляти інтереси всієї України і проводити переговори з державами Троїстого союзу, спрямовані на визволення українських земель з-під гніту російського царату. СВУ вів активну роботу серед полонених солдатів російської армії — українців. Значну їх кількість вдалося перевести до окремих таборів у Австро-Угорщині (Фрайштадт, Дуна-Сардагель) і Німеччині (Вецляро, Зальцведель, Рештат), де були ліпші умови життя, і здійснювалася національно-просвітницька діяльність.

Завдяки діяльності СВУ з полонених українців були сформовані Сірожупанна і Синьожупанна дивізії, що пізніше воювали за незалежність Української Держави.

СВУ виражав більш радикальні позиції українського руху порівняно з ГУР, що відбивалося не тільки в його політичній програмі, а й практичній діяльності. Проте не всі країни Троїстого союзу схвально ставилися до СВУ. Австро-Угорщину бентежило, що активність СВУ на національному ґрунті посилить напругу на її території.

Критично оцінили діяльність СВУ окремі українські політики. Ліві соціал-демократи звинуватили його у сприянні австро-угорському імперіалізму, а М. Грушевський заявив, що СВУ не має права виступати від імені українців, які проживали в Російській імперії.

Лідери українського національного руху добре усвідомлювали, що відродити власну державу без створення збройних формувань неможливо. Першим кроком у цьому напрямі стали збори львівського товариства «Січові стрільці» (1913 р.), яке складалося в основному зі студентської молоді. Згодом осередки товариства виникли й в інших містах Галичини. Напередодні війни їх було 96, вони об'єднали понад 8 тис. осіб. З початком війни Австро-Угорщина розпочала мобілізацію і дозволила Головній українській раді створити (з тих, кого не призвали до збройних сил) добровольчі стрілецькі формування.

На початку серпня 1914 р. ГУР видала відозву, де закликала вступати до лав **Українських січових стрільців (УСС)**. Зголосилося 28 тис. добровольців, більшість яких становили вихованці молодіжних організацій «Січ», «Сокіл» і «Пласт». Але австрійський уряд не наважився озброїти всіх добровольців і відібрав лише 2,5 тис. осіб, котрі згодом утворили **Легіон Українських січових стрільців***. Серед зарахованих були й дівчата.

Становлення Легіону УСС відбувалося у структурах австрійської армії (тоді це був єдиний можливий шлях узаконити українське військове формування). Це не означало, що січовики мали наміри відстоювати чужі інтереси. З формуванням УСС пов'язували сподівання українців на виборювання власної державності, свідченням чого стали намагання українських стрільців відмовитися складати присягу на вірність австрійській монархії і спроби скласти власну присягу. Урешті-решт ця справа виявилася безуспішною, однак таким чином було визначено пріоритети вояків УСС.

Зверніться до джерел

З присяги, що її проголошували вояки УСС

Я, ... , Український Січовий Стрелець, присягаю українським князям, гетьманам Запорізької Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі крові.

? Які почуття викликає у вас ця присяга? Про яку мету УСС вона свідчить?

Що зображено на листівці?
Яка її ідея?
На кого вона розрахована?

Поштова листівка серії
«Січові стрільці»

Січові стрільці упродовж нетривалого часу змогли перетворити своє формування на військову структуру з національною символікою і відзнаками, а також впровадити українську мову як офіційну з відповідною термінологією.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Геополітичні інтереси, українофіли, москвофіли.

Ідентифікуйте дати.

1 серпня 1914 р., 4 серпня 1914 р.

Поміркуйте.

1. Якими були плани країн Троїстого союзу й Антанти щодо України? Доведіть, що в роки Першої світової війни українські землі були об'єктом геополітики держав, що воювали.

2. Як поставилися до війни політичні сили й населення Наддніпрянщини і західноукраїнських земель?

3. Заповніть пропуски у тексті, використовуючи наведені слова.

Австро-Угорщина під гаслом возз'єднання ... планувала приєднати до своїх володінь ... і ... котрі перебували у складі Російської імперії. Росія, під прикриттям віковичньої мети об'єднання всіх ... , претендувала на ... , ... і ... , які входили до Австро-Угорщини.

Слова: *руські землі, брати-русини, Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина, Волинь, Поділля.*

4. Покажіть на карті № 1 регіони України, на які претендували Австро-Угорщина і Росія.

5. Укладіть таблицю:

Назва українського політичного об'єднання	Ставлення до війни і бачення майбутнього України після її закінчення

6. Об'єднайте дати з відповідними подіями.

1) 1 серпня 1914 р.; 2) 4 серпня 1914 р.

а) утворення СВУ; б) утворення ГУР

7. Поясніть, чому початок війни зумовив розкол українського руху.

8. У Маніфесті Головної української ради (серпень 1914 р.) можна відшукати такі слова: «...український народ належить до тих народів, яких війна і її наслідки зачеплять найбільше...». Як ви вважаєте, чим керувалися лідери ГУР, даючи таку оцінку майбутнього?

9. Як ви розумієте слова історика Я. Грицака: «Як для чехів, словаків, литовців, поляків, фінів та ін., для українців революція почалася не в 1917 році, а в 1914-му...»? Чи погоджуєтеся ви з думкою науковця? Чому?

Тема 8. Восні дії на території України

1. Воєнні дії на території України у 1914 р.
2. Встановлення окупаційного режиму у Східній Галичині та Північній Буковині.
3. Воєнні дії у західноукраїнських землях у 1915–1917 рр.
4. Життя людей на фронті і в тилу.

1. Восні дії на території України у 1914 р.

Подумайте

Які воєнні дії відбулися у західноукраїнських землях упродовж першого року війни? Яку участь брали українські січові стрільці? У якому становищі опинилася російська армія наприкінці 1914 р.?

З початком війни територія України перетворилася на арену жорстоких боїв між військами Росії і Австро-Угорщини. Однією з наймасштабніших військових операцій 1914 р. є Галицька битва (18 серпня — 21 вересня), в якій брали участь понад 1,5 млн вояків з обох сторін. Російське командування поставило перед військами Південно-Західного фронту завдання: розгромити армію Австро-Угорщини й оволодіти Галичиною. Бої тривали на лінії фронту завдовжки майже 400 км (від річки Вісли до Румунії). Спочатку успіх був на боці австро-угорських військ, але росіяни, отримавши підкріплення, оволоділи Львовом, Галичем, узяли в облогу Перемишль. Галицька битва завершилася поразкою для Австро-Угорщини, що втратила 456 тис. вояків. Утрати росіян становили 227 тис. солдатів і офіцерів. У результаті операції російські війська захопили більшу частину Галичини, Буковини і вийшли до Карпат. Командування збройних сил Австро-Угорщини докладало значних зусиль, щоб утримати фронт. Серед австрійських військових частин, що оборонялися, був задіяний Легіон УСС. Січовикам довірили оборону карпатських перевалів, які вони мужньо захищали

наприкінці вересня. Це було перше бойове хрещення січовиків, яке вони витримали з честю, не пропустивши ворога.

Відступаючи, австро-угорська влада розгорнула масштабні репресії проти українського населення, вважаючи, що причиною поразки була зрада українців, які нібито таємно допомагали росіянам. Тисячі людей за звинуваченням у зраді були відслані у спецтабори Австрії. Відзначився особливо жорстоким режимом табір Талергоф у Штірії, який називали «українською Голгофою», де лише від тифу загинуло понад тисяча осіб. Під час репресій було страчено майже 36 тис. українців.

У жовтні російське командування під тиском союзників (англо-французькі війська прагнули полегшити своє становище у боях з німцями) повернуло частину своїх військ з Південно-Західного фронту і спрямувало їх проти Німеччини. Решта російських військ, що залишилися в західноукраїнських землях, були виснажені і не могли активно протистояти збройним силам Австро-Угорщини. У листопаді 1914 р. австро-угорські і російські війська перейшли до оборони і до кінця року масштабних операцій не проводили.

2. Встановлення окупаційного режиму у Східній Галичині та Північній Буковині

Подумайте

У якому становищі опинився український народ під час перебування російських військ у Східній Галичині й Північній Буковині?

На завойованих росіянами західноукраїнських землях було створено генерал-губернаторство, що поділялося на чотири губернії: Львівську, Перемишльську, Тернопільську, Чернівецьку. Характер **окупаційного режиму** лише частково пов'язували з умовами воєнного часу. Російська влада вважала, що західноукраїнські землі залишаться у складі імперії назавжди. Тому військова адміністрація вдалася до **дискримінаційної політики** у сфері освіти, українського слова, діяльності українських організацій, урегулювання прав власності, виконання військової повинності тощо. На захоплену росіянами територію було призначено військовою адміністрацію на чолі з генерал-губернатором Г. Бобринським, який симпатизував російським чорносотенцям.

Керувати повітами і містами призначали російських чиновників, а сільськими громадами — офіцерів царської армії. В окремих випадках на адміністративні посади призначали місцевих москвофілів.

Зверніться до джерел

Із заяви галицького генерал-губернатора Г. Бобринського

Східна Галичина і Лемківщина — споконвіку корінна частина єдиної великої Русі; у цих землях корінне населення завжди було російським, устрій їхній тому мав бути заснований на російських началах. Я буду вводити тут російську мову, закон і устрій.

? У чому полягала сутність російської окупаційної політики? Як аргументує її необхідність генерал-губернатор? Чи помітили ви в цій аргументації слабкі місця? Які саме?

Важливим напрямом діяльності нової адміністрації була боротьба з українофілами — «мазепинцями». Окупаційна влада проводила масові обшуки й арешти. Понад 12 тис. осіб, серед яких чимало греко-католицьких священників, відправили до Сибіру. Майже 200 уніатських громад перетворено на православні парафії.

Зверніться до джерел

Уповноважений Всеросійського союзу міст Д. Дорошенко про свої враження від дій окупаційного режиму в Галичині

Тепер, коли до нас дійшли відомості про цілковитий погром українського життя в Галичині, коли київські тюрми переповнили вивезеними галичанами, серед яких були професори, поважні священники, інтелігенти ... жінки, діти, селяни, гірські гуцули, коли ми побачили, що їх вихоплено з хати знацяцька, без грошей, часто-густо напіводягнених, зляканих до смерті, що везуть їх до Томської, Іркутської, Архангельської, Астраханської губерній, невідомо на яку долю і на який час, от тоді ми, київські українці, збагнули, що таке «освободительная» війна і яку долю готують нашому народові її наслідки.

? Як описує громадський діяч з Наддніпрянщини дії російської влади? Як він ставиться до них? Якими мали бути наслідки таких дій?

Замість закритих українських гімназій запроваджували російськомовні. Оскільки місцеві вчителі не знали російської, то у Львові та інших містах для них відкривалися відповідні курси, розпочали друкувати шкільні російськомовні підручники. Започатковували аналогічне корегування також і у вищій освіті.

Проте в західноукраїнських землях діяли і місцеві сили, що підтримували політику нової влади. Їх основою були москвофіли на чолі з відомими в краї громадськими діячами: С. Бандасюком, В. Дудикевичем, Ю. Яворським та ін. З початком війни на всій території України посилювалися репресії проти українства.

Зверніться до джерел

Історик О. Субтельний про ставлення російської влади до українства в умовах війни

Ставлення росіян до галицьких українців, що його відомий російський політик Павло Мілюков назвав у своєму виступі в Думі «європейський скандал», було продовженням політики уряду щодо українського руху в Російській імперії. З вибухом війни було закрито майже всі українські організації та газети. Царський міністр закордонних справ Сергій Сазонов з неприхованим задоволенням казав: «Тепер настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху».

? Яку політику П. Мілюков назвав «європейським скандалом»? Чому? Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою? Чому О. Субтельний називає таку політику «продовженням політики уряду щодо українського руху в Російській імперії»?

3. Воснні дії у західноукраїнських землях у 1915–1917 рр.

Подумайте

Які воєнні дії розгорталися у західноукраїнських землях у 1915 — на початку 1917 р.? Як воювали українські січові стрільці? Як ви оцінюєте сили ворогуючих сторін?

На початку 1915 р. продовжувалися **позиційні бої** за Карпати. Навесні російські війська активізувалися — 9 березня оволоділи Перемишлем, і 120 тис. австро-угорських вояків отпинилися у полоні. Російські війська встановили контроль над карпатськими перевалами і збиралися вийти через них до Угорщини. Становище Росії у західноукраїнських землях здавалося таким стабільним, що на початку квітня 1915 р. до Львова завітав російський монарх Микола II, на честь якого влаштували урочистості. Згодом він відвідав Перемишль.

Австро-Угорщина опинилася на межі краху. Від остаточного розгрому її врятувала Німеччина, надавши військову допомогу. Маючи перевагу кількісну і технічну, австрійські і німецькі війська потіснили росіян, які 9 червня 1915 р. залишили Львів. Російське командування, остереігаючись оточення своїх військ, наказало їм залишити Східну Галичину та Північну Буковину.

Визначальною подією для Легіону УСС виявилася оборона гори Маківки, що тривала протягом весни 1915 р. 1 травня того ж року росіянам вдалося на деякий час захопити цю стратегічну висоту в Карпатах. Проте вояки Легіону УСС взяли гору штурмом, зазнавши при цьому тяжких людських втрат. Після травневої події австрійське командування повернуло січових стрільців з фронту для відпочинку і незабаром дало дозвіл на основі легіонерських куренів створити полк. Окрім того, додатково було сформовано технічну сотню.

Зверніться до джерел

Зі спогадів учасника битви українських січових стрільців за гору Маківку

Дим з наших і московських шрапнелів сповив гору туманом, зносився над нею, мов над вулканом. Щохвилини прошивали той дим блискавиці — то рвалися шрапнелі. Не поодинокі, а цілими батареями по чотири, по шість, по десять. А їм відповідала гора вибухами землі. В цих вибухах столітні потрочені смереки, фонтани каміння, і людські руки, ноги. Клекотіли по обох боках скоростріли, гупали ручні гранати — здавалося, гора рухається, дихає пеклом. Так минала година за годиною. Це був третій пам'ятний день московського наступу на Маківку. Змагалися дві сили. Одна сказала: за всяку ціну візьму, а друга відповіла: за всяку ціну не віддам.

? Які ваші враження від цього опису? За що насправді воювали українці?

У липні 1915 р. вся Галичина і частина Волині були захоплені німецькими військами. Зазнавши значних утрат наприкінці 1915 р., росіяни перейшли до позиційної оборони. Упродовж зими 1915–1916 рр. російська армія поповнилася резервістами і розпочала підготовку до реваншу.

Опишіть, що ви бачите на фотографії.
Чому ці люди покинули рідні місця?
Які їхні перспективи?

Буковинські селяни — біженці
з прифронтової зони

1916 р. Галичина і Буковина знову стали ареною жорстоких боїв.

28 травня 1916 р. росіяни перейшли у наступ по всій лінії фронту і захопили Чернівці. Наприкінці літа вони відвоювали Буковину й більшу частину Галичини. Австро-Угорщина втратила в цих боях 1,5 млн солдатів і офіцерів, більш як 580 гармат, велику кількість військового спорядження.

Але наприкінці 1916 р. наступальні можливості російських військ були вичерпані. Вони зупинилися на лінії: Кисилін—Золочів—Бережани—Галич—Станіслав—Ворохта. Узимку бойові дії набули позиційного характеру. На відвоюваній росіянами території було поновлено генерал-губернатор-ство на чолі з Ф. Треповим. Окупаційна влада вже не здійснювала на місцеве населення жорсткого національного і релігійного тиску, як це було у 1914–1915 рр. Проте російська адміністрація і досі ставилася до українців з підозрою, вважаючи, що серед них домінують настрої «мазепинщини».

4. Життя людей на фронті і в тилу

Подумайте

У якому становищі опинилися солдати на фронті? Як змінювалося життя людей в тилу? Яким було життя народу в західноукраїнських землях?

Війна затягувалася. Мобілізовані на фронт солдати гинули в боях, страждали від ран, проклинали війну і тих, хто її розпочав.

Зверніться до джерел

Лист українського солдата А. Рубльова з Південно-західного фронту (Російська армія) від 29 травня 1916 р.

Ряди наші змішалися з вогнем і землею. Коли ми з криком «ура» добігали до ворожих окопів, то я тільки пам'ятаю, що кулі і снаряди свистіли та ревіли навколо, а люди падали. І коли ми дістались дротяної загорожі, то я одну за однією кинув 4 бомби у їхні окопи. А потім в багнети... Скільки своїми бомбами я убив людей і переколов багнетом! А за що все це? Дорога сестричко, яка огидна війна.

? Про що пише солдат? Яке враження справляє цей лист? Які настрої в армії у 1916 р. він ілюструє?

Наприкінці 1916 — на початку 1917 р. російська армія значною мірою втратила бойовий дух. Вона складалася вже з резерву — людей старшого віку і зовсім молодих хлопців, якими часто командували «прапорщики запасу», не кадрові військові, а цивільні люди, які пройшли кількомісячний вишкіл. На початку березня 1917 р. генерал А. Денікін так описував стан 14 та 15-ї дивізії російської армії на Південно-Західному фронті: «Коні гинули від нестачі кормів, люди мерзли без чобіт і теплої білизни і хворіли тисячами; з неопалюваних румунських вагонів, непристосованих для хворих і поранених, витягували трупи і складали, як дрова, на станційних платформах. Солдати кидали зброю, браталися з противником, тікали з фронту». Повертаючись додому, фронтовики і там бачили тяжкі наслідки війни.

Зверніться до джерел

Зі щоденника солдата О. Замрія

Коли я прибув додому, йшли повним ходом жнива. Я ввійшов у двір, мене зустріла сестра. Вона не була одружена, брати усі на війні, їхні жінки працювали на хазяйстві. Сестра гірко плакала, що ми втратили батька й матір. Важкою виявилася зустріч, та нічого не поробиш — треба завершувати жнива. Наше господарство засівало тоді 20 десятин орної землі, а чоловіка в господарстві жодного. Використовували працю полонених австрійців та мадярів, або українців, як ми на них говорили — західники.

? Про що йдеться у щоденнику? Як жилося на селі? Чому?

Залізниця не справлялася з перевезеннями. Тоді як потяги з урожаєм застрягали на залізничних станціях і їх розкрадало місцеве населення й утікачі з фронту, у промислових центрах не вистачало продуктів. У містах стали звичним явищем величезні черги за хлібом, який для багатьох сімей перетворився на основний продукт харчування. У 1917 р. ціни на одяг, мило, тютюн, товари широкого вжитку зросли більш як на 200 % порівняно з довоєнними. Водночас реальна заробітна плата скоротилася утричі.

Динаміка зростання цін на продовольчі товари у Наддніпрянській Україні

Продукти	1914 р.	1916 р.	% зростання
	за фунт у копійках		
Пшениця	2,5	6,0	240
Цукор	14,0	40,0	280
Крупа гречана	4,0	10,8	270
Пшоно	5,0	13,8	276
М'ясо	15,0	60,0	400
Олія рослинна	14,0	46,0	330

? Про які явища в економіці свідчать наведені дані? До яких наслідків у соціальній галузі це призведе?

Царський уряд намагався урегулювати продовольче питання надзвичайними заходами. У грудні 1916 р. було здійснено спробу централізованого розподілу хліба. Проте це викликало активізацію чорного ринку.

У якому становищі опинилися сім'ї селян? Яке їхнє майбутнє?

Зруйноване російською артилерією село у прифронтовій смузі. 1915 р.

Населення західноукраїнських земель потерпало від значних втрат, оскільки на території краю тривали руйнівні бої. Відступаючи з Галичини влітку 1915 р., російське командування наказувало знищувати найважливіші об'єкти, транспортні шляхи, запаси продовольства. Керуючий військових сполучень Південно-Західного фронту генерал І. Павський доповідав командуючому, що «на всіх напрямках інтендантські вантажі вивезено, залізниці зруйновано, станційні споруди розгромлено, потяги та вагони вивезено на схід». Мирні люди ставали жертвами репресій і російської, і австро-угорської влади.

Зверніться до джерел

Зі спогадів в'язня, заарештованого австрійською поліцією за звинуваченням у шпигунстві на користь Росії

31 серпня 1914 р. о 3 годині ранку, не давши навіть чаю, погнали в'язнів у тюремний двір. Тут протримали до 9 години ранку. По тому повели всіх, приблизно 1600 осіб, по вул. Казимирівській і вул. Городецькій. Протягом декількох кілометрів озвірілий натовп львівських «патріотів» з євреїв і поляків бив нас палицями, плював у обличчя. З вікон кидали горщики з-під квітів. Одному з арештованих горщик проломив череп, і він помер тут же на вулиці. Перед вокзалом ми чекали до 2 години. Поліцейські навмисно тримали нас понад п'ять годин на вулиці, щоб дати юрбі можливість «проявити почуття» до нас, «зрадників».

? Які думки і почуття викликає документ?

Зазвичай репресії проти цивільного населення набували характеру розправ на національному ґрунті. Імперська влада нарівні з українськими ліквідує єврейські і польські громадські організації. У вересні 1914 р. в єврейському кварталі Львова чорносотенці організували погром.

Військові негаразди, економічна скрута і масове зубожіння народу призвели до соціальної напруги в суспільстві й знецінення людського життя.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни й поняття.

Окупаційний режим, дискримінаційна політика, позиційні бої.

Ідентифікуйте дати.

18 серпня – 21 серпня 1914 р.

Поміркуйте.

1. Покажіть на карті № 2 основні території західноукраїнських земель, які були охоплені воєнними діями в роки Першої світової війни, і місця основних подій.

2. Які воєнні дії відбувалися на українських землях у 1914–1916 рр.?

3. Заповніть таблицю:

Воєнні дії на території України

Дата	Подія	Результат

4. Опишіть бойовий шлях Легіону УСС. Які національні риси, притаманні українському народові, виявили січові стрільці? Поясніть свою думку.

5. Доповніть подані речення:

а) *Найактивнішою в західноукраїнських землях у 1915 р. була боротьба за стратегічну висоту у ...*

б) *... втратила у цих боях 1,5 млн солдатів і офіцерів, понад 580 гармат, велику кількість військового спорядження.*

6. У якому становищі опинилось українське населення під час перебування російських військ у Східній Галичині й Північній Буковині?

7. Яку політику здійснювали російський і австро-угорський уряди у західноукраїнських землях під час Першої світової війни? Чому?

8. До яких наслідків мала призвести така політика урядів? Доведіть свою думку, використовуючи факти і свідчення.

9. Що, на вашу думку, спонукало вояків Легіону УСС до самопожертви і героїзму в роки Першої світової війни? Обґрунтуйте свою думку.

10. Що принесла війна населенню українських земель?

11. Як змінювалося ставлення українського народу до війни?

12. Один з теоретиків комуністичного руху К. Маркс називав війну «прискорювачем революції». Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою війни? Доведіть свою думку, використовуючи факти з української історії періоду Першої світової війни. Які ще оцінки, визначення ви дали б цьому періоду? Поясніть їх.

13. Об'єднайтеся у групи і складіть усне есе на тему «Моє ставлення до війни і майбутнього України» від імені солдата на фронті під час окопної війни; солдата, котрий покинув фронт і повернувся додому; жінки, яка мешкає в селі або місті та працює на заводі; студента, школяра. Зачитайте есе в класі. Спробуйте викласти загальну позицію.

Тема 9. Початок Української революції

1. Посилення кризових явищ у Російській імперії й Австро-Угорській монархії.
2. Початок Української революції й утворення Центральної Ради.
3. Початок українізації армії.

1. Посилення кризових явищ у Російській імперії й Австро-Угорській монархії

Подумайте

Доведіть, що становище в українських землях у 1916 — на початку 1917 р. було кризовим. До яких наслідків мало призвести посилення кризових явищ? Як проявилася криза у національному русі в західноукраїнських землях і Наддніпрянщині?

Війна погіршила економічне становище Росії й Австро-Угорщини. Росія втратила у захопленій німцями Польщі Домбровський вугільний басейн, що давав 20 % загальноросійського вугілля. Донбас не задовольняв повністю потреб імперії у паливі.

Такою ж була ситуація і з видобутком залізної руди. У Криворіжжі обсяг руди зменшився в 1916 р. на 27 % (порівняно з 1913 р.). Нестача вугілля й залізної руди призвела до скорочення виробництва металургійної продукції. Так, виробництво рейок у 1916 р. скоротилося на третину порівняно з довоєнним часом, що значно ускладнило роботу залізниці. На станціях простоявали десятки тисяч вагонів з невідправленим вантажем.

У підросійській Україні за два роки війни закрили 532 підприємства, а ті, що вціліли, працювали здебільшого на потреби фронту.

Погіршилася ситуація і в сільському господарстві. У військовий час у Наддніпрянських селах залишилося тільки 38,7 % працездатних чоловіків, усі інші воювали. Унаслідок реквізиції коней для армії половина господарств не мала необхідної тяглової сили. У 1917 р. посівні площі скоротилися на 21,3 % порівняно з довоєнним часом, а врожайність — на 8 %.

Посилилася соціальна напруга. Намагаючись відстояти власні інтереси, робітники вдавалися до протестів. Упродовж 1914–1917 рр. в Україні відбулося понад 400 страйків, у яких взяло участь 300 тис. осіб. Не залишались осторонь і селяни. З серпня 1914 р. до кінця 1916 р. в українських

Що об'єднувало солдатів різних армій? Як вони ставились один до одного? До яких наслідків це приведе, коли військові дії продовжаться?

Братання солдатів російської й австрійської армій Південно-Західного фронту. 1917 р.

землях відбулося майже 200 селянських виступів — свідчення неможливості витримувати тягар війни. Невдоволення цивільного населення поширилося й на армію. Солдати відмовлялися воювати, вдавалися до дезертирства, браталися з противником.

Найгучнішими були солдатські повстання. 25 жовтня 1916 р. протестувало 6 тис. солдатів, охоплених антивоєнними настроями на призовному пункті у Кременчуці.

Зверніться до джерел

Американський історик О. Рабинович про економічну та політичну кризу в Російській імперії

Три роки світової війни вкрай загострили становище у країні. Скрута, втрати на фронті, загальнонаціональна криза, що поглиблювалася, бажання мас скінчити війну посилили виступ народу проти царського уряду. Революційну хвилю вже неможливо було зупинити в межах існуючої системи. Зречення Миколи II було неминучим.

? Про що йдеться в документі? Чому, на думку історика, «революційну хвилю вже неможливо було зупинити в межах існуючої системи»?

Ускладнилася ситуація і в західноукраїнських землях, що стали ареною жорстоких боїв. У Галичині було зруйновано понад 40 % господарських і житлових будинків, більше 1,5 тис. промислових споруд. Цивільні люди мали працювати на оборонних роботах. Сільське господарство страждало від нестачі посівного матеріалу і тяглової сили. На Буковині за роки війни поголів'я коней скоротилося на 60 %. Найважчим випробуванням стали для людей реквізиції продуктів харчування, коней та іншого майна, які постійно проводили російська й австро-угорська адміністрації. Люди страждали від голоду, епіdemій, унаслідок чого рівень смертності мирного населення значно зріс. Західноукраїнське населення так само, як і наддніпрянці, вдавалося до антивоєнних протестів (ухилення від мобілізації до австрійського війська, дезертирство). Наприкінці жовтня 1916 р. громадськість Львова провела антивоєнні акції під гаслами «Геть війну!», «Поверніть наших батьків і чоловіків!».

Війна затягувалася, сподівання лідерів національного руху на розв'язання українського питання не справджувалися, адже підтримка східними й західними українцями «своїх урядів» у війні очікуваних результатів не дала. Намагання відродити українську державність у такий спосіб виявилися марними. Ураховуючи ситуацію, лідери національного руху західноукраїнських земель вирішили змінити тактику і трансформувати Головну українську раду, створену у Львові на початку війни, в організацію, яка б представляла інтереси всього українського народу. **5 травня 1915 р.** її було реорганізовано у **Загальну українську раду (ЗУР)**. Українські політичні лідери, спираючись на ЗУР, намагалися привернути увагу громадськості до ідеї відродження української держави в межах її етнічних земель.

Водночас відродити власну національну державу хотіли й поляки, зазіхаючи при цьому на західноукраїнські землі. Прагнення поляків співпало з інтересами Німеччини й Австро-Угорщини, які виснажилися у війні й вирішили відгородитися від Росії польською державою. У листопаді 1916 р. австро-німецький блок погодився утворити Польське королівство, до складу якого мала увійти Галичина. Серед лідерів Загальної української ради взяли гору емоції і 6 листопада 1916 р. ЗУР на знак протесту саморозпустилася.

У Наддніпрянщині мало хто вірив, що австрійські і німецькі війська принесуть Україні національне звільнення. Не дала результатів і підтримка українською інтелігенцією російського уряду у війні. Проте хвиля антиурядової критики, спровокована війною, дала право й українцям заявити про себе. У лютому 1916 р. група громадських діячів Полтави надіслала до Державної думи документ, в якому було висунуто такі вимоги: 1) український народ у Росії має бути рівний у правах з російським; 2) дозвіл викладання українською мовою в народних школах; 3) свобода української преси і видавничої справи; 4) вільна діяльність українських культурно-просвітніх товариств; 5) законодавче закріплення гарантій держави для національно-культурного розвитку українського народу. Водночас думські депутати одержали від студентської і робітничої молоді найбільших міст Наддніпрянщини петицію з вимогами надати Україні автономію на тих правах, що обіцяні Польщі: повної свободи слова, друку; відкриття «Просвіт»; повернення із заслання українських політичних в'язнів.

У 1915 р. на Катеринославщині виник комітет, що мав підготувати створення «Українського самостійного союзу», метою якого було проголошення незалежної Української республіки. Але поліція викрила комітет і заарештувала його організаторів. У 1916 р. міжпартійна громадсько-політична організація «Товариство Українських Поступовців» (ТУП) вимагала від російської влади надати Україні автономію із забезпеченням культурно-національних і політичних прав українського народу.

Зверніться до джерел

3 листівки-декларації ТУП «Наша позиція»

Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднує історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних і рівноцінних націй [...] Ми боротимемося за демократичну автономію України, гарантовану такою самою федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за способи самостійно розвиватися економічно, а єдиним шляхом до цього вважаємо націоналізування всіх форм приватного й громадського життя: школи, суду, церкви, адміністрації і громадських установ, органів самоврядування. Український народ хоче самим собою бути і бореться за самобутнє існування і розвиток.

? Яка основна мета ТУП? Яким чином туповці намагатимуться досягти її?

Активну підпільну роботу в українських губерніях проводили соціал-демократи й есери, які виступали за поразку царської Росії у війні.

2. Початок Української революції й утворення Центральної Ради

Подумайте

Які процеси розпочалися в Україні внаслідок Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії? Коли і за яких обставин створено Українську Центральну Раду? Чиї інтереси вона висловлювала?

Криза охопила всі галузі життя суспільства Російської імперії й Австро-Угорської монархії. Але найгостріше її відчували саме в Росії. Масове зубожіння населення викликало незадоволеність царською владою. 8 березня (23 лютого) 1917 р. у Петрограді почалися масові протестні акції. Монархія втратила контроль над ситуацією і вже за тиждень російський цар Микола II зрікся престолу, влада перейшла до Тимчасового уряду. У Росії перемогла Лютнева буржуазно-демократична революція.

Тимчасовий уряд передав владу в губерніях і повітах новопризначеним комісарам. Зміна влади прискорила початок національно-визвольного руху в Україні. У багатьох містах України відгуком на події в Петрограді стали багатотисячні демонстрації під національними жовто-блакитними прапорами. Демонстранти вийшли на вулиці Києва, Полтави, Одеси, Харкова, Чернігова з транспарантами: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна — у вільній Росії!».

Проте в Україні були й радикально налаштовані політичні сили, що вимагали самостійності. Вони так само брали участь у маніфестаціях, проте зі своїми гаслами: «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!». Національна ідея гуртувала українців різних соціальних верств. В умовах зростаючої демократизації* для українського суспільства з'явився шанс відновити свою державність. В Україні розгорлася національно-демократична революція.

Зверніться до джерел

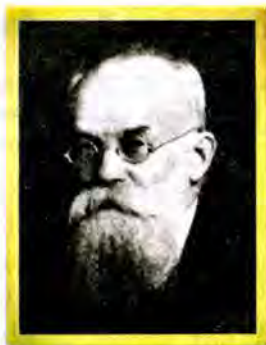
Історик В. Солдатенко про характер Української революції

За характером Українська революція була національно-демократичною, у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства. Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної й ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства.

? Що визначає характер революції? Чому історик вважає Українську революцію національно-демократичною? Які дві групи завдань вона поєднувала?

Незважаючи на розбіжності й суперечності щодо майбутнього України, лідери різних політичних осередків дійшли згоди і поєдналися для створення керівного органу, що мав очолити боротьбу за відродження української державності.

У результаті за ініціативи українських самостійників і тупівців, 17 (4) березня 1917 р. у Києві було проголошено створення Української Центральної Ради (УЦР). Як до громадського політичного центра, до неї увійшли політичні партії, громадські спілки, товариства. Головою УЦР було обрано М. Грушевського.

Історик, літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, лідер українського національно-визвольного руху першої чверті ХХ ст. Народився у м. Холм (нині територія Польщі). По закінченні Київського університету здійснював дослідницьку роботу в наукових установах Львова і Києва. Водночас брав активну участь у громадсько-політичному житті: один із засновників Національно-демократичної партії в Галичині, а згодом Товариства українських поступовців. Неодноразово був заарештований монархічним режимом. У 1917 р. був обраний головою Української Центральної Ради, яку очолював до останніх днів її існування. У квітні 1919 р. виїхав до Чехії, де зосередився на науковій роботі. За п'ять років повернувся в Україну, де працював у галузі вітчизняної й всесвітньої історії. Його найважливіші праці: «Історія України-Руси», «Нарис історії українського народу», «Історія української літератури» та ін. Помер у 1934 р., похований у Києві.

? Які факти діяльності М. Грушевського в українському національно-визвольному русі були вам відомі? Що нового ви дізналися? Чому М. Грушевського вважають одним з найвидатніших діячів України?

З перших днів існування УЦР її авторитет серед українського народу почав стрімко зростати, оскільки вона відстоювала близькі кожному українцеві соціалістичні ідеї і національно-територіальну автономію. Ці ідеї стали для УЦР програмними. Проте її лідери певний час свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, оскільки вважали, що це може розколоти національний рух. Подальші події в Україні довели хибність такої політики.

Зверніться до джерел

З відозви Центральної Ради «До українського народу» від 22 (9) березня 1917 р.

Народе українській!.. Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі.

Народе Українській! Селяни, робітники, солдати, громадяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйтеся спокою, не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро й уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні й економічні спілки, вкладайте гроші в Український Національний Фонд і вибирайте своїх Українських людей на всі місця.

Організуйтеся!

? Коли з'явився і чому присвячений цей документ? Що він проголошує? Кого і до чого він закликає? Чи містяться у відозві пропозиції на подолання соціально-економічних протиріч? Яку інформацію про створення Центральної Ради він містить?

Українська революція стрімко набирала силу. **1 квітня (19 березня) 1917 р.** у Києві відбулася маніфестація за участю 100 тис. осіб: під українськими прапорами йшли військові, робітники, студенти, учні. Учасники маніфестації провели народне віче на Софійському майдані і прийняли резолюцію.

У якому настрої перебувають люди? Які верстви населення беруть участь у маніфестації?

Маніфестація на Софійському майдані у Києві. Березень 1917 р.

Зверніться до джерел

З резолюції мітингу українців Києва від 1 квітня (19 березня) 1917 р.

Ми, Українці ... вітаємо відновлення народовладдя, знищеного царським деспотизмом, і одностайно постановляємо:

Піддержувати Центральне Правительство, помагаючи йому всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів, у твердім переконанні, що воно далі прикладатиме усі сили для укріплення свободи і демократизму;

Захадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і негайно видало б декларацію, якою визнало потребу широкої автономії Української Землі і поробило одразу всі заходи, щоб надати український національний характер її публічним установам; у справі переведення цих постанов доручаємо Центральній Раді України порозумітися з Тимчасовим Правительством.

? Як називається цей документ? Для чого він створений? Кого і до чого закликає резолюція? Яку нову інформацію щодо ситуації в Україні знаходимо в цьому документі?

3. Початок українізації армії

Подумайте

Які процеси свідчили про українізацію армії? Як вони пов'язані з національно-демократичною революцією? За яких причин виникло Вільне козацтво? Як побудовані ці формування та які завдання вони ставили?

Боротьба за відродження української державності не могла бути успішною без формування національних збройних сил. Ініціаторами їх створення були самостійники. Вони здійснювали агітаційну роботу серед українців, мобілізованих до російських збройних сил, з метою українізації армії.

У березні 1917 р. з ініціативи М. Міхновського були проведені перші збори українських вояків київського гарнізону, на яких проголосили створення Української військової ради. Вона сформувала Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка й Український військовий організаційний комітет. Клуб опікувався ідеологічною роботою, а комітет розгорнув організаційно-технічну підготовку українських збройних сил. У гарнізонах за участі національно свідомих вояків проводилися збори та формували військові товариства. У квітні в Києві, Тернополі, Харкові, Катеринославі й інших містах України відбулися військові збори, що супроводжувалися маніфестаціями під жовто-блакитними прапорами. Національний рух охопив військові частини Західного фронту. Тут утворилась Українська фронтова рада на чолі із С. Петлюрою.

У середині квітня на київському етапному пункті під впливом агітаційної роботи самостійників солдати-українці перед вирушенням на фронт вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на війну у складі єдиного українського полку імені Богдана Хмельницького. Полк налічував понад 3,5 тис. вояків.

Подальший розвиток революції сприяв відродженню давніх козацьких традицій у створенні збройних формувань місцевої самооборони. Щоб запобігти нестабільності в суспільстві, «задня оборони вольностей українського народу» було створено **Вільне козацтво**.

Перший кіш Вільного козацтва виник у **квітні 1917 р.** у Звенигородському повіті на Київщині. Згодом такі загони формували із національно-свідомих осіб віком від 18 років за територіальним принципом на Лівобережжі, Волині, Запоріжжі та в інших регіонах України.

Опишіть, що ви бачите на фотографії. Хто задіяний у цьому заході? Як ставиться населення до цієї події? З чим пов'язаний спалах національних почуттів в учасників параду?

М. Грушевський приймає парад частин Вільного козацтва на Софійському майдані в Києві. Грудень 1917 р.

Для заснування козацького загону ініціативна група мала зібрати не менше 20 осіб, список яких затверджувала місцева адміністративна влада. Умови прийому нових членів козацької громади були досить жорсткими. Кожен кандидат складав іспит козацькій старшині на знання статуту й інструкцій, а також урочисто присягався. Зарахування в козаки здійснювалося за рекомендацією трьох членів товариства. Охорона громадського порядку козакам не оплачувалася.

Основним підрозділом Вільного козацтва була сотня, яку формували громадяни одного села або міста. Сотні об'єднувалися в курінь, курені — у полк, а полки цілої округи утворювали кіш. Такі загони очолювала виборна старшина. Вищим органом товариства були загальні збори.

У постановах, прийнятих на з'їздах Вільного козацтва, чітко зазначено його головну мету — підтримувати демократичний устрій у суспільстві, боротися з ворогами українського народу, не допускати братовбивства, забезпечувати правопорядок. Головою козацьких формувань став П. Скоропадський, а наказним отаманом І. Полтавець-Остриця.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Соціальна напруга, демократизація.

Ідентифікуйте дати.

5 травня 1915 р., 17 (4) березня 1917 р.

Поміркуйте.

1. У чому виявилася економічна і політична криза в українських землях під час війни?

2. Які процеси характерні для розвитку національного українського руху в 1915–1916 рр.?

3. Проаналізуйте основні події і процеси соціального, економічного і політичного життя населення українських земель під час війни та доведіть, що суспільний стан зазначеного періоду можна схарактеризувати як кризовий.

4. Уявіть, що ви один із лідерів організації національного українського руху (на початку 1917 р.). Які завдання ви б висунули перед її членами? Напишіть коротке есе, висловлюючи власну позицію.

5. Складіть розгорнутий план реферату на тему: «Еволюція поглядів лідерів національного українського руху в період Першої світової війни». Коротко обґрунтуйте логіку та зміст кожного з пунктів плану.

6. Якими подіями розпочалася українська революція?

7. Завершіть речення: а) *Крах російської монархії призвів до...*; б) *...1917 р. в Києві було проголошено створення Української Центральної Ради.*

8. Коли і за яких обставин утворилася Українська Центральна Рада? Якою була її політична програма?

9. Як розпочалася українізація армії?

10. Коли і за яких обставин виникло Вільне козацтво?

11. Які причини Української революції? Проілюструйте кожен з них фактами.

12. Як демократизація суспільного життя у Наддніпрянщині після Лютневої революції в Росії пов'язана з початком революційних подій в Україні?

13. Яке значення, на вашу думку, мало створення Української Центральної Ради для подальшого розвитку революційних подій?

14. Як пов'язане розгортання національної революції з появою Вільного козацтва й українізацією армії?

Тема 10. Проголошення автономії України

1. Всеукраїнський національний конгрес.
2. Перший універсал Центральної Ради.
3. Другий універсал Центральної Ради.

1. Всеукраїнський національний конгрес

Подумайте

Під час якої політичної ситуації відбувся Всеукраїнський національний конгрес? Якими були його найважливіші рішення? У чому полягає їх значення?

Навесні 1917 р. український рух активізувався. Його лідери прагнули перетворити Українську Центральну Раду, що була представлена політичними партіями, національними й київськими громадськими організаціями на всеукраїнський політичний центр, що мав стати організаційним ядром у відродженні української державності.

Ці плани пов'язували з проведенням **Всеукраїнського національного конгресу** — національних зборів представників українських політичних партій і громадських організацій. Відкриттю Конгресу передувала активна організаційна робота: до губерній прямували завчасно підготовлені агітатори, у газетах друкували матеріали про необхідність проведення національних зборів, давали рекомендації щодо обрання делегатів.

Ідею проведення Конгресу сприймали на місцях із захопленням, про що свідчила чимала кількість телеграм, які надходили до УЦР. У підготовчій роботі брали участь й українські політичні партії, які планували використати цей визначний захід, аби посилити свій вплив на суспільно-політичне життя.

Всеукраїнський національний конгрес відбувся **19–21 (6–8) квітня 1917 р.** у приміщенні київського купецького зібрання. Кількість делегатів перевершила всі сподівання — майже тисяча осіб представляли різноманітні робітничі, селянські, військові, культурні організації. Серед делегатів Конгресу — представники дев'яти українських губерній, Кубані, Галичини, усіх фронтів. Більшість доповідала про різноманітні можливості державотворення й форми державного устрою.

Визначальною миттю Конгресу стали вибори нового складу Центральної Ради. Відтоді загальна кількість депутатських місць в українському парламенті становила 150 мандатів. За територіальним представництвом найбільші квоти мали партії й громадські організації. Головою ЦР було обрано М. Грушевського, а його заступниками — В. Винниченка і С. Єфремова.

Делегати Конгресу доручили Центральній Раді вимагати від Тимчасового уряду надання Україні автономії у складі федеративної демократичної республіки. Автономний устрій мав бути запроваджений на територіях, де українці становили більшість населення. Конгрес сприяв піднесенню авторитету ЦР, перетворивши її на вищий представницький орган законодавчої влади в Україні.

З резолюції Всеукраїнського національного конгресу

З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, які живуть на українській землі [...] Єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну республіку російську, а одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні [...] З'їзд вважає, що до скликання російських Установчих Зборів прихильники нового ладу в Україні не можуть зістатися пасивними, в порозумінні з меншими народностями України вони мають негайно творити підстави її автономного життя [...] З'їзд, йдучи назустріч бажанням Тимчасового Уряду щодо організації і об'єднання громадських сил, визнає негайною потребою організацію Краєвої Ради з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу має взяти «Українська Центральна Рада».

? *Що, на думку делегатів Всеукраїнського національного конгресу, може «забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народностей»? Яким відповідно до документа має бути державний устрій Росії? Який головний принцип української автономії? Як ставилися учасники Конгресу до Тимчасового уряду?*

2. Перший універсал Центральної Ради

Подумайте

Які найважливіші рішення II Всеукраїнського військового з'їзду? Про які зміни в політичній ситуації вони свідчили? Що спонукало ЦР до прийняття Першого універсалу? Як відреагувало населення українських земель на цю подію?

Після проведення Українського національного конгресу авторитет Центральної Ради стрімко зростав. Її підтримувала більшість політичних партій і громадських рухів України. Не залишилися осторонь і військові, які мали тоді досить вагомий вплив. Про своє ставлення щодо УЦР вони оголосили у травні 1917 р. на Першому всеукраїнському військовому з'їзді, визнавши Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи щодо України загалом та її відносин з Тимчасовим урядом. Учасники Другого всеукраїнського військового з'їзду в червні 1917 р. вимагали від Центральної Ради негайно розпочати організацію самостійних державних і військових структур, від Тимчасового уряду — визнавати всі розпорядження УЦР. Сповнені рішучості делегати заприсяглися не повертатися до своїх частин, якщо Тимчасовий уряд не визнає автономію України.

Період наприкінці весни — на початку літа 1917 р. відзначився посиленням політичної активності населення Наддніпрянщини. Відбулися кілька з'їздів (селянський, робітничий, учительський та ін.), де нарівні з **корпоративними** проблемами розглядали політичні питання. Особливістю усіх з'їздів було те, що на кожному з них відчайдушно підтримували Центральну Раду. Делегати закликали Тимчасовий уряд не просити надати Україні

автономії, а вимагати її. Дехто з радикально налаштованих учасників з'їздів закликав боротися за самостійну Україну.

Тимчасовий уряд удавав, що шукає шляхи розв'язання наростаючого конфлікту, проте насправді зволікав, відкладаючи розгляд українського питання до Всеросійських установчих зборів. Така позиція російської влади викликала в українців хвилю обурення. Ситуацію, що склалася, жваво висвітлювали у пресі, обговорювали на партійних зборах, оголошували на громадських мітингах. Центральна Рада опинилася у складному становищі: з одного боку — «глуха» позиція Тимчасового уряду, з іншого — зростаюча хвиля українського національно-визвольного руху, що незабаром могла перерости у стихійне явище. Домовленість із російським урядом могла перетворити Центральну Раду на договірну організацію. Щоб очолити всеукраїнський рух і готувати повстання, Центральній Раді бракувало організованості і сил, адже рух міг бути придушений Росією. Тому лідери УЦР обрали тактику, завдяки якій вдалося б зберегти і високий революційний дух українців, і стосунки з Росією. Основну ідею тактики В. Винниченко висловив так: «Ні бунту, ні покірності». Рада звернулася до народу із закликом «організуватись і приступити до негайного закладення підвалин автономного ладу в Україні». Формою заклику було обрано **універсал**. Це слово відроджувало в історичній пам'яті людей спогади про українську державність козацьких часів.

23 (10) червня 1917 р. Центральна Рада схвалила текст **Першого універсалу** і доручила В. Винниченку оголосити його на Другому всеукраїнському військовому з'їзді.

Зверніться до джерел

З Першого універсалу Української Центральної Ради

Народе Український!.. Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючись з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням **ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ (Сейм)**. Усі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші **УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ**. Ті ж закони, що мають лад давати на всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті. Ми гадали, що Центральне Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання. І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

? Коли і ким створено документ? Які події стали тому причиною? Що проголошує документ? Чи можемо ми вважати цей документ актом проголошення автономії України? Поясніть, спираючись на текст. Які ще політичні напрями передбачає документ?

Універсал проголошував автономію України і закликав її народ до організації нового політичного ладу. Документ пропонував зробити це організовано, установлюючи тісні зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи з Центральною Радою. Водночас взаємини з Росією мали ґрунтуватися на федеративних засадах.

Як реагують люди на проголошення універсалу? Чому серед них багато військових?

Проголошення Першого універсалу Центральної Ради у Києві. Червень 1917 р.

Текст універсалу було опубліковано в газетах, у листівках і надіслано до всіх губерній. Українська громадськість сприйняла цей документ з великим піднесенням, про що свідчили численні телеграми і листи, що надходили до Центральної Ради. Тимчасовий уряд негативно поставився до Першого універсалу, оголосивши його «злочином» і «виявом сепаратизму» зі сторони України. Проте така реакція не злякала і не зупинила Центральну Раду — її тиск на російську владу продовжував набирати оберти.

28 (15) червня було створено український крайовий уряд — **Генеральний секретаріат**, до складу якого увійшли відомі на той час політики: П. Христюк — генеральний писар, С. Петлюра — секретар військових справ, Б. Мартос — секретар земельних справ та ін. Очолив Генеральний секретаріат В. Винниченко.

**Володимир Кирилович
ВИННИЧЕНКО**
(1880–1951)

Погляд
зблизька

Письменник, політичний діяч. Народився в селянській сім'ї на Херсонщині. Навчався у Єлісаветградській гімназії, звідки його виключили за «мазепинські» погляди. Здобував освіту самостійно. Вступив до Київського університету (правничий факультет), був виключений за революційну діяльність. Переховуючись від царської влади, переїхав до Галичини, де займався літературною і політичною діяльністю. Під час переправки нелегальної літератури через російський кордон був заарештований. Звільнення отримав завдяки революції 1905 р., але згодом, у зв'язку із загрозою нового арешту, емігрував за кордон. В Україну повернувся після Лютневої революції. Очолив Генеральний секретаріат — перший уряд УНР, обирався заступником голови УЦР. Після поразки визвольних змагань — політичний емігрант. Помер і похований у Франції.

? Дайте власну оцінку діяльності В. Винниченка та аргументуйте її.

3. Другий універсал Центральної Ради

Подумайте

Чому Другий універсал Центральної Ради можна вважати компромісним? Як відреагував на цей документ український народ і чому? Які наслідки мав Другий універсал для ЦР?

Улітку 1917 р. Тимчасовий уряд опинився у складному становищі. Його політика зазнала жорсткої критики політичних партій на Першому всеросійському з'їзді Рад. Упродовж перебування цього уряду при владі ситуація на краще не змінилася: Росія продовжувала брати участь у Першій світовій війні, погіршився життєвий рівень народу. Окрім того, загроза втратити Україну виявилася реальною. Суспільна криза у країні тільки поглиблювалася. Саме тому Російський уряд розпочав пошуки компромісу з Центральною Радою.

Щоб розпочати переговори з лідерами ЦР, наприкінці червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду в складі трьох міністрів: О. Керенського, М. Терещенка й І. Церетелі. Перемовини зі сторони Центральної Ради вели М. Грушевський, В. Винниченко та С. Петлюра.

Під час переговорів сторони дійшли компромісу, наслідком якого став Другий універсал Центральної Ради від 16 (3) липня 1917 р.

Зверніться до джерел

Із Другого універсалу Української Центральної Ради

Громадяни землі Української!

Временне правительство, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку представникам Української демократії — Центральної Раді, — і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Генеральний Секретаріат буде представлений на затвердження Временного Правительства.

Вважаючи, що утворення краевого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності, в можливих до Учредительного зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зав'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для сього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, наскільки таке комплектування, по определению Військового Міністра, буде являться з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

? З якими обставинами пов'язано створення документа? Які його основні положення? Порівняйте їх з положеннями Першого універсалу: чи можна вважати його новим етапом розбудови української держави? Чому?

Отже, Тимчасовий уряд визнавав Генеральний секретаріат найвищим органом крайового управління в Україні, а Центральна Рада зобов'язувалася самостійно не проголошувати автономію України. Остаточне вирішення

питання про українську автономію відклали до Всеросійських установчих зборів. Окрім того, Центральна Рада мала поповнитися представниками національних меншин, що проживали в Україні. Водночас Тимчасовий уряд погодився на українізацію військ, але за умов її проведення під контролем російського командування.

Текст Другого універсалу викликав серед членів Центральної Ради суперечки і був прийнятий тільки 2/3 голосів. Досить драматичним виявилось затвердження цього документа в Петрограді. Четверо міністрів Тимчасового уряду і державний секретар на знак протесту подали у відставку.

Українська громадськість зустріла Другий універсал зі здивуванням. Частина населення вважала цей крок української влади відходом від революційних завоювань.

Обидві сторони, підписуючи угоду, пішли на компроміс. Влада в Україні опинилася в руках Центральної Ради, проте за неї довелося сплатити переходом з опозиції в союзники Тимчасового уряду, відмовитися від нарощування революційних методів боротьби за відродження української державності.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Корпоративність, універсал.

Ідентифікуйте дати.

19–21 (6–8) квітня, 23 (10) червня, 28 (15) червня, 16 (3) липня.

Поміркуйте.

1. За яких обставин було скликано Український національний конгрес? Які він прийняв рішення?

2. Якими були рішення Всеукраїнських військових з'їздів та інших громадянських акцій навесні – влітку 1917 р.?

3. Які основні ідеї відображено у змісті Першого універсалу УЦР?

4. Яким був склад та функції Генерального секретаріату?

5. Який зміст Другого універсалу УЦР? Якою була реакція на його прийняття в Україні та Росії?

6. Вставте у текст пропущені слова:

«... проголошував автономію України і закликав її народ до організації нового політичного ладу. Пропонувалось зробити це організовано, через тісні зв'язки кожного села, волості, повітової земської управи з Щодо взаємовідносин з ... , то вони мали будуватись на засадах ... ».

Слова: *федерація, Росія, Центральна Рада, універсал.*

7. Які події свідчили про піднесення національного руху влітку 1917 р.?

8. Як змінився статус Центральної Ради після прийняття Першого універсалу? Поясніть.

9. Чому Центральна Рада і представники Тимчасового уряду розпочали переговори з метою досягнення компромісу? Чи мала Центральна Рада можливість не підписувати такий документ? Чому?

10. Порівняйте зміст Першого і Другого універсалів. Зробіть висновки.

11. Якби ви були учасником революційних подій, то яку форму державності — автономію чи самостійність — ви підтримали б? Чому?

Тема 11. Ускладнення політичної, економічної і соціальної ситуації в українських землях у липні – жовтні 1917 р.

1. Зміни в політичних настроях українського суспільства.
2. Зміни в економічному і соціальному становищі населення.
3. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

1. Зміни в політичних настроях українського суспільства

Подумайте

Як змінилися політичні настрої у суспільстві після прийняття УЦР Другого універсалу? Яку мету ставили перед собою самостійники? Чому УЦР рішуче виступила проти них? Чого домагався російський уряд, коли надав Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату?

Події липня 1917 р. продемонстрували українському суспільству, що Центральна Рада виявилася не готовою до рішучих дій, до розгортання боротьби за незалежність України. Саме таких вчинків вимагали від неї самостійники, які залишилися незадоволені компромісом Центральної Ради і Тимчасового уряду. Самостійники відмовилися визнавати Другий універсал і розпочали підготовку до збройних виступів українських військових частин, розміщених у Києві. Вони мали на меті примусити Центральну Раду проголосити самостійність України. Цей план підтримало приблизно 5 тис. українських вояків.

Уночі 18 (5) липня 1917 р. самостійники, не узгоджуючи дії з Центральною Радою, виступили проти Тимчасового уряду. Повстанці захопили в Києві військовий штаб, комендатуру, банк і взяли під охорону державні установи і об'єкти особливого значення.

Генеральний секретаріат засудив дії заколотників і направив проти них вірні Центральній Раді війська. Повстанці розгубилися — почали здавати позиції і залишати Київ. Згодом урядові війська оточили залишки заколотників і після нетривалого бою поблизу с. Грушки під Києвом військо роззброїли, а організаторів збройного виступу ув'язнили.

Ускладнилася політична ситуація і в російській столиці. Після невдалої спроби більшовиків у липні 1917 р. захопити владу Тимчасовий уряд згортав демократичні завоювання Лютневої революції: було відновлено смертну кару в тилу і на фронті, введено цензуру, посилено контроль за діяльністю окремих політичних партій.

Звичайно, такі зміни у політичному житті Росії позначилися на взаєминах з Україною. Так, у Києві відбулася провокація з боку російських військових частин, що обстріляли вояків українського полку ім. Б. Хмельницького, які вирушали на фронт. Під час інциденту 20 богданівців загинуло, багатьох було поранено. Водночас у російській пресі почалася дискредитація деяких діячів Центральної Ради. На цьому тлі Тимчасовий уряд вдався до перегляду попередніх угод з Центральною Радою. Зокрема, він категорично відкинув Статут Генерального секретаріату, розроблений Центральною Радою і замінив його на Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні.

Зверніться до джерел

З Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні від 4 серпня 1917 р.

1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціям Центральної Ради.

2. Уповноваження Генерального Секретаріату поширюється на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за виключенням суражського, стародубського і новозибківського повітів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає й подає на затвердження Тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

? Чому з'явився цей документ? Чому автори надали йому форму інструкції? Для кого вона призначена? Яку інформацію містить? Порівняйте цю інформацію з Другим універсалом УЦР.

Отже, відповідно до інструкції Генеральний секретаріат — це місцевий орган Тимчасового уряду, який затверджувався за поданням Центральної Ради. Правочинність Генерального секретаріату поширювалася відтепер тільки на п'ять українських губерній. Поза компетенцією Секретаріату були військові, продовольчі, судові справи, шляхи сполучення, пошта і телеграфи. Тимчасовий уряд залишав за собою право в окремих випадках звертатися до органів влади в Україні, минаючи Генеральний секретаріат.

Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату викликала в українському суспільстві негативну реакцію. У серпні на адресу Центральної Ради надійшли сотні телеграм з усіх куточків України з рішеннями і резолюціями, що засуджували політику Тимчасового уряду. Громадськість закликала українських політиків вийти з-під опіки російської влади, денонсувати Другий універсал і самочинно затвердити Генеральний секретаріат. Проте керівництво УЦР по-різному оцінювали Інструкції Тимчасового уряду.

Зверніться до джерел

М. Грушевський про Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату

Вона все ж являється реальним здобутком українського руху... , великою побідною реальною українською силою над супротивним централістичним напрямом.

В. Винниченко про Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату

Ми мали Інструкцію ... , основним завданням якої було звести нанівець інститут окремої національної влади на Україні. Уся Інструкція була ніщо інше, як цинічне, безсоромне, провокаційне й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки.

? Висловіть свої міркування щодо висвітлених подій у 3–4 реченнях. Оберіть те, що ви вважаєте найважливішим. Зачитайте його у класі, обґрунтовуючи вибір.

Більшість членів Центральної Ради не наважувалася протистояти Тимчасовому урядові і запропонувала нові варіанти компромісу. Зрештою, Центральна Рада прийняла Інструкцію, хоча з окремими застереженнями.

Лідери УЦР виправдовувалися тим, що український народ начебто виявився на той час не готовим до рішучої революційної боротьби проти імперської політики Тимчасового уряду, хоча насправді саме керівникам Центральної Ради забракло духу. Про це свідчить насамперед неспроможність ЦР упродовж двох серпневих тижнів створити Генеральний секретаріат, склад якого задовільнив би Тимчасовий уряд.

Невдовзі попередні революційні здобутки зійшли нанівець, а компроміс Центральної Ради з Тимчасовим урядом дедалі більше нагадував гру в одні ворота. Послаблення позицій Центральної Ради відбувалося на тлі соціальної напруги, яка щодня зростала. Центральна Рада не вжила жодних заходів щодо впровадження аграрної реформи, хоча українське селянство до останнього сподівалося на неї. Центральна рада не змогла також скористатися революційним підйомом солдатів-українців, які готові були присягнути новій владі. Прорахунки Центральної Ради призвели до того, що вона почала втрачати соціальну підтримку широких соціальних верств українського народу.

2. Зміни в економічному і соціальному становищі населення

Подумайте

Схарактеризуйте економічне й соціальне становище населення в липні – жовтні 1917 р. Які процеси відбувалися в армії, у містах і селах? Поясніть, до яких наслідків ці явища могли призвести.

Економічне і соціальне становище українських земель ускладнювалося. Промислове виробництво охопила криза. Власники підприємств, утрачаючи прибутки, зупиняли виробництво і звільняли робітників. На початку осені в Донбасі не працювало 200 шахт. Ціни на промислові товари і продукти харчування постійно зростали — відчувалася нестача продовольства. Тимчасовий уряд, як зазначав В. Винниченко, «вигрібав усе, що міг, з України, й тим обмежувалася його продовольча політика». Голод проникав у життя міст і робочих селищ. Усе це призвело до загострення соціальних конфліктів: робітники, намагаючись захистити власні інтереси, страйкували. Так, у липні – жовтні 1917 р. в Україні відбулося 188 страйків.

Ускладнювалося становище і на селі. Селяни, змучені війною, страждали від економічних негараздів, малоземелля і зростання цін на промислові товари. Погроми панських маєтків і заможних господарств стали звичним явищем.

Наростало невдоволення і в армії. Солдати, прихопивши зброю, самовільно покидали фронт. Як писав В. Винниченко: «...змучені й розлючені своїми стражданнями в пеклі битв, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на невинних свою лють і відчай...». Дезертири грабували населення. Найважчим було становище на прифронтових територіях. Усі спроби піднести військовий дух, переконати вояків у необхідності продовжувати

війну були марними. В армії розповсюджували більшовицьку агітацію. Військові комітети один по одному ухвалювали резолюції, в яких вимагали від Тимчасового уряду припинити війну.

Зверніться до джерел

З відомостей Головного управління у справах міліції про події у Катеринославській губернії від 9 жовтня 1917 р.

У Катеринославському повіті, в маєтку Клейна, селяни самоправно захоплюють землю.

В Олександрівському повіті між селянами-відрубниками й общинниками с. Семенівки через захоплення землі загострилися стосунки. Група анархістів і комуністів веде агітацію проти Тимчасового уряду і буржуазії.

? Про що йдеться в документі? Які процеси на селі він відбиває?

Політична й економічна криза призвела до популяризації максималістських гасел більшовиків серед робітників. Кількість більшовиків в Україні стрімко зростає (з 2 тис. осіб у лютому до 33 тис. у липні 1917 р.).

3. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії

Подумайте

Яку реакцію викликав корніловський заколот в Україні? Про які процеси в революційному русі свідчила поразка заколотників? Чому Тимчасовий уряд скликав Демократичну нараду? Як відреагували російські політичні сили на нову позицію УЦР? До яких наслідків це могло привести?

Наприкінці літа 1917 р. відбувся заколот на чолі з головнокомандувачем російських військ генералом Л. Корніловим. Заколотники здійснили спробу усунути від влади Тимчасовий уряд і встановити в Росії військову диктатуру.

Українські політики розуміли, що перемога корніловців означатиме крах їхніх сподівань на автономію. Тому, не зважаючи на протиріччя між окремими політичними партіями, вони об'єднали свої зусилля проти заколотників. У містах почали створювати революційні комітети, комітети порятунку революції й інші організації для боротьби з корніловщиною.

Так, київський комітет відрядив назустріч корніловським військам, що прямували на Київ, своїх агітаторів, які здійснювали серед солдат роз'яснювальну роботу, і ті, зрештою, відмовилися виконувати накази своїх офіцерів. У Харкові теж було створено комітет для боротьби з корніловщиною. Його очільники проголосили: жоден наказ у місцевому гарнізоні не буде виконуватися без узгодження з комітетом. Подібним чином тривала боротьба проти корніловського заколоту в Луганську, Горлівці, Одесі, Севастополі, Катеринославі та інших містах України.

Таким чином, загроза контрреволюційного заколоту спричинила стрімке зростання політичної активності українського народу, який виступив за збереження демократії.

Розгром корніловщини додав рішучості політичним партіям. Особливо активними були більшовики, які розпочали створювати загони

червоногвардійців (восени в Україні їх налічувалося приблизно 15 тис.). Більшовики, спираючись на популістські гасла, серйозно конкурували з Центральною Радою.

Ці обставини змусили УЦР критикувати дії Тимчасового уряду. Спочатку критика лунала опосередковано, через Всеукраїнську раду селянських депутатів, що входила до складу Центральної Ради. На початку вересня під час проведення другої сесії депутати вимагали від Тимчасового уряду поширення влади Генерального секретаріату на всю етнічну українську територію, називаючи Центральну Раду «виразницею інтересів і волі української демократії».

Як нагоду для прямої критики Тимчасового уряду Центральна Рада використала підготовку до проведення у Петрограді «Демократичної наради», що мала стабілізувати внутрішнє становище в Росії та підняти авторитет влади. Центральна Рада розпочала готувати наказ для своєї делегатів. Обговорення послання перетворилися на бурхливу дискусію. Особливо гостро критикували уряд українські соціал-демократи М. Порш та М. Ткаченко. Вони доводили хибність принципів формування Тимчасового уряду, пропонували переобрати його склад, вимагали від центральної влади здійснення автономії України.

27 (14) вересня «Демократична нарада» розпочала свою роботу в Петрограді, маючи на меті підняти авторитет Тимчасового уряду, підірваний під час боротьби проти корніловщини. Але замість цього вона продемонструвала відсутність єдності серед російських демократів у питаннях про владу.

Центральна Рада скористалася трибуною «Демократичної наради» для обнародування вимог України, на які вона раніше не наважувалася: «Передання всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель у підпорядкування земельним комітетам; контроль державний і крайовий над продукцією й розподіленням; оподаткування великого капіталу і майна та конфіскація воєнних прибутків на користь окремих країв і цілої держави; рішучі заходи щодо укладення миру; скликання Установчих зборів у призначений час і без зволікань».

Водночас, серед вимог Центральної Ради були і традиційні: «Передача всієї повноти влади на Україні в руки Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату; призначення за всіма націями права на необмежене самовизначення; скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, національно-крайових суверенних установчих зборів».

На нараді делегація Центральної Ради займала ліву позицію, яка була по суті близькою до більшовицької. Через це президія постійно тиснула на українське представництво, обмежуючи час виступів його делегатів, перебиваючи їх викриками, коментуючи промови образливими репліками.

Після «Демократичної наради» УЦР остаточно втратила надію одержати автономію не лише від Тимчасового уряду, а й від майбутніх Всеросійських установчих зборів.

Ускладнення політичної ситуації підштовхнуло Центральну Раду до більш рішучих дій у боротьбі за національні інтереси. З її ініціативи в Києві протягом 8–15 вересня (21–28 серпня) 1917 р. відбувся З'їзд народів Росії. Керівництво УЦР взяло на себе ініціативу стати координуючим центром для

народів, які прагнули автономії і федеративної перебудови Росії. На з'їзд прибуло 93 делегати, котрі представляли національні інтереси українців, білорусів, молдован, поляків, євреїв, кримських татар, башкирів, грузинів, литовців, естонців, латишів та ін. Представників російської нації на з'їзді не було. Це свідчило про те, що російська правляча верхівка залишалася на позиціях домінування над іншими народами Росії. У постанові з'їзду констатували, що Росія з централізованої держави має бути перетворена на федеративну.

Наприкінці вересня УЦР проголосила поширення своєї компетенції на всю територію українських земель, які раніше входили до складу Російської імперії. Таке рішення викликало нову хвилю незадоволення в Росії. Відносини між УЦР і Тимчасовим урядом дедалі загострювалися.

Перевірте себе

Ідентифікуйте дати.

8–15 вересня (21–28) серпня 1917 р.

Поміркуйте.

1. Які політичні настрої панували в суспільстві після прийняття Центральною Радою Другого універсалу?

2. Що спонукало самостійників до виступу і чому вони зазнали поразки? Яку позицію зайняла УЦР щодо цього?

3. У зв'язку з чим з'явилася Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату? Яким був її зміст та наслідки?

4. У чому виявилось послаблення позицій УЦР?

5. Як вплинув корніловський заколот на події в Україні?

6. Які події свідчили про загострення відносин між УЦР і Тимчасовим урядом?

7. Яким було економічне і соціальне становище українського народу в липні—жовтні 1917 р.?

8. Які наслідки мав виступ самостійників для української державності? Чому?

9. Чому стосунки УЦР і Тимчасового уряду погіршилися? Які кроки здійснила в умовах конфлікту УЦР?

10. Проаналізуйте політичну ситуацію й розстановку революційних сил в Україні влітку 1917 р. Поясніть, якою була позиція УЦР і чому.

11. Чи можна вважати корніловський заколот проявом суспільної кризи? Якими були його причини та наслідки?

12. Визначте і поясніть, які з вимог УЦР на Демократичній нараді були загальнодемократичними, які — національними? Чи відбулася еволюція у поглядах лідерів УЦР? Чому ви так вважаєте? Як реагували російські політичні сили на таку позицію? До яких наслідків це могло призвести?

13. Оберіть одну з політичних партій, які діяли тоді в Україні. Визначте її тактику і позицію щодо політики УЦР на початку осені 1917 р.

14. Чи могла досягти своїх цілей УЦР за таких політичних, економічних і соціальних умов? Чому?

УЗАГАЛЬНИТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II «Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції»

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте, що:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А;**
- кожне із завдань оцінюється в 0,5 бала;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

1. Укажіть правильне судження.

Українські землі напередодні Першої світової війни перебували під владою

- А Німеччини та Росії.
- Б Румунії, Німеччини та Росії.
- В Росії та Австро-Угорщини.
- Г Австро-Угорщини, Німеччини та Росії.

2. Чим характеризувався економічний стан українських земель напередодні Першої світової війни?

- А високим рівнем розвитку промисловості
- Б розвитком сільського господарства та окремих, переважно видобувних, галузей промисловості
- В розвитком сільського господарства за відсутності розвинутої промисловості
- Г загальним високим рівнем економічного розвитку

3. З якою метою була заснована Головна українська рада?

- А задля боротьби за незалежність України
- Б задля визначення політики українського національного руху в умовах війни
- В задля створення збройних формувань для захисту українського населення під час війни
- Г задля захисту інтересів Австро-Угорщини

4. Укажіть правильне судження.

Головна Українська рада виникла

- А 31 липня 1914 р.
- Б 1 серпня 1914 р.
- В 31 липня 1915 р.
- Г 2 серпня 1915 р.

5. Укажіть правильне судження.

Союз визволення України під час війни проводив активну діяльність серед

- А . російських військ.
- Б українських соціал-демократів.
- В українських солдат, які потрапили у полон з частин російської армії.
- Г українських солдат, які потрапили у полон з частин австро-угорської армії.

6. Яким було ставлення російської влади до українського національного руху в Наддніпрянщині під час Першої світової війни?

- А вона підтримувала українські політичні сили в їх патріотичних настроях
- Б не звертала уваги на існування українського руху
- В поступово посилювала репресії проти українського національного руху
- Г надавала додаткові можливості для його розвитку

7. На яких українських територіях розгорнулись основні військові дії у 1914 р.?

- А Галичини
- Б Наддніпрянської України
- В Поділля і Волині
- Г Холмщини і Підляшшя

8. Укажіть правильне судження.

Найактивніші бойові дії в західноукраїнських землях у 1915 р. розгорнулись

- А у Галичині і Буковині.
- Б у Східній Галичині та Північній Буковині.
- В у Карпатах.
- Г на Поділлі і Волині.

9. На території якої держави під час Першої світової війни було створено Легіон Українських січових стрільців?

- А Польщі
- Б Австро-Угорщини
- В Росії
- Г Румунії

10. Визначте, назва якої організації пропущена в тексті:

«З початком Першої світової війни відродженням української держави активно опікувалась організація ... , створена у Львові».

- А Головна українська рада
- Б Товариство українських поступовців
- В Українська народна партія
- Г Союз визволення України

11. Військами якої держави було захоплено Галичину в результаті воєнних дій 1914 р.?

- А Австро-Угорщини
Б Росії
В Польщі
Г Німеччини

12. Про зиму якого року йдеться у листі рядового російської армії О. Кобця?
«У снігом занесених карпатських горах годі було і думати про нормальні окопи в землі, що бодай трохи захищали від дошкульної зими ... року. Тут усі наші роти лежали просто в снігу цілими місяцями».

- А 1913 р.
Б 1914 р.
В 1915 р.
Г 1916 р.

13. Яким був підсумок воєнних дій на території України у 1914–1916 рр.?

- А перемогу одержала Росія
Б перемогу одержала Австро-Угорщина
В перемогу одержала Німеччина
Г жодна з країн, що воювала, не одержала перемоги

14. Про кого йдеться у тексті?

«Видатний політичний, громадський діяч, історик, автор книг про історію визвольних змагань галицьких українців. Під час Першої світової війни очолив Головну Українську раду, пізніше був головою уряду ЗУНР».

- А М. Грушевського
Б К. Левицького
В М. Міхновського
Г В. Дорошенка

15. Коли розпочалася українізація армії?

- А у лютому–березні 1917 р.
Б у березні–квітні 1917 р.
В у квітні–травні 1917 р.
Г у травні–червні 1917 р.

16. Унаслідок яких процесів виникла УЦР?

- А як орган влади Тимчасового уряду
Б як громадський політичний центр
В як орган керівництва боротьбою за незалежність України
Г як орган керівництва повстанням

17. Коли був схвалений Перший універсал Центральної Ради?

- А 6 квітня 1917 р.
Б 5 червня 1917 р.
В 10 червня 1917 р.
Г 15 червня 1917 р.

18. Коли був проголошений Другий універсал Центральної Ради?

- А 3 липня 1917 р.
Б 5 липня 1917 р.
В 26 серпня 1917 р.
Г 1 вересня 1917 р.

19. Що було основним змістом Другого універсалу УЦР?

- А ним відкладалося вирішення питання щодо автономії до Всеукраїнських установчих зборів
- Б ним підтверджувалась автономія України
- В ним проголошувалась самостійна українська держава
- Г ним створювався Генеральний секретаріат УЦР

20. Який основний зміст Тимчасової інструкції для Генерального секретаріату?

- А захід Тимчасового уряду, спрямованим на зміцнення його влади
- Б вияв російського шовінізму щодо української нації
- В спроба провокації УЦР на рішучі дії
- Г підтримка українського національного руху

21. Якими були наслідки поразки корніловського заклоту для України?

- А відбулося зміцнення влади Тимчасового уряду в Україні
- Б відбулося зміцнення позицій УЦР
- В стрімко зросла політична активність українського населення
- Г в Україні було проголошено радянську владу

22. Поставте події у хронологічній послідовності.

- А створення Союзу Визволення України
- Б проголошення Української Центральної Ради
- В битва січових стрільців за гору Маківка
- Г створення Головної української ради

23. Згрупуйте подану інформацію, відзначивши ту, що відповідає дійсності.

Імена членів першого українського уряду (Генерального секретаріату):

- А М. Грушевський
- Б С. Єфремов
- В Д. Донцов
- Г Б. Мартос

24. Доповніть текст.

Після проголошення ... універсалу, Центральна Рада формує уряд — ..., який очолив

II варіант

Укажіть правильне судження.

1. Український Легіон Українських січових стрільців був сформований у

- А березні 1913 р.
- Б серпні 1914 р.
- В листопаді 1914 р.
- Г грудні 1914 р.

2. Австро-угорський уряд у 1914 р.

- А усіяло підтримував формування Легіону УСС.
- Б озброїв лише частину добровольців, побоюючись зростання їхньої кількості.
- В не звернув увагу на формування Легіону УСС.

3. *Політики західноукраїнських земель розглядали війну як*
- А вітчизняну війну українського народу.
 - Б не звертали увагу на неї.
 - В ймовірність активізувати виборювання своєї держави.
 - Г можливість посилити міжнародний авторитет України.
4. *На початку Першої світової війни ТУП рекомендувало інтелігенції*
- А дотримуватися нейтралітету.
 - Б підтримати Австро-Угорщину.
 - В вимагати припинення війни.
 - Г підтримати Росію.
5. *П. Мілюков назвав політику російського уряду щодо завойованих у 1914 р. українських земель*
- А «європейським скандалом».
 - Б «світовим скандалом».
 - В «українським скандалом».
 - Г «політичним скандалом».
6. *З перших днів існування УЦР відстоювала*
- А соціально-економічні інтереси трударів.
 - Б вихід України з Першої світової війни.
 - В соціалістичні ідеї і національно-територіальну автономію.
 - Г створення соборної української держави.
7. *Створення легіону УСС було кроком до*
- А перемоги Австро-Угорщини над Росією.
 - Б співпраці з австрійською владою.
 - В укріплення позицій національного українського руху в боротьбі за майбутню державність.
 - Г початку негайної збройної боротьби українців проти Австро-Угорщини за здобуття незалежності.
8. *Нова організація українського руху в західноукраїнських землях Загальна українська рада була створена лідерами*
- А Головної української ради.
 - Б Союзу визволення України.
 - В Легіону Українських січових стрільців.
 - Г Товариства українських поступовців.
9. *УЦР взяла участь у «Демократичній нараді», що відбулась у Петрограді*
- А щоб обнародувати свої вимоги Тимчасовому уряду.
 - Б підтримати проведення З'їзду народів Росії.
 - В приєднатися до боротьби з корнілівським заголом.
 - Г створити коаліцію демократичних сил.

10. Соціально-економічна криза в українських землях в роки війни виявилася

- А у нездатності імперських урядів вирішити економічні проблеми.
- Б у посиленні соціальної напруги.
- В у різкому скороченні промислового та сільськогосподарського виробництва.
- Г всі відповіді правильні.

11. Перша світова війна сприяла

- А посиленню розколу серед лідерів та організацій національного руху.
- Б укріпленню єдності національного руху.
- В посиленню патріотичних настроїв українців у ході війни.
- Г створенню українських паціфістських організацій.

12. Назвіть події у хронологічному порядку.

- А заснування УЦР
- Б зречення Миколи II
- В початок Лютневої революції в Росії
- Г утворення Тимчасового уряду
- Д створення полку імені Б. Хмельницького

Укажіть правильне судження.

13. УЦР виникла

- А 23 лютого 1917 р.
- Б 3 березня 1917 р.
- В 4 березня 1917 р.

14. УЦР виникла як

- А орган влади Тимчасового уряду.
- Б громадський політичний центр.
- В орган керівництва боротьбою за незалежність України.
- Г комітет з підготовки збройного повстання.

15. Самостійники виступили проти Тимчасового уряду в

- А березні 1917 р.
- Б липні 1917 р.
- В квітні 1917 р.
- Г червні 1917 р.

16. Вільне козацтво було створено з ініціативи

- А місцевого населення.
- Б Тимчасового уряду.
- В Центральної Ради.
- Г Рад робітничих і солдатських депутатів.

17. Яка з названих партій ініціювала створення УЦР?

- А Російська партія соціалістів-революціонерів
- Б Товариство українських поступовців

- В Українська партія соціалістів-революціонерів
- Г Українська соціал-демократична робітничка партія

Укажіть правильне судження.

18. Український національний конгрес відбувся

- А 15 березня 1917 р.
- Б 6–8 квітня 1917 р.
- В 10 травня 1917 р.
- Г 10 червня 1917 р.

19. Другий Всеукраїнський військовий з'їзд

- А виступив за автономію України.
- Б вимагав припинення Першої світової війни.
- В не розглядав державотворчі питання.
- Г висловився за українізацію армії.

20. Перший універсал Центральної Ради був схвалений

- А 6 квітня 1917 р.
- Б 5 червня 1917 р.
- В 10 червня 1917 р.
- Г 3 липня 1917 р.

21. Перший універсал проголосив

- А автономію України.
- Б незалежність України.
- В необхідність переговорів з Тимчасовим урядом щодо статусу України в складі Росії.
- Г відкладання вирішення питання про автономію до Всеукраїнських установчих зборів.

22. Другий універсал Центральної Ради був проголошений

- А 3 липня 1917 р.
- Б 5 липня 1917 р.
- В 26 серпня 1917 р.
- Г 7 вересня 1917 р.

23. Тимчасова інструкція для Генерального секретаріату була

- А заходом Тимчасового уряду, спрямованим на зміцнення його влади.
- Б виявом російського шовінізму щодо української нації.
- В спробою спровокувати УЦР на рішучі дії.
- Г компромісом з УЦР.

24. Розставте названі події в хронологічному порядку.

- А Український національний конгрес
- Б Другий універсал УЦР
- В корніловський заколот
- Г проголошення автономії України
- Д створення Головної української ради

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. У чому полягала сутність українського питання в роки Першої світової війни? Поясніть.

2. Як ви вважаєте, прихід російських військ у Східну Галичину та Північну Буковину став визволенням українців чи був зміною окупаційного режиму? Аргументуйте свою думку конкретними фактами.

3. Чому в ході війни українство виявилось розділеним на прибічників різних воюючих сторін? У яких подіях це виявилось найяскравіше? До яких наслідків для українського населення це призвело?

4. Схарактеризуйте розгортання воєнних дій на українській території у 1914–1916 рр.

5. Порівняйте, що спільного і відмінного в політиці Австро-Угорщини та Росії щодо українських земель в ході Першої світової війни.

6. Чому ані Росія, ані Австро-Угорщина не наважилися дати Україні гарантії щодо створення незалежної держави, незважаючи на активну участь українців у війні?

7. Чи можемо ми вважати Українську революцію окремим історичним явищем чи вона була продовженням Лютневої революції в Росії? Свою думку аргументуйте.

8. Схарактеризуйте Українську Центральну Раду на початку її діяльності.

9. Як ви вважаєте, початок українізації російської армії — це свідчення її кризи чи зміна військово-політичної стратегії керівництва? Доведіть.

10. Які політичні партії мали найбільший вплив на українське суспільство в липні–жовтні 1917 р.? Чому? Поясніть.

11. Як ви вважаєте, чи не були Всеукраїнські військові з'їзди відображенням надмірного захоплення військовими політичними справами, яке заважало їм у виконанні професійних обов'язків?

12. Чим можна пояснити вимоги Центральної Ради автономії від Тимчасового уряду замість того, щоб здійснити цей процес самостійно і взяти на себе всю відповідальність?

13. У чому полягало протиріччя між Першим і Другим універсалами Української Центральної Ради?

14. Чому лідери Української Центральної Ради і представники Тимчасового уряду розпочали переговори з метою досягнення компромісу? Чи мали представники української сторони можливості не підписувати такий документ? Поясніть свою думку.

Розділ 3

Українська державність у 1917–1921 рр.

Всі життя вільна
Україна

Тема 12. Від утворення Української Народної Республіки до проголошення її незалежності

1. Третій універсал і проголошення УНР.
2. Боротьба більшовиків із УЦР. Всеукраїнський з'їзд Рад.
3. Четвертий універсал УЦР.
4. Зміни у повсякденному житті та настроях українського населення в умовах загострення політичного протистояння.

1. Третій універсал і проголошення УНР

Подумайте

Яким було ставлення УЦР до більшовиків після перевороту в Петрограді? Який зміст Третього універсалу? У чому полягала слабкість політики УЦР після його прийняття?

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Петрограді більшовики здійснили переворот і усунули від влади Тимчасовий уряд. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і затвердив радянський уряд — Раду народних комісарів (РНК).

Спочатку Центральна Рада доброзичливо поставилася до більшовиків як до союзників у боротьбі з Тимчасовим урядом. УЦР навіть створила Крайовий комітет із захисту революції, що мав на меті не пропускати територією України війська, які прямували на Петроград придушувати більшовицький переворот. Більшовики на той час визнали УЦР крайовою владою в Україні, проте потім намагалися поширити свою владу на українські території.

20 (7) листопада УЦР прийняла Третій універсал, де проголошувалось Українську Народну Республіку (УНР) як автономну державну одиницю Російської республіки, що не підпорядковувалася більшовицькій владі.

Зверніться до джерел

Із Третього універсалу Української Центральної Ради від 20 (7) листопада 1917 р.

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не віддаляючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо, щоб Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся влада належить Українській Центральній Раді і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України. Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, кабінетні та церковні землі — касується, землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу.

В Українській Народній Республіці має бути забезпечено свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

? Якими були основні положення універсалу? Чим відрізняється його зміст від Першого і Другого універсалів?

Універсал декларував широку програму соціально-економічних і політичних реформ. Важливе місце належало правам національних меншин. УЦР оголосила себе прихильником швидшого завершення світової війни, підписання ворогуючими сторонами мирного договору без анексії і контрибуцій. Універсал визначав територію УНР, до складу якої мали увійти: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Херсонщина, Катеринославщина і частина Таврії. У документі висвітлювалися настрої більшості населення, що було надзвичайно важливим для українського суспільства й означало новий етап державного будівництва на принципах демократизму. Водночас універсал продемонстрував, що лідери УЦР перебували під впливом ідеології українських соціалістичних партій і не були готові до проголошення самостійності України.

Оприлюднення Третього універсалу відбулося **22 (9) листопада** у Києві на Софійській площі. За словами очевидців, це було національне свято всієї України.

Нова українська держава ґрунтувалася на демократичних засадах. Свідченням тому є закони і постанови, ухвалені УЦР після прийняття Третього універсалу. Так, 24 (11) листопада було прийнято закон про вибори до українських Установчих зборів, які мали відбутися на основі рівного, загального, безпосереднього, таємного, без різниці статі голосування. Водночас, оголосивши програму перебудови суспільства, уряд УНР не виявив послідовності в її реалізації. Усупереч положенням Третього універсалу, УЦР почала ухилятися від негайного вирішення аграрного питання, оголосивши, що «...земельний лад на Україні мають підтвердити й остаточно встановити українські Установчі збори». Така позиція українського уряду посилювала соціальну напругу.

Складною виявилася ситуація для молодої української держави і в галузі зовнішньої політики, насамперед у відносинах із радянською Росією, що прагнула утвердити свою владу в Україні. У відповідь УЦР звернулася до крайових урядів Дону, Кубані, Криму, Молдавії та Сибіру з пропозицією створити федерацію народів Росії. Таким чином українці намагалися взяти на свої плечі тягар перетворення Росії на федеративну державу.

2. Боротьба більшовиків із УЦР. Всеукраїнський з'їзд Рад

Подумайте

Яку мету мав радянський уряд, звертаючись із Маніфестом? Чому УЦР сприйняла Маніфест як втручання у внутрішні справи України? Які підсумки Всеукраїнського з'їзду Рад? Чому більшовикам вдалося так швидко рухатися територією України?

Непослідовна й нерішуча політика УЦР сприяла більшовикам у захопленні влади в Україні. Вони почали готувати повстання у Києві. Проте, дізнавшись про такі плани, УЦР наказала своїм військам оточити казарми збільшовизованих частин, роззброїти їх і відправити під вартою в ешелонах до Росії.

Наростання самостійницьких настроїв в українському суспільстві та відсіч Центральною Радою спроби більшовиків установити свою владу

в Україні викликало незадоволення з боку Ради Народних Комісарів (РНК) — нового більшовицького уряду Росії. 17 (4) грудня 1917 р. РНК надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Відповідно до цього документа РНК, з одного боку, визнавав УНР і право «національної незалежності українського народу», а з іншого — відмовлявся сприймати «Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки». У Маніфесті були сформульовані вимоги більшовицької влади до Центральної Ради:

- не пропускати через територію України антибільшовицькі війська до Росії;
- припинити роззброєння червоногвардійських загонів в Україні і повернути їм зброю;
- відмовитися від спроб перетворити Південно-Західний фронт в Український з підпорядкуванням його Центральній Раді;
- пропускати більшовицькі війська через територію України на Південний фронт.

У разі неприйняття цих умов Раднарком погрожував УНР війною. Генеральний секретаріат від імені УЦР дав відсіч РНК, кваліфікувавши ультиматум втручанням у внутрішні справи України.

Зверніться до джерел

З відповіді Генерального секретаріату УНР на ультиматум Раднаркому від 18 (5) грудня 1917 р.

Генеральний Секретаріат у заяві Народних Комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає або нещирість, або ж суперечність самим собі.

Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення і в той самий час робити грубий замах на це право. Генеральний Секретаріат рішуче одкидає всякі намагання народних комісарів втручатися в справу упорядкування державного й політичного життя в Народній Українській Республіці.

? Яким чином Генеральний Секретаріат відповів на ультиматум? Чим він пояснив таку відповідь?

Раднарком у відповідь на це ухвалив «вважати Раду в стані війни з нами». 22 (9) грудня до Харкова прибули загони В. Антонова-Овсієнка, призначеного командувачем російських військ для боротьби з УЦР. Наступного дня вони роззброїли українізований бронедивізіон. За кілька днів Харків перетворився на форпост російських військ, що розпочали підготовку для подальшої боротьби проти УЦР.

Загострення політичного становища в Україні посилювалося активністю більшовиків, яка була пов'язана з проведенням Всеукраїнського з'їзду рад. Більшовики планували висловити Українській Центральній Раді недовіру й обрати її новий склад з делегатів робітничих і солдатських рад, на які вони мали вплив.

Лідери УЦР, знаючи плани більшовиків, доклали зусиль, аби зібрати на з'їзді якомога більше делегатів від селянських спілок і українізованих військових частин, що підтримували Центральну Раду. Таких делегатів прибуло на з'їзд понад 2 тис. осіб проти 150 більшовицьких.

Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів відбувся у Києві 17–19 (4–6) грудня, але організатором його роботи був уже не оргкомітет робітничих і солдатських рад, а керівництво Центральної Ради, яке критикувало політику російського радянського уряду. Більшість делегатів висловлювалися за цілковиту підтримку УЦР і її політики, спрямованої на досягнення незалежності України. Водночас з'їзд майже одногосно ухвалив резолюцію, що засуджувала політику Раднаркому.

Зваживши на такі обставини, більшовицькі делегати та їхні однодумці покинули Київ і перебралися до Харкова. Там вони приєдналися до роботи III з'їзду робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну і запропонували змінити його статус на I Всеукраїнський з'їзд Рад. Робота з'їзду в Харкові відбувалася протягом 24–25 (11–12) грудня відповідно до більшовицького сценарію. Делегати вітали переворот у Петрограді і схвалили політику Раднаркому. З'їзд проголосив радянську владу в УНР і поширив на Україну ленінські декрети. Окрім того, делегати обрали **Центральний виконавчий комітет Рад України**, що створив **Народний секретаріат** — більшовицький уряд УНР, альтернатива Генеральному секретаріатові.

Всеукраїнський з'їзд Рад розмежував політичні сили і підвів українське суспільство до визвольних змагань. З Росії до України прибуло понад 20 тис. червоногвардійців, солдатів і матросів. 7 січня (25 грудня) В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ проти УНР. 29 грудня більшовики захопили Катеринослав. У місті задалегідь готували повстання робітників, на допомогу яким підійшли російські війська. Такий план дій більшовики використовували неодноразово. 19 (6) січня більшовицькі війська з Харкова і Лозової розгорнули наступ у напрямку Полтава — Київ. Разом з ними діяли й інші більшовицькі формування, що йшли на Київ з півночі, від кордонів Білорусії та Росії. Взяли участь у поході на Київ і збільшовизовані українські військові частини під керівництвом Ю. Коцюбинського.

Збройні формування Центральної Ради не поступалися більшовицьким за кількістю, але вони були розпорошені по всій Україні. Підрозділи російських військ, навпаки, зосередилися на головних напрямках, основним серед яких був київський. У січні вони захопили Полтаву, Ромодан, Лубни, Лохвицю та Гребінку і наблизилися до Києва. Керівництво УЦР, намагаючись затримати рух більшовицьких військ до столиці, спрямувало свої збройні формування на ділянку залізниці Гребінка — Крути. Ці формування склалися з підрозділу гайдамаків, загону юнкерів військової школи ім. Б. Хмельницького та куреня київських студентів і гімназистів. Загальна кількість українських оборонців становила до 650 осіб. Радянські війська, які наступали проти них, мали перевагу в живій силі майже вдсятеро.

Вій розпочався уранці 29 (16) січня 1918 р. і тривав упродовж кількох годин. Але до більшовиків прибуло підкріплення з бронепотягом.

Тоді оборонці розібрали колію і ввечері відступили у напрямку Києва. Згодом з'ясувалося, що не вистачає одного студентського загону. Його бійці, відступаючи у сутінках, збилися з маршруту і потрапили в полон до більшовиків. Червоногвардійці, розлючені загибеллю своїх солдат, розстріляли 27 полонених юнаків. У бою під Крутами українські воїни втратили майже 300 оборонців. Цей бій відомий у вітчизняній історії як трагічна сторінка боротьби за незалежну Україну.

Яке озброєння мають захисники Крут? Чи могли розраховувати юнаки, котрі вперше взялися за зброю, на перемогу?

Леонід Перфецький.
Бій під Крутами

Військове керівництво УНР усвідомлювало стратегічну важливість оборони бахмацького напрямку з ділянкою залізниці Гребінка — Крути, але було змушене зняти частину військ з фронту, аби придушити більшовицьке повстання робітників, що розпочалося у Києві на заводі «Арсенал» у ніч на 29 (16) січня. Війська Центральної Ради розгромили повстанців, однак ця перемога не могла принципово змінити стратегічну ситуацію, що склалася в Україні наприкінці січня. Більшовицькі збройні формування наступали на Київ.

3. Четвертий універсал УЦР

Подумайте

Які обставини підштовхнули лідерів УЦР до підготовки Четвертого універсалу і проголошення незалежності України? Чому це не викликало реальних змін у житті українського суспільства?

Розгортання війни радянської Росії проти УНР поклато край ілюзіям Центральної Ради щодо ідей автономізації і федералізму. На початку 1918 р. стало очевидним, що пошуки компромісу між Україною і Росією вичерпані, тому більшість лідерів УЦР стала схилитися до проголошення незалежності України. До такого рішення їх підштовхнули й переговори про сепаратний мир* у Бресті, розпочаті у грудні 1917 р., між радянською Росією і Німеччиною з її союзниками.

22 (9) січня лідери Центральної Ради обговорювали текст IV Універсалу, що мав на меті проголосити самостійність і незалежність УНР. Остаточний варіант документа був оприлюднений 25 (12) січня 1918 р.

Зверніться до джерел

3 Четвертого універсалу Української Центральної Ради від 22 (9) січня 1918 р.

Народе України! Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою. Зо всіма сусідніми державами, ми хочемо жити в згоді, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, та наш виконуючий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

Приписуємо Раді Народних Міністрів — від цього дня вести переговори про мир з центральними державами цілком самостійно і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокої.

У справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі.

Усі ж демократичні свободи, проголошені Третім універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує.

? Які основні ідеї містить текст універсалу? У чому він розвиває зміст попередніх документів УЦР? Яке його значення?

УЦР закликала громадян стати на захист УНР від більшовицької агресії. Окрім того, Раді Народних Міністрів доручали вжити заходів для відновлення промисловості, забезпечення контролю за торгівлею і ціноутворенням.

Українське суспільство сприйняло універсал без урочистостей і маніфестацій. Більшість людей уже не пов'язували свої сподівання на краще життя з новими деклараціями УЦР. Майже всюди панувала анархія, розкрадали майно підприємств, грабували панські маєтки. Авторитет УЦР в українському суспільстві продовжував падати. Проголошення Четвертого універсалу стало важливою подією у державотворчому процесі України, але здійснювалося це уже в умовах глибокої кризи української влади.

Більшовицькі війська продовжували наступ і 7 лютого (26 січня) 1918 р. захопили Київ. УЦР переїхала до Житомира і звідти керувала боротьбою проти радянських військ.

4. Зміни у повсякденному житті і настроях українського населення в умовах загострення політичного протистояння

Подумайте

Чого очікувала від революції пересічна людина? Як змінювалося ставлення населення до демократії, законності, людського життя тощо?

Розгортання революційної боротьби руйнувало звичний спосіб життя людей. Пересічна людина чекала від революції покращення власного життя, а насправді все було навпаки. Більшість суспільства відчувала нестачу продовольства, страждала від спекуляції та постійного зростання цін. Проте

влада зволікала з вирішенням питань, що стосувалися інтересів більшості населення.

Суспільство страждало від погромів і насильства, що їх чинили солдати, котрі тікали з фронту. В умовах загального безладу Центральна Рада була неспроможна забезпечити правопорядок не лише на місцях, а й у столиці. Мешканці самі дбали про свою безпеку. Міські жителі створювали комітети, які, роздобувши зброю, організовували самооборону, створювали будинкові охоронні дружини. Часто люди, які ніколи у своєму житті не тримали в руках зброю, змушені були опановувати її та розробляти систему захисту помешкань від нападу грабіжників.

Такою ситуацією вміло користувалися більшовики, які закликали селян, робітників і солдатів до самостійного вирішення власних проблем. Під впливом агітації багато солдатів покидали фронт і поверталися до рідних сіл зі зброєю, допомагали своїм землякам грабувати поміщицькі маєтки і захоплювати землю. Більшовики озброювали робітників і створювали бойові загони для встановлення своєї влади у промислових центрах. Частина революційно налаштованої української інтелігенції сподівалася, що революція, врешті-решт, принесе незалежність. Проте анархія і хаос охоплювали суспільство.

Ситуація ще більше ускладнилася, коли розпочалися бої між військовими формуваннями радянської Росії і Центральної Ради. Страждали від цього передусім цивільні люди.

Зверніться до джерел

С. Сумський про збройні сутички у Києві

Будинок наш на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці був між єврейським базаром і вокзалом. З єврейського базару наступали українці, з вокзалу — більшовики. Територія наша знаходилась між ворогуючими таборами, і переходила з рук в руки. Кожна наступна влада в особі кількох солдат стукала у ворота і стверджувала, що на даху нашого будинку є кулемет. Українці стверджували, що той кулемет більшовицький, а більшовики — що український. Кожна сторона робила свій обшук, ходили по квартирах ... Іноді знаходили годинник чи кульок з борошном, які господарі не встигли сховати. І хоча ні годинник, ні кульок з мукою не стріляли, їх конфіскували й обшук закінчувався.

? *Про що йдеться у документі? Що спільного у діях вояків обох сторін? Що відчували при цьому мешканці будинку? Яке враження справляють на вас ці події?*

Схожі речі відбувалися в інших містах. Український учений В. Вернадський — свідок тогочасних подій, писав у своєму щоденнику: «Пишу. Вдома всі сплять. А на вулиці — тріск кулемета. Людина зникає до всього... Ми живемо на околиці, в глухому провулку... завжди можуть увірватися і ми відчуваємо себе під владою розбійників. Полтава вся в нервовому настрої... Йдуть зіткнення більшовиків із селянами. Живеш весь час, відчуваючи насильство».

Отже, закінчився звичний для людей повсякденний спосіб життя. Закони не діяли, так само як і владні інститути. В умовах загострення політичного протистояння настрої суспільства стрімко радикалізувалися. Змінювалося ставлення людей до життя. Поширювалися ілюзії, що подолати голод, злидні, отримати землю та житло можна лише за допомогою зброї. У суспільстві поступово посилювалися жорстокість, ненависть, знецінювалося людське життя.

Перевірте себе

Ідентифікуйте дати.

20 (7) листопада 1917 р., 25 (12) січня 1917 р.

Поміркуйте.

1. Чому був прийнятий Третій універсал УЦР? Які його положення?
2. Чому Українська Центральна Рада засудила більшовицький переворот у Петрограді?
3. Яка була внутрішня і зовнішня політика УЦР у жовтні – листопаді 1917 р.?
4. Чим викликаний ультиматум більшовицького уряду Центральній Раді?
5. За яких обставин і як розпочалися бойові дії між військами радянської Росії і УЦР? Опишіть ці події, використовуючи карту № 3.
6. Спираючись на карту № 3, опишіть, як розгортався похід радянських військ на Київ.
7. Коли і за яких обставин відбувся бій під Крутами? Знайдіть це місце на карті № 3 та визначіть його значення в обороні Києва.
8. Який зміст Четвертого універсалу УЦР?
9. Які були настрої населення в умовах загострення політичного протистояння?
10. Проаналізуйте текст Третього універсалу і складіть таблицю: які питання і яким чином передбачалося вирішити? Чи погоджуєтеся ви з висновком авторів щодо змісту Третього універсалу: «...Універсал продемонстрував, що лідери УЦР залишилися під впливом ідеології українських соціалістичних партій і не готові до проголошення самостійності України»? Поясніть свою думку.
11. Які події передували ультиматуму Раднаркому? Чи могла Центральна Рада виконати умови ультиматуму і залишитися при владі?
12. З яких причин відбулося загострення відносин між УНР і більшовицьким урядом Росії на початку грудня 1917 р.? Аргументуйте свою думку фактами.
13. Якими були рішення і наслідки з'їздів Рад у Києві й Харкові? Порівняйте їх. Які висновки можна зробити? Про які процеси в українському суспільстві свідчили ці події?
14. Визначте власну позицію: який з чотирьох універсалів мав найбільше значення для подальшого розвитку України?

Тема 13. Занепад Центральної Ради. Українська Держава

1. Мирний договір у Брест-Литовську. Вступ військ Німеччини й Австро-Угорщини на територію УНР.
2. Гетьманський переворот.
3. Внутрішня і зовнішня політика Української Держави і ставлення суспільства до неї.
4. Анулювання Брестського миру і наступ військ радянської Росії на Україну.

1. Мирний договір у Брест-Литовську. Вступ військ Німеччини й Австро-Угорщини на територію УНР

Подумайте

Які основні пункти Брест-Литовського договору? До яких наслідків це призвело? Яким було політичне становище в Україні, під час введення німецьких і австрійських військ? Чому загострилися стосунки між УЦР і консервативними колами України?

Наприкінці 1917 р. радянська Росія вже не могла продовжувати Першу світову війну і розпочала мирні переговори з державами Четверного союзу в Брест-Литовську. Довідавшись про це, уряд УНР звернувся до воюючих держав із нотою, де проголошував, що радянська влада не має права представляти на переговорах інтереси всіх народів Росії, зокрема українського. Німці збагнули, що присутність у Бресті української делегації дасть їм додаткові важелі впливу на переговорний процес і погодилися разом зі своїми союзниками на участь УНР у переговорному процесі. Водночас країни Четверного союзу визнали УНР суверенною державою, що має право укладати міжнародні договори.

9 лютого (27 січня) 1918 р. між УНР і Німеччиною та її союзниками було підписано мирний договір, що засвідчував завершення війни між договірними сторонами без анексій і контрибуцій. Кордони між УНР і Австро-Угорщиною визнавали за угодами довоєнного часу, а з Польщею планували визначити їх у подальших переговорах на підставі етнографічних узгоджень та врахування інтересів народу. Сторони відмовлялися від претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, передбачали обмін військовополоненими і поновлення взаємних економічних відносин.

Окрім того, УНР зобов'язалася відправити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів м'яса, іншу сільськогосподарську продукцію і промислову сировину. Німеччина й Австро-Угорщина обіцяли дати УНР сільськогосподарську техніку, вугілля та іншу необхідну сировину, товари.

На час підписання договору українська делегація вже знала про захоплення Києва більшовицькими військами. Вона звернулася до країн Четверного союзу з проханням надати Україні військову допомогу проти агресії радянської Росії. Союзники погодилися, розуміючи, що отримати продовольство з України вони зможуть тільки за умов її окупації своїми військами.

Яке ставлення мешканців Києва до приходу німецьких військ? Чому? Як поведуть себе німецькі вояки?

Введення німецьких військ у Київ.
Березень 1918 р.

Німецькі війська вирушили територією України 21 (8) лютого 1918 р. Згодом їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна кількість окупаційних союзних військ становила 450 тис. вояків. Наступ союзників не зустрів значного опору радянських військ, які залишили Київ 13 березня 1918 р. Кияни стримано реагували на повернення Центральної Ради, оскільки вона привела із собою німецькі війська.

Більшовики, які офіційно тоді також уклали мир із країнами Четвертого блоку, спробували зупинити просування німецьких військ, проголосуючи на території України окремі регіональні «республіки»: Донецько-Криворізьку, Кримську, Одеську та ін. Але союзне командування не визнало їх, і наступ тривав. Утративши владу в Україні, більшовики розпустили Народний секретаріат і створили замість нього у квітні 1918 р. Всеукраїнське бюро, яке мало керувати повстанською боротьбою проти німецьких і австро-угорських військ.

Спочатку союзники декларували невтручання в українські справи, намагаючись схилити УЦР до щонайшвидшого виконання договірних зобов'язань, однак одразу зрозуміли слабкість Центральної Ради й безперспективність співпраці з нею.

На початку квітня командувач німецьких військ в Україні видав наказ, згідно з яким українських селян попереджали про заборону захоплювати поміщицької землі більше, ніж можуть засіяти, і водночас їм забороняли перешкоджати поміщикам у засіві землі. При спільному обробітку землі поміщиками і селянами урожай ділили між ними навпіл. Центральна Рада сприйняла наказ як утручання у внутрішні справи України, видавши спеціальну резолюцію, де засудила ці дії.

Наприкінці квітня німецьке командування оголосило про створення військово-польових судів над українськими громадянами. УЦР протестувала це рішення, не знаючи, що німецьке командування одержало від імператора Вільгельма II дозвіл на зміну українського уряду.

Ускладнення відносин між Центральною Радою і союзними військами відбувалося на тлі загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, стрімкої втрати УЦР авторитету серед населення і політичних сил. Заможні верстви дратувала соціалістична фразеологія лідерів УЦР і водночас

викликала тривогу проголошена урядом націоналізація великої земельної власності. Вони просили командування союзних військ захистити їх від селянських погромів і свавілля Центральної Ради. Конфлікт з УЦР призвів до того, що консервативні кола України зблизилися з окупаційним режимом.

2. Гетьманський переворот

Подумайте

У чому причини занепаду Центральної Ради? Чому ці події називають гетьманським переворотом? Чому він здійснився так легко? Які верстви населення прийшли до влади?

В умовах наростаючого конфлікту з німецькими й австро-угорськими військами і посилення внутрішньої політичної кризи УЦР намагалася зміцнити свою соціальну опору шляхом демократичної реорганізації українського суспільства.

29 квітня 1918 р. на засіданні Центральної Ради було прийнято Конституцію УНР, що проголошувала республіку суверенною, незалежною державою. Народу надавалися широкі громадянські і політичні права незалежно від статі, віросповідання, національності, рівня освіти, майнового стану. Проте практичного значення для українського державотворення ці події не мали, адже за кілька годин УЦР, розігнана окупантами, припинила своє існування.

Причини занепаду Центральної Ради

- Поглиблення економічної кризи. Розвал сільського господарства, що супроводжувався катастрофічним падінням промисловості, транспорту та зв'язку. Населення України опинилося на межі голоду.
- Відкрите втручання в українські справи інших країн. Окупація німецькими й австро-угорськими військами. Окупанти, відчувши себе господарями, взяли безпосередню участь в усуненні УЦР від влади.
- Відсутність стійких демократичних традицій в українського суспільства. Прагнення Центральної Ради відродити їх увійшло в протиріччя з реальністю буття, тому що серед населення зростала популярність ідеї диктатури.
- Лідери Центральної Ради, конфліктуючи між собою й захоплюючись національною ідеєю, нехтували соціальними проблемами.
- Народ розчарувався в українських політичних партіях, що боролись між собою і жертвували загальнонаціональними інтересами. Це призвело до самоізоляції не тільки багатьох партій, а й УЦР, що спиралася на них.

? Поясніть і підтвердіть кожну з наведених причин відомими вам фактами.

Отже, спроба створити демократичну Українську Народну Республіку завершилася поразкою. Ініціатива державотворення перейшла до консервативно-монархістської опозиції на чолі з генералом П. Скоропадським.

Погляд
зблизька

Павло Петрович
СКОРОПАДСЬКИЙ
(1873–1945)

Військовий, політичний і державний діяч. Походив із давнього козацько-шляхетського роду. Народився у місті Вісбаден (Німеччина). У дитинстві мешкав на Чернігівщині. Пізніше навчався у Петербурзькому пажеському корпусі. Брав участь у російсько-японській війні 1904–1905 рр., нагороджений золотою Георгіївською зброєю. Під час Першої світової війни командував полком, дивізією, корпусом. Отримав звання генерал-лейтенанта, був призначений флігель-ад'ютантом імператора Миколи II. Після краху монархії зацікавився українським політичним життям. Проте Центральна Рада остерігалася авторитетного генерала, який мав значний вплив на військо. Після розгону УЦР очолив Українську Державу. У грудні 1918 р. зрікся влади й емігрував до Німеччини. В еміграції займався громадською та політичною діяльністю. За його сприянням у Берліні було створено Український інститут, засновано Союз гетьманців-державників (СГД). У роки Другої світової війни допомагав звільненню українських військовополонених і політичних лідерів із німецьких концтаборів. Наприкінці війни потрапив під бомбардування на ст. Плеттінг у Баварії, одержав поранення, від якого невдовзі помер.

? Які політичні погляди мав П. Скоропадський? Дайте власну оцінку його політичної діяльності.

Консервативна опозиція створила власну політичну організацію — Українську народну громаду, і розпочала підготовку до встановлення в Україні автократичної влади. Вона спиралася на заможні верстви народу і вважала, що вихід України із кризи можливий лише за умов створення монархічної форми державного правління з жорсткою централізованою владою. П. Скоропадський зустрівся з представниками німецької окупаційної адміністрації і заручився їхньою підтримкою. **29 квітня 1918 р.** у Києві розпочав роботу Всеукраїнський хліборобський конгрес, у якому взяло участь майже 8 тис. делегатів із 8 губерній. Делегати конгресу обрали П. Скоропадського Гетьманом всієї України. Того ж дня було оприлюднено «Грамоту до всього Українського Народу».

П. Скоропадський ліквідував УНР і проголосив Українську Державу.

Зверніться до джерел

З грамоти П. Скоропадського «До всього українського народу»

Вам, козаки й громадяни України, відомі події останнього часу, коли лилася кров кращих синів України і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав. При такій піддержці зародилась надія, що почнеться відбудування порядку в Державі, й економічне життя України ввійде в нормальне русло. Але бивше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім нездатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються ... економічна розруха розповсюджується з кожним днем і врешті для багатющої колись-то України встає грізна мара голоду.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Права приватної власності відбудовуються повною мірою, і всі розпорядження бувшого Українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відмінюються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівнозначно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства.

? У зв'язку з якими подіями з'явився цей документ? Кому він адресований? Що проголошує? Кому тепер належить влада? Які соціально-економічні заходи гетьманський уряд має здійснити насамперед? Що ви можете сказати про його соціальну опору відповідно до тексту?

3. Внутрішня і зовнішня політика Української Держави і ставлення суспільства до неї

Подумайте

Які основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду? Які верстви населення розпочали відкриту боротьбу проти гетьманської влади? Яке ставлення різних політичних сил, партій і рухів до гетьманського режиму?

Після перевороту П. Скоропадський видав закон «Про тимчасовий державний устрій України», де підкреслив, що до обрання парламенту законодавча влада зосереджуватиметься в руках гетьмана. Терміни і порядок скликання парламенту не визначив. Гетьман залишав собі всю повноту виконавчої і судової влади. Основою гетьманського уряду були помірковані і консервативно налаштовані чиновники, військові й громадські діячі. Головою Ради міністрів призначено полтавського поміщика Ф. Лизогуба.

Внутрішню політику гетьманат спрямовував на розбудову держави, в якій мали домінувати інтереси заможних верств населення. Головним завданням адміністрації було створення міцної державної влади, ліквідація анархії, налагодження господарського життя. Чиновницький апарат

З якою метою гетьман оглядає свої збройні формування? Хто його оточує? Який настрій у військових?

П. Скоропадський оглядає Сірожупанну дивізію. 1918 р.

наводив лад авторитарними методами. Україною пройшла хвиля арештів і розстрілів. Насамперед вона стосувалася тих, хто нещодавно очолював місцеві органи влади і конфіскував поміщицькі землі.

Значну увагу приділяли створенню збройних сил. Відкривали спеціальні школи підготовки офіцерських кадрів. Водночас гетьман заборонив військовим вступати до партій і політичних об'єднань, брати участь у мітингах і маніфестаціях.

Проте усі події українського життя відбувалися на фоні зростаючих вимог з боку окупаційних військ щодо постачання продовольства і сировини до Німеччини й Австро-Угорщини, що мав здійснити П. Скоропадський відповідно до підписаної ним угоди з урядами союзних держав. В Україні розгорнулася справжня війна гетьманських і окупаційних військ проти селян.

Зверніться до джерел

Історик Т. Гунчак про соціально-економічну політику П. Скоропадського

Гетьманська політика з самого початку наставила проти себе широкі маси українського народу. Політика Скоропадського та його оточення, його сумнозвісні карні експедиції посилили соціальний аспект революції й водночас послабили наголос на національній самостійності.

? У чому історик бачить основний сенс заходів гетьманського уряду? Як він оцінює наслідки цих заходів? Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою?

У липні 1918 р. гетьман підписав закон «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства», який спрямовував на зміцнення поміщицького землеволодіння і водночас перекладав на селян основний тягар постачання хліба союзникам гетьмана. Селяни почали чинити збройний опір владі. Влітку 1918 р. великих масштабів набули заворушення у Звенигородському і Таращанському повітах. Згодом до боротьби приєдналися селяни Бердичівського, Васильківського, Канівського, Сквирського, Уманського повітів. На Правобережжі у повстаннях брало участь понад 40 тис. осіб.

Намагаючись зняти напругу, гетьман пообіцяв ужити заходів для викупу землі у великих власників і віддати її сільській бідноті. Це були лише обіцянки.

Складною була ситуація у промисловості, що опинилася за роки війни у занепаді. Влада примушувала робітників працювати за мізерну плату. Серйозною загрозою для багатьох трудових колективів стало закриття підприємств через брак сировини, яку вивозили до Німеччини. У травні 1918 р. в Києві відбувся з'їзд представників промисловців, фінансистів і поміщиків. Під його тиском уряд перейшов у наступ на права робітників, скасувавши 8-годинний робочий день, обмеживши свободу профспілкової діяльності та заборонивши страйки. Тягар виходу з економічної кризи влада перекладала на трударів.

Поглиблювали напругу в українському суспільстві й протистояння між гетьманським режимом і політичними партіями. Їхні лідери звинувачу-

вали П. Скоропадського у тому, що він надавав перевагу при формуванні уряду царським чиновникам, а не українським політикам. Зрештою, **опозиційні*** партії на початку серпня 1918 р. створили новий блок під назвою **Український національний союз (УНС)**. Головою УНС обрали В. Винниченка, який, не маючи достатніх ресурсів для боротьби з режимом П. Скоропадського, вступив у переговори з українськими більшовиками і їхніми російськими однопартійцями. Раднарком обіцяв допомогти УНС, коли той розпочне повстання проти гетьмана.

Посилення спротиву гетьманському режимові різних політичних сил України свідчило про відсутність у нього широкої соціальної підтримки.

Проте надзвичайні заходи дали можливість поліпшити загальну ситуацію в державі. Почала формуватися національна банківська система, а нововведена грошова одиниця (гривня) виявилася досить стабільною. Вдалося відновити роботу залізничного транспорту. Здійснювали українізацію державного апарату. В усіх установах і військових частинах започатковано курси українознавства.

Водночас уряд Української Держави здійснював активну зовнішню політику. Пріоритетний характер мали стосунки з центральними країнами. Гетьман вимушений був ураховувати присутність союзних військ в Україні.

Важливе місце українська дипломатія приділяла відносинам із радянською Росією. Згідно з Брестською угодою Україна і Росія мали підписати між собою договір про припинення війни. Така домовленість була досягнута у червні 1918 р. Окрім того, між Україною і Росією відновилися транспортні й поштово-телеграфні зв'язки. Проте складним питанням у стосунках була проблема кордонів з Росією, яку до кінця розв'язати так і не вдалося. У відносинах з Румунією, що захопила Бессарабію, П. Скоропадський проводив політику активного тиску. Він заборонив поставляти до країни агресора продовольство і промислові товари. Жорстку політику гетьман проводив і до Польщі, оскільки та порушувала домовленості про розподіл спірних українсько-польських земель.

Дипломатія П. Скоропадського сягала значно далі союзних і сусідніх держав. Гетьманат доклав значних зусиль, аби встановити міжнародні відносини з США, Великобританією, Францією, Швецією. Українська Держава налагодила відносини з 13-ма країнами світу.

4. Анулювання Брестського миру і наступ військ радянської Росії на Україну

Подумайте

Чому стало можливим анулювання Брест-Литовського мирного договору? Які наслідки ця подія мала для України?

На початку листопада 1918 р. у Німеччині, виснаженій війною на два фронти, відбулася революція. Уряд радянської Росії швидко відреагував на ці події, і 13 листопада анулював Брестський мирний договір, за яким більшовицька влада визнавала самостійність УНР.

Зверніться до джерел

Із постанови ВЦВК про анулювання Брест-Литовського мирного договору від 13 листопада 1918 р.

Усім народам Росії, населенню всіх окупованих областей і земель.

Всеросійський ЦВК цим урочисто заявляє, що умови миру з Німеччиною, підписані в Бресті 3 березня 1918 р., не мають сили. Брест-Литовський договір (а також і Додаткова угода) оголошуються скасованими. Усі включені в Брест-Литовський договір зобов'язання, щодо поступок територіями і областями, оголошуються недійсними.

Трудящі маси Росії, Ліфляндії, Естляндії, Польщі, Литви, України, Фінляндії, Криму і Кавказу, звільнені німецькою революцією від гніту грабіжницького договору, продиктованого німецькою воєнщиною, нині мають самі вирішувати свою долю. В основу справжнього миру народів можуть лягти лише ті принципи, які відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені.

? Як пояснювали в документі причини анулювання Брест-Литовського мирного договору? Що мав на увазі радянський уряд Росії, коли заявляв, що «ві окуповані області Росії будуть очищені»?

За чотири дні російський Раднарком разом із ЦК РКП(б) створили Революційну військову раду, на яку поклали підготовку збройного походу в Україну. Наприкінці листопада більшовики, намагаючись представити воєнні дії проти України як внутрішню боротьбу різних політичних сил, створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що повністю підпорядковувався російському Раднаркому. 29 листопада цей уряд опублікував маніфест, в якому закликав український народ розбити контрреволюцію і встановити радянську владу. Водночас Росія почала просування своїх військ на територію України. Разом з ними діяли створені у нейтральній зоні між Росією й Україною Перша і Друга українські дивізії, що перебували під керівництвом більшовиків. Експансія радянської Росії в Україну відновилася і набиравши широкі масштаби.

Перевірте себе

Ідентифікуйте дати.

9 лютого (27 січня) 1918 р., 29 квітня 1918 р.

Поміркуйте.

1. Коли і на яких умовах був підписаний мирний договір у Брест-Литовську? Спираючись на карту № 3 проаналізуйте територіальні зміни УНР.
2. Чому УЦР вступила у конфлікт із німецькою, австрійською адміністрацією і консервативними колами України?
3. Коли і за яких обставин прийнято Конституцію Української Народної Республіки?
4. Як відбувався гетьманський переворот?
5. Які причини падіння Центральної Ради?
6. Який склад уряду П. Скоропадського? Інтереси яких верств він висловлював?

7. Проаналізуйте територіальні зміни в Українській Державі, використовуючи карту № 4. Схарактеризуйте основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Гетьманату.

8. Як ставилися політичні партії і населення до гетьманського режиму? Покажіть на карті № 4 райони селянських повстань.

9. Чому був анульований Брест-Литовський мирний договір і які наслідки цієї події для України?

10. Порівняйте, які верстви населення виступали соціальною опорою Центральної Ради і гетьмана П. Скоропадського. Поясніть, чому відбувся цей перехід влади.

11. Як ви вважаєте, чому П. Скоропадський, будучи генералом, який воював проти німців, погодився очолити державу, створену за їхньої підтримки? А як вчинили б ви за такої ситуації?

12. Порівняйте основні напрями соціально-економічної діяльності Генерального секретаріату УЦР і гетьманського уряду. Що між ними спільного? Чому? Які дії урядів ви вважаєте найуспішнішими? Чому?

13. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що перебування України під імперською владою призвело до втрати українським суспільством демократичних традицій? Чому?

Тема 14. Директорія УНР

1. Утворення Директорії. Відновлення УНР.
2. Трудовий конгрес. Отаманщина.
3. Військові поразки УНР.
4. Боротьба з денікінцями. Об'єднання українських армій.
5. Психологічний клімат у суспільстві.

1. Утворення Директорії. Відновлення УНР

Подумайте

Які соціальні сили підтримали Директорію і чому? Якою була соціальною політикою Директорії? Як реагувало населення на таку політику?

Революція у Німеччині й розпад Австро-Угорщини вплинули на політичну ситуацію в Україні. Союзні війська почали покидати її територію. П. Скоропадський, залишившись без їхньої підтримки, намагався порозумітися з політичною опозицією, яку представляв УНС. Однак ці спроби виявилися безрезультатними, як і спроби знайти підтримку з боку Антанти. У ніч на 14 листопада 1918 р. в Києві на засіданні УНС була створена Директорія, до складу якої увійшли В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, О. Андрієвський. Вона закликала до повстання проти гетьмана й обіцяла відновити демократичні завоювання УНР.

Активно підтримало Директорію селянство. Згодом на її бік стали переходити і гетьманські війська, які були в основному сформовані з селян. 18 листопада збройні сили Директорії вступили у бій з гетьманськими військами під селом Мотовилівка поблизу Києва. Бій тривав цілий день, а під вечір війська П. Скоропадського відступили. Збройні загони Директорії блокува-

ли столицю. Становище гетьмана стало безнадійним і 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади і покинув Україну разом із німецькими військами.

Наступного дня Директорія урочисто в'їхала до Києва, проголосила відновлення УНР і призначила уряд на чолі з В. Чехівським. Було прийнято постанову про звільнення з посад чиновників, призначених за часів гетьмана. Політичні лідери, враховуючи популярність серед зубожілого українського населення більшовицьких ідей, планували встановити в Україні національний варіант радянської влади. З цією метою уряд оприлюднив кілька відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії.

Директорія декларувала вилучення землі у поміщиків без викупу. Окрім того, вона оголосила про свої наміри ліквідувати нетрудові господарства на селі. Але ці заходи сільська біднота сприйняла як недостатньо революційні, оскільки влада залишила в руках заможних селян ділянки до 15 десятин землі. Залишилися недоторканими і землі промислових підприємств, що належали поміщикам-цукрозаводчикам. Така політика Директорії була зумовлена бажанням хоча б частково зберегти в умовах руїни товарне господарство.

Зверніться до джерел

З Декларації Директорії УНР

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лица землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, насамперед тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бившим гетьманом.

Відновлено восьмигодинний робочий день. Право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Влада в Українській Народній Республіці має належати лише класам працюючим — робітництву й селянству. Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії, за сім місяців свого панування в Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу і управління державою. З боку революційного правительства було би злочинством допустити ці класи до участі в управлінні країною.

Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування УНР головні галузі української промисловості і направити господарство в інтересах працюючих класів, а не малої групи класу великовласників.

У сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав.

? *Визначте основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Директорії. Чиї інтереси вона відображала? Як ви думаєте, чи можна було здійснити таку програму дій наприкінці 1918 р.? Чому?*

Директорія робила декларативні заяви про свою відданість інтересам робітників, її лідери захоплювалися демагогією щодо піклування про «трудовий народ», вважали «ненадійними капіталістичними елементами» адвокатів, лікарів, вчителів. Це не сприяло стабілізації українського суспільства, а лише посилювало напругу. Швидко виявилось, що від нової влади почала відвертатися переважна більшість спеціалістів, промисловців, чиновників. У державі наростали безладдя й анархія.

Серед членів Директорії не було єдності і в питаннях внутрішньої, і зовнішньої політики. Зокрема, В. Винниченко шукав порозуміння з радянською Росією, а С. Петлюра орієнтувався на Антанту.

**Симон Васильович
ПЕТЛЮРА**
(1879–1926)

Погляд
зблизька

Політичний, державний діяч. Народився у Полтаві в сім'ї міщан козацького походження. Навчався у духовній семінарії. Був з неї виключений за революційні переконання. З 1900 р. член Революційної української партії. В роки Першої світової війни працював в організації допомоги фронту. Активний учасник Української революції, член УЦР, Генеральний секретар з військових справ. За часів гетьманату очолював Всеукраїнський союз земств. Брав участь у боротьбі з гетьманом. Один з лідерів Директорії. Голов-

ний отаман Армії УНР. Після поразки визвольних змагань — емігрант. Оселившись у Парижі, організував видання тижневика «Тризуб», вів активне листування з багатьма українськими діячами. У 1926 р. загинув у наслідок терористичного акту. Похований у Парижі.

? *Яка роль С. Петлюри у національно-визвольному русі? Доведіть свою думку фактами його біографії.*

Отже, політичний курс Директорії мав суперечливий непослідовний характер, що посилювало дестабілізацію українського суспільства в умовах військової агресії радянської Росії.

2. Трудовий конгрес. Отаманщина

Подумайте

Навіщо був скликаний Трудовий конгрес України? Які були його рішення? Що таке отаманщина? Чому це явище було притаманне саме Україні?

Для розв'язання проблем організації нової влади і визначення форм державного правління Директорія ініціювала проведення **Трудового конгресу України**, що розпочався у Києві **23 січня 1919 р.** Для участі в конгресі прибули 400 делегатів, 36 із них — посланці західноукраїнського регіону. Конгрес відбувався під час наступу на Київ радянських військ.

Під час роботи конгресу, обговорюючи перспективи розбудови української державності, депутати висловилися проти встановлення в Україні радянської форми правління і визнали Трудовий конгрес України

вищим органом законодавчої влади. Вища виконавча влада мала належати Раді народних міністрів. Владу на місцях було доручено здійснювати урядовим уповноваженим, які діяли під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно з представників селянства і робітництва. Окрім того, конгрес затвердив ноту протесту щодо агресії радянської Росії, що здійснювалася при підтримці більшовицьких організацій України. Враховуючи загострення воєнно-політичної ситуації, конгрес передав усю владу Директорії, а функції голови держави доручив виконувати В. Винниченку.

Лідери Директорії, розгортаючи боротьбу проти своїх внутрішніх і зовнішніх ворогів, намагалися спиратись на революційну стихію селянства. Однак згодом воно стало виходити з-під їхнього контролю. Реальна влада на місцях належала не міфічним «трудовим радам», як це планував Трудовий конгрес, а виборним місцевим отаманам, які очолювали загони озброєних односельців. Директорія вважала такі формування підрозділами своїх збройних сил. Проте ці загони, в основному, опікувались власними інтересами і не хотіли підпорядковуватися державній владі. На місцях утверджувалася отаманщина на чолі з місцевими ватажками — отаманами.

Отаман ЗЕЛЕНИЙ
Данило Ількович ТЕРПИЛО
(1883–1919)

Народився у селянській родині у с. Трипіллі на Київщині. Закінчив двокласне училище. За революції 1905–1907 рр. член гуртка соціалістів-революціонерів. За антиурядову діяльність заарештований, відбував заслання. Воював на фронтах Першої світової війни. У 1918 р. повернувся в Україну. В період УЦР брав участь в організації української армії. За гетьманату — ватажок селянського повстання у Трипіллі. У листопаді 1918 р. очолив Дніпровську дивізію Армії УНР. У січні 1919 р. виступив проти Директорії, перейшовши до більшовиків на умовах збереження збройного формування під його командуванням. На початку квітня 1919 р., підтримуючи невдоволення селянства більшовицькою політикою, розпочав бої з частинами Червоної армії. Його повстанські сили (12 тис. вояків) виступали під гаслом: «Ради — без комуністів!». Проти повстанців діяли червоноармійські частини (21 тис. бійців), які у середині травня 1919 р. завдали формуванням отамана поразки. Залишки загонів були знищені у серпні того ж року. В одному з боїв, у районі Канева, отаман загинув. Похований у с. Трипіллі.

? На прикладі біографії отамана Зеленого поясніть, що таке отаманщина. Яка політика отаманів? Як це відбивалося на житті народу?

В атмосфері зростаючої анархії великих масштабів набули масові погроми, спрямовані передусім проти єврейського населення. Їх спричинили суспільно-психологічні чинники. Це і юдофобські традиції, що залишилися ще з часів царату, і великий відсоток євреїв серед більшовиків, що сприяло антиєврейським настроям. Не останню роль відіграли у погромах отаманщина.

С. Петлюра, намагаючись вплинути на погромників, наказав розстріляти кількох отаманів за вчинені вбивства. Лідери Директорії розуміли, що припинити цей процес можна лише жорстоким насильством. Вони навіть заручилися підтримкою Трудового конгресу України, закріпивши за собою право на диктаторські повноваження. Але скористатися цим правом так і не наважились.

3. Військові поразки УНР

Подумайте

Які кроки здійснили більшовики після скасування Брестського миру? Як реагував на це уряд Директорії? У чому причини її воєнної поразки? Що сприяло воєнним перемогам більшовиків?

Наприкінці 1918 р. керівництво радянської Росії почало поширювати свою владу на території України. З незадіяних на фронтах військових формувань створили Українську радянську армію, що в грудні 1918 р. розпочала наступ на Харків і Київ. У січні 1919 р. радянські війська захопили Харків.

Зверніться до джерел

З телеграми В. Леніна і Й. Сталіна головному В. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.

З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище, і населення не зустрічало б їх як визволителів. З огляду на це, просимо дати командному складові відповідних військових частин вказівку про те, щоб наші війська всіляко підтримували тимчасові радянські уряди Латвії, Естляндії, України і Литви, але, зрозуміло, тільки радянські уряди.

? Кому адресований документ? Без чого радянські війська «були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище»? Яку владу в Україні, Литві, Латвії, Естляндії закликає підтримувати телеграма? Чому?

Уряд Директорії звернувся до Москви із запитом, чому російське військо без оголошення війни вдерлося на територію України. Більшовицьке керівництво відповіло, що російських збройних формувань в Україні нема, а воєнні дії відбуваються між військами Директорії і радянського уряду України.

Складність ситуації була не так у наступі Червоної армії, як у розвалі військ самої Директорії. 12 січня радянські частини захопили Чернігів і наблизилися до Броварів, де розташувалася 40-тисячна петлюрівська армія. Війська УНР мали чотирикратну перевагу в живій силі, але, незважаючи на це, після триденних боїв відступили. За таких умов Дніпровська дивізія, розташована під Києвом, разом із селянами довколишніх сіл поставила перед Директорією вимогу передати владу радам і націоналізувати

великі підприємства. С. Петлюра направив проти бунтівників своє військо. Але петлюрівці були розбиті, а частина їх приєдналася до більшовиків. Наприкінці січня збільшовизувалися частини Задніпровської дивізії, які розташовувалися на Півдні України. Вони вийшли з-під контролю Директорії і розгорнули бойові дії на боці Червоної армії проти білогвардійців і військ Антанти. Армія УНР танула на очах (на середину грудня 1918 р. у ній було 100 тис., а наприкінці січня 1919 р. — 21 тис. вояків).

Уряд Директорії, намагаючись знайти вихід із складної ситуації, відправив до Москви дипломатичну місію для переговорів. Директорія погоджувалася на проголошення радянської влади й укладання економічного договору між УНР і РСФРР. Натомість радянській Росії пропонували припинити наступ своїх військ в Україні і визнати незалежність УНР. Але місія закінчилася провалом, оскільки Москва, враховуючи падіння авторитету Директорії, вже не сприймала її як рівноправного партнера. Зрештою, 16 січня 1919 р. Директорія оголосила УНР у стані війни з радянською Росією. Більшовики відповіли на це наступом на Полтаву, Катеринослав, Донбас. **5 лютого 1919 р.** радянські війська ввійшли до Києва, а на початку березня наблизились до Вінниці, де перебувала Директорія.

У другій половині березня С. Петлюра, перегрупувавши своє військо, перейшов у наступ у районі Коростень — Бердичів, аби відбити Київ. Радянські частини почали відступати, і петлюрівці підійшли до столиці на 50 км. Однак далі розвинути успіх не змогли. У квітні радянські війська захопили Житомир, Кам'янець-Подільський, Гусятин, Новоград-Волинський та інші міста.

Більшовики успішно діяли проти Директорії і на південній ділянці фронту. Петлюрівці були тут майже повністю розбиті, а залишки їхніх військ відійшли за румунський кордон. За короткий час майже вся територія Правобережної України опинилася під радянською владою на чолі з більшовиками.

У травні 1919 р. С. Петлюра реформував своє військо, викоринивши партизанщину і зміцнивши дисципліну. Це дало Директорії змогу стабілізувати фронт на лінії Старокостянтинів — Проскурів — Кам'янець-Подільський. Але перехопити ініціативу у боротьбі з радянськими формуваннями не вдалося. Армія УНР відчувала нестачу матеріальних ресурсів й озброєння.

4. Боротьба з денікінцями. Об'єднання українських армій

Подумайте

З якою метою Антанта ввела свої війська на Південь України? Якими були вимоги Директорії на переговорах з Антантою? Чим вони закінчились? Чому і з якою метою було здійснено об'єднання українських армій? Чи реалізовувало керівництво армій цю мету у конкретних діях?

На Півдні України ситуація ускладнювалася тим, що наприкінці 1918 р. у Севастополі й Одесі Антанта висадила свій десант загальною кількістю майже 60 тис. для підтримки білогвардійських військ А. Денікіна.

Директорія намагалася перехопити ініціативу у боротьбі за Південь України. 12 грудня 1918 р. загони Директорії вступили до Одеси. Їхня

поява у місті, переповненому білогвардійцями і військами Антанти, ще більше посилила напругу, що почала переростати у місцеві конфлікти. Командування Антанти звернулося до Директорії з вимогою вивести свої війська з Одеси. Та погодилася за умов, що між УНР і Антантою розпочнуться переговори про врегулювання відносин.

Під час перемов Антанта погоджувалася визнати Директорію лише за умов підпорядкування її А. Денікіну (проте генерал відстоював «єдину і неподільну Росію», у межах якої не передбачалося самостійної України) і виведення з її складу представників лівих партій. В. Винниченко, В. Чехівський та ін. вийшли з Директорії, а функції голови взяв на себе С. Петлюра. Однак це нічого не змінило. Антанта лише використовувала Україну, аби допомогти білогвардійцям у боротьбі проти більшовиків.

На початку травня 1919 р. денікінці захопили Луганськ, у червні Харків і Катеринослав. Наприкінці липня білогвардійці встановили свій контроль над Кримом і більшою частиною Лівобережжя, крім Чернігівщини.

У липні 1919 р. Українська Галицька армія (УГА), створена у західноукраїнських землях і витіснена з власної території поляками, перейшла Збруч і поєдналася з армією УНР під керівництвом Головного отамана С. Петлюри. У підписаній між ними угоді зазначалося, що це єднання має на меті спільну боротьбу за незалежність України. Загальна кількість об'єднаної армії — 80 тис. вояків, з них близько 50 тис. — галичани. Згодом з'ясувалося, що обидві сторони мають розбіжності щодо планів спільної боротьби. Так, західні українці, на чолі з командувачем УГА генералом М. Тарнавським, вважали за доцільне розпочати звільнення України з походу на Одесу. На їхню думку, вихід до чорноморського узбережжя відкрив би можливість встановити зв'язки з Антантою і, заручившись її підтримкою, потім рухатися на Київ, аби звільнити його від радянських військ. Керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою наполягало здійснити наступ на Київ, що мав стратегічне значення у боротьбі за Україну. Окрім того, С. Петлюра зневірився у співпраці з Антантою, оскільки вона підтримувала білогвардійців.

Зрештою, сторони досягли компромісу: наступати одночасно на Одесу і на Київ. Це було найгірше, що можна було зробити у тій ситуації, бо сили українських армій розпорозувалися. Невдалим було і перегрупування об'єднаних збройних сил України. С. Петлюра доручив галичанам брати Київ, а військам УНР йти на Одесу. Тобто кожна із сторін мала діяти за планом своїх опонентів.

Спільний похід українських військ розпочався наприкінці липня 1919 р. Спочатку він був успішним. У серпні від радянських військ було звільнено Вінницю, Житомир, Бердичів, Попельню. Червона армія не могла активно діяти в Україні, оскільки одночасно тримала фронт проти денікінців. 30 серпня радянські війська залишили Київ і до столиці вступили частини УГА. Але наступного дня до міста підійшла кавалерія білогвардійців і захопила значну його частину.

Командування УГА намагалася порозумітися з денікінцями, маючи на меті створити з ними спільний фронт проти більшовиків. Зрештою,

галичани підписали угоду, за якою українські війська залишили столицю і відійшли на лінію Ігнатівка — Васильків.

Більш вдало розпочалися події на одеському напрямку, де діяли війська УНР під командуванням О. Удовиченка. Наприкінці серпня вони розгромили радянські частини і успішно просувалися на Одесу. Але згодом їх наступ почав згасати через нестачу зброї і військового спорядження.

Просувалися на Одесу і денікінці. Для С. Петлюри стало очевидним, що уникнути воєнних дій проти білогвардійців не вдається. Проте воювати одночасно з більшовиками і денікінцями для армії УНР було вкрай небезпечно. Тому С. Петлюра у вересні 1919 р. уклав договір з Н. Махно про спільну боротьбу проти армії А. Денікіна.

Зроблено це було вчасно, оскільки А. Денікін того ж місяця наказав своїм військам захопити територію, контрольовану УНР і знищити її збройні сили. Коли денікінці почали виконувати цей наказ, махновці здійснили рейд тилами білогвардійців і зруйнували їхні плани.

5. Психологічний клімат у суспільстві

Подумайте

Від чого залежав психологічний клімат в українському суспільстві? Які настрої панували у більшості людей? Чим їх можна пояснити?

Психологічний клімат у суспільстві і настрої населення значною мірою залежали від військово-політичної ситуації в українських землях, що швидко змінювалася. У степах, хуторах і селах була війна без визначеної лінії фронту. Частина селищ підпорядковувалася білим, частина підтримувала Н. Махна, частина — С. Петлюру, або створювала власні загони. Війна набула стихійного, некерованого характеру.

Як згадував у своїх мемуарах А. Денікін: «Український хаос найкраще характеризує становище злочасного Катеринослава, про яке військово донесення у середині листопада 1918 р. повідомляло: „Місто розділене на п'ять районів. У верхній частині закріпилися добровольчі підрозділи; у районі міської думи — єврейська самооборона; далі — кільцем охоплюють німці; добровольців, самооборону і німців тіснять петлюрівці і, нарешті, все місто оточене більшовиками і махновцями”».

Упродовж року (осінь 1918 — осінь 1919) подекуди місцева влада змінювалася 18–20, а інколи й більше разів. Люди втратили довіру до будь-

Якою є головна ідея карикатури? В якому становищі опинився український народ? Які сили несли в Україну «мир і свободу»? Чи справді вони опікувалися цим? Відповідь аргументуйте.

Карикатура
«За свободу і мир в Україні». 1919 р.

якої влади. Найгірше було бідності, яка ладна була на все, аби якось вижити. Одночасно утвердились позиції заможного селянства. Воно зберігало свій вплив на місцях попри ледь не щотижневу зміну політичної ситуації. Згодом, як зазначає історик В. Єрмаков, «це призвело до того, що 3/4 повстанців і різних банд складала біднота, що була на утриманні куркулів, які виділяли їм хлібне постачання».

Зверніться до джерел

Зі спогадів офіцера Добровольчої армії С. Мамонтова

Під час громадянської війни грабували всі — і білі, і червоні, і махновці, і навіть саме населення. Якось у Юзівці, що переходила багато разів від одних до інших, я розговорився з селянином: «За кого ви стоїте?» — «А ні за кого. Білі грабують, червоні грабують і махновці грабують. І ви хочете, щоб ми мали симпатії до будь-кого?» Він тільки забув додати, що вони і самі грабують. Поряд був розграбований маєток.

З мемуарів А. Денікіна

Ми входимо в село, нібито вимерле. По вулицях лежать трупи. Страшна тиша. І довго ще її безмовність порушує сухий тріск пострілів: «ліквідують» більшовиків... Багато їх... Хто вони? Навіщо їм, смертельно стомленим від 4-річної війни, йти знов у бій і на смерть?

? Про що йдеться в документах? Що їх об'єднує? В якому становищі опинилося населення? Яким було його ставлення до будь-якої влади? Чи всі, кого страчували білогвардійці, були більшовиками? Як ви думаєте, навіщо селянам, «смертельно стомленим від 4-річної війни, йти знов у бій і на смерть?»

Отже, в суспільстві зростало розчарування революційною владою, що зневажала закони і права людини. Домінувала атмосфера страху, жорстокості і відчаю. Людське життя знецінювалося.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни й поняття.

Отаманщина, Українська Галицька армія.

Ідентифікуйте дати.

14 листопада 1918 р., 14 грудня 1918 р.

Поміркуйте.

1. Коли і за яких обставин було утворено Директорію УНР?
2. Чому було відновлено УНР?
3. Якими були основні напрями політичного курсу Директорії?
4. Що таке отаманщина?
5. Коли і як розпочалася агресія радянської Росії проти УНР?
6. Коли війська Антанти висадились на півдні України і де саме?
7. Які причини поразки Директорії?
8. За яких обставин, з якою метою було здійснено об'єднання українських армій?
9. Визначте об'єктивні і суб'єктивні причини занепаду режиму П. Скоропадського. Чи можна було за тих обставин утримати владу? Чому? Поясніть.

10. Як відомо, одним з останніх рішень гетьмана було погодження на союз з небільшовицькою Росією. Воно і досі по-різному оцінюється істориками. Одні вважають, що це був тактичний крок, спрямований на консолідацію з антибільшовицькими силами на Дону і Кубані. Інші — що це був відкритий перехід гетьмана до контрреволюційного табору і зрада ідеї самостійності. А як вважаєте ви? Чому?

11. Проаналізуйте період перебування Директорії при владі за планом: причини приходу до влади, соціальна підтримка, основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, реальні політичні заходи і кроки, причини поразки.

12. Порівняйте УЦР, гетьманат та Директорію за допомогою таблиці за такими критеріями: назва, органи влади; термін перебування при владі; соціальна підтримка; основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики; реальні політичні заходи і кроки. Проаналізуйте і зробіть висновки.

13. Які були настрої українського народу за умов постійної зміни влади?

Тема 15. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)

1. Проголошення ЗУНР.
2. Злука УНР і ЗУНР.
3. Українсько-польська війна.
4. Захоплення Північної Буковини, Бессарабії і Закарпаття іноземними державами.

1. Проголошення ЗУНР

Подумайте З якими міжнародними подіями було пов'язане створення Української Національної Ради? У чому її значення? Чому ЗУНР створювали шляхом збройного повстання? Як і коли було створено УГА? Які перші заходи уряду ЗУНР?

В умовах наближення поразки Німеччини і Австро-Угорщини у Першій світовій війні в західноукраїнських землях наростав рух за національне самовизначення й формування української держави.

На початку жовтня політичні сили Галичини, прогнозуючи зміну влади, почали підготовку створення української адміністрації у краї. **18 жовтня 1918 р.** у Львові відбулися загальні збори політичних і громадських діячів Галичини і Буковини, на яких обрано **Українську Національну Раду**. До неї увійшли українські депутати, обрані до австрійського парламенту, депутати крайових сеймів та по три представники від кожної української політичної партії. Українська Національна Рада прийняла постанову про утворення на українських етнічних землях української держави. Вона проголосила, що претендує на Східну Галичину, Лемківщину, північно-західну Буковину і Закарпаття. Учасники зібрання прийняли рішення розпочати роботу з підготовки конституції української держави.

Становлення західноукраїнської республіки відбувалось одночасно з відродженням Польщі, що претендувала не тільки на свої етнічні землі,

а й на українські, зокрема на Східну Галичину. Тому Українська Національна Рада поставила перед австрійським урядом питання про передачу їй всієї влади у Галичині й Буковині. Проте, австрійський намісник у краї відмовив українцям.

У відповідь на це українські національно-патріотичні сили вирішили власноруч взяти владу у Львові. У ніч на 1 листопада 1918 р. частини Легіону Українських січових стрільців на чолі із сотником Д. Вітовським захопили у Львові всі урядові установи і стратегічні пункти. Австрійський намісник, перелякавшись, передав усі владні адміністративні повноваження заступнику, а той — Українській Національній Раді.

Зверніться до джерел

З відозви Української Національної ради від 1 листопада 1918 р.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Голосимо тобі вість про визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі. Дня 19 жовтня утворилася на українських землях, бувшої Австро-Угорської монархії, Українська Держава і її найвища влада — Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави. Всі жовніри української народності підлягають віднині виключно Українській Національній Раді. Всі вони мають стати на її оборону.

Усе здібне до оружжя українське населення мусить утворити боєві відділи, які або ввійдуть у складу української армії, або на місцях оберігатимуть спокій і порядок.

Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

? У чому суть документа? До кого він звертається? До яких дій закликає?

Що зображено на плакаті? Яку символіку використовує художник, ілюструючи цю подію? Хто брав участь у ній і з якою метою?

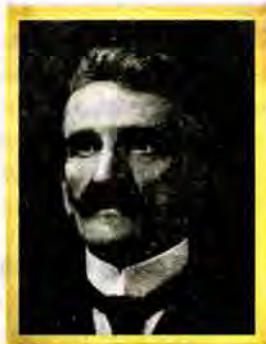

Плакат на честь подій 1 листопада 1918 року у Львові

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада проголосила Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Територія республіки становила 70 тис. кв. км з населенням 6 млн осіб. Було затверджено герб держави — золотий лев на синьому тлі і блакитно-жовтий прапор. Президентом ЗУНР став голова Національної ради Євген Петрушевич.

Погляд
зблизька

Євген Омелянович
ПЕТРУШЕВИЧ
(1863–1940)

Громадський, політичний діяч. Народився у м. Буську на Львівщині у сім'ї священика. Навчався в Академічній гімназії у Львові. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Доктор права. У 1907 р. обраний послом до австрійського парламенту і залишався ним аж до розвалу імперії. Під час Першої світової війни очолював українську парламентську репрезентацію (представництво), яка була проти передачі західноукраїнських земель під польську владу. У 1918 р. обраний президентом Західноукраїнської Народної республіки. Після злуки УНР і ЗУНР — член Директорії УНР, але мав розходження із С. Петлюрою у поглядах на взаємостосунки УНР з Польщею. По завершенні визвольних змагань й окупації західноукраїнських земель Польщею — політичний емігрант. Помер у Берліні.

? *Яка роль Є. Петрушевича у національно-визвольному русі? Доведіть свою думку фактами його біографії.*

Вищим законодавчим органом ЗУНР була **Українська Національна Рада**. Вона утворила **Державний секретаріат** — виконавчий орган влади республіки. Його очолив лідер впливової Національно-демократичної партії К. Левицький.

Більшість депутатів Української Національної Ради не поділяла ідей соціалізму. Вони стояли на національно-ліберальних позиціях і надавали перевагу розбудові держави шляхом реформ, а не революційної боротьби. На відміну від лідерів УНР, політичні діячі ЗУНР не захоплювалися популізмом і декларативними заявами, а діяли професійно, спираючись на закони, не оминали соціальних і економічних проблем. Центральні органи ЗУНР мали міцний зв'язок із розгалуженою, добре організованою системою місцевого управління, що мала у народі повагу й авторитет. Водночас українську владу певна частина мешканців краю сприймала стримано, а дехто й негативно. Зокрема, більшість польського населення поставилася до ЗУНР ворожо, оскільки підтримувала ідею створення Великої Польщі, у межах якої мали бути і західноукраїнські землі. Євреї намагалися не втручатися в польсько-український конфлікт, дотримуючись нейтралітету в боротьбі за українську державність. Але після єврейських погромів, учинених польськими солдатами, стали схилитися до співпраці з українською владою, що надала національним меншинам третину депутатських місць у своєму парламенті.

У перші дні після проголошення ЗУНР було прийнято важливі закони, спрямовані на становлення державно-політичного й економічного життя

республіки (закон про організацію війська, закон про адміністрацію, закон про судочинство та ін.). Почалася земельна реформа, було взято під контроль нової влади виробництво і продаж промислової продукції, продуктів харчування, оголошено 8-годинний робочий день. Не залишилося поза увагою й питання зовнішньої політики. ЗУНР відкрила посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, дипломатичні представництва в Канаді, США, Бразилії, Італії та інших країнах.

Уряд ЗУНР розумів, що відстояти свої інтереси у боротьбі з поляками можна лише за наявності армії. Завдання з її створення було покладено на Державний секретаріат військових справ. Основою Української Галицької армії (УГА) стали загони, що брали участь у львівському листопадовому 1918 р. повстанні і два курені Легіону УСС, що прибули з Буковини. Згодом до них приєдналися робітники, студенти і навіть патріотично налаштована молодь із Наддніпрянщини. Найбільшою проблемою для УГА став брак старших офіцерських кадрів, особливо штабних, які б мали вищу військову освіту і досвід планування операцій.

Перші військові частини створювалися стихійно. Вони мали напівпартизанський характер і самостійно дбали про забезпечення особового складу продовольством і боеприпасами. Однак на початку січня 1919 р. було проведено реорганізацію збройних сил ЗУНР у регулярну армію. Всі військові формування були зведені у три корпуси. Кожний мав по чотири бригади, що склалися з піхотних куренів, полку артилерії, кінної сотні, сотні зв'язку, технічної сотні і допоміжних одиниць. Загальна мобілізація і формування нових військових частин відбувалися швидко та організовано, і до весни 1919 р. у складі УГА було 126 тис. вояків (52 тис. з них мали фронтовий досвід).

Таким чином, боротьба західноукраїнського населення за самовизначення завершилася створенням власної національної держави. До її будівництва активно залучилися політичні партії, громадські рухи і різні соціальні верстви.

2. Злука УНР і ЗУНР

Подумайте

Чому з перших днів свого існування ЗУНР знаходилась у стані конфлікту з Польщею? У чому значення Акту злуки?

Становлення ЗУНР відбувалося у складній міжнародній ситуації. Антанта підтримувала відродження Польщі, намагаючись перетворити її на санітарний кордон між Західною Європою і радянською Росією. Поляки, спираючись на допомогу Антанти, почали підпорядковувати собі західноукраїнські землі. **21 листопада 1918 р.** польські війська захопили Львів. Уряд ЗУНР змушений був переїхати спочатку до Тернополя, а через місяць до Станіслава (тепер Івано-Франківськ).

У грудні 1918 — січні 1919 р. збройні сили ЗУНР вели виснажливі бої з поляками, але жодна зі сторін не змогла перемогти. За цих обставин уряд, намагаючись зміцнити свої позиції і реалізувати прагнення співвітчизників поєднати українські землі у межах однієї держави, направив делегацію до Києва.

22 січня 1919 р. Директорія УНР видала Універсал про з'єднання Галичини, Буковини, Угорської Русі й Наддніпрянщини в єдину державу — Українську Народну республіку. Того ж дня на Софійському майдані у Києві урочисто оприлюднено **Акт злуки**.

Зверніться до джерел

Із Універсалу Директорії УНР

Директорія УНР ухвалила тую злуку прийняти. Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — ЗУНР (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка. Однині народ український має змогу дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну державу Українську на благо і щастя всього її трудового народу.

? *Що проголошує документ? Яке його значення?*

Історик І. Лисяк-Рудницький про соборність України

Соборність України, проголошена 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації. Наддніпрянщина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань, як два окремих державних тіла, з двома урядами й арміями, а також з двома різними політичними лініями. Наявність двох стратегій могли шукати зближення, але не могли з'єднатися, бо в них були дві різні спрямованості: у галичан — антипольська, у наддніпрянців — антимосковська. До цього залучені й інші об'єктивні відмінності: у соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадському вихованні між нашим Сходом і Заходом.

? *Чому історик вважає, що соборність України «не дочекалася» своєї реалізації? Якими причинами, на його думку, це було зумовлено?*

Але через воєнний стан реалізувати ідею соборності у подальшій розбудові української держави з кожним днем ставало проблематичніше. Між двома українськими державами встановлювався зв'язок, близький до конфедерації.

3. Українсько-польська війна

Подумайте

Які основні події українсько-польської війни? Яку роль мала підтримка Польщі Антантою? Чи можна вважати її основною причиною воєнної поразки ЗУНР?

У січні — лютому 1919 р. українські збройні формування розпочали активні бої за визволення Львова від поляків, які утримували його ще з осені минулого року.

Для цього була спланована Вовчухівська операція, що почалася 16 лютого 1919 р. Через три дні українські формування взяли місто в облогу. Для поляків склалася критична ситуація. Але у справу втрутилася Антанта. Вона відправила до Львова місію для переговорів з українським урядом. Делегація вимагала від українців припинити наступ і укласти перемир'я

на фронті. Керівництво ЗУНР, виступаючи за мирне розв'язання польсько-українського конфлікту, погодилося на це. Однак у подальшому місія в ультимативній формі стала наполягати на розмежуванні західноукраїнських земель так, щоб до Польщі відійшло 40 % території Східної Галичини, зокрема Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Українська сторона відкинула загарбницькі пропозиції і відновила наступ на фронті. У кривавих боях українські підрозділи розгромили поляків у районі Вовчухова. Однак на цьому їх успіх закінчився. Поляки вдало скористалися перемир'ям, перегрупували свої війська і зробили контрнаступ. Виснажені тривалими боями українські частини відступили. Звільнити Львів вони так і не змогли.

Зверніться до джерел

З дипломатичної ноти Української Національної Ради президентові США В. Вільсону від 26 листопада 1918 р.

Утворивши державу 19 жовтня 1918 року у Львові, ми визначили границю цієї держави тільки провізорично, вичікуючи Вашого рішення. Пане Президенте, стараючися оминати захоплення навіть найменшого клептика землі, який не був заселений українцями в переважній більшості, і дотримуючись справедливих принципів Ваших, Пане Президенте, у цих границях, Українська Національна Рада представляє цю державу і старається не допустити ніякого нелюдського вчинку, а при тім не допускає насильного переступлення влади, яку вона має в руках.

? У зв'язку з якими подіями написаний документ? Чому Українська Національна Рада звертається саме до В. Вільсона? За яких міжнародних обставин вона розраховує на його підтримку?

У квітні 1919 р. до Польщі з Франції прибула добре озброєна армія генерала Ю. Галлера, що мала 100 тис. вояків. Вона призначалася для боротьби з більшовиками, але польський уряд використав її проти Галицької армії.

Зверніться до джерел

З Постанови Найвищої Ради Мирової Конференції (червень 1919 р.)

Найвища Рада Мирової Конференції постановляє:

1. Що польське правительство уповноважене окупувати своїми військовими силами Східну Галичину аж до ріки Збруч.
2. Що польському правительству дається уповноваження ужити всі свої військові сили включно з армією генерала Галлера в цілі переведення сеї окупації.
3. Що польське правительство буде уповноважене завести цивільну адміністрацію в Східній Галичині.

? Кому адресований цей документ керівництва Антанти? Що він означав для ЗУНР? Якими міркуваннями керувалась Рада, надаючи таку підтримку Польщі? Текст цього документу став відомий урядові Є. Петрушевича тільки влітку 1921 р. Як ви вважаєте, чому?

15 травня Польща розпочала наступ по всьому фронту. Українська Галицька армія поступалася полякам і відступила на схід. 24 травня в тил українським воякам ударили румунські війська. Вони окупували Покуття разом із Коломиєю і Снятином. УГА опинилася затиснутою біля Чорткова на південному сході Галичини. У цей критичний момент президентові Є. Петрушевичу були надані надзвичайні права диктатора. Він зумів навести порядок у військах і припинив анархію. Галицька армія здійснила Чортківську наступальну операцію і заволоділа Тернополем, а згодом Ожидовом і Белзцем. Але наступальні бої вичерпали останні сили галичан, до того ж вони постійно відчували дефіцит зброї. УГА перейшла до оборони. Поляки перекинули на цю ділянку фронту кілька нових, добре озброєних дивізій і прорвали український фронт. Українська Галицька армія змушена була переправитися на лівий берег річки Збруч, де згодом об'єдналася з Армією УНР. Уся територія ЗУНР була окупована Польщею.

4. Захоплення Північної Буковини, Бессарабії і Закарпаття іноземними державами

Які сподівання населення цих українських земель щодо державного самовизначення? Чому вони не справдилися? До яких наслідків призвела боротьба населення цих територій за самовизначення?

Після поразки Австро-Угорщини влада в Буковині перейшла до новоствореного Українського крайового комітету. З листопада 1918 р. за його ініціативою відбулося Народне віче, на якому депутати прийняли рішення приєднати землі краю до Західноукраїнської Народної Республіки.

Президентом краю став О. Полович. Проте Румунія відразу відреагувала на ці події і ввела свої війська у Північну Буковину. Згодом командування окупаційних військ ініціювало проведення Генерального конгресу, що складався з румунів. Конгрес проголосив об'єднання Буковини з Румунією. Остання узгодила з Антантою свою позицію і заручилася її повною підтримкою. За період румунської окупації були скасовані всі автономні права Буковини.

У січні 1918 р. об'єктом румунської експансії стала Бессарабія. А в листопаді того ж року під тиском окупантів бессарабський парламент проголосував за приєднання до Румунії. Деякі українські депутати виступили проти цього рішення, за що були заарештовані румунською владою, а згодом розстріляні. Жорстокість окупантів викликала серед українського населення активний протест. У січні 1919 р. у Північній Бессарабії (на Хотинщині) почалося повстання проти окупантів. Повстанці, спираючись на підтримку УНР, за кілька днів повністю звільнили свій край від румунських військ і встановили владу Хотинської Директорії. Але згодом Румунія, підтягнувши значні сили, розбила українські загони. Майже 4 тис. повстанців разом із 50 тис. біженців під натиском ворога перейшли за Дністер на Поділля.

Після розвалу Австро-Угорщини більшість українців Закарпаття висловилися за об'єднання з УНР. Таке рішення не було випадковим, оскільки багато українських громадських діячів були тісно пов'язані з політичним життям не тільки ЗУНР, а й Наддніпрянщини. Делегати від Закарпаття брали участь у роботі Української Національної Ради і Трудового конгресу в Києві. У травні 1919 р. українська громадськість Закарпаття створила Центральну Руську (Українську) Народну Раду. Але вона не змогла витримати тиску представництва США, що вимагало об'єднати Закарпаття з Чехословаччиною.

Таким чином, усі спроби відстояти самостійність західноукраїнських земель у межах єдиної української держави завершилися поразкою.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Українська Національна Рада, Державний секретаріат.

Ідентифікуйте дати.

13 жовтня 1918 р., 13 листопада 1918 р., 22 січня 1919 р.

Поміркуйте.

1. Коли, де і за яких обставин проголошено ЗУНР? Покажіть на карті № 5 територію ЗУНР.
2. Як було організовано цю державу?
3. Які історичні події називаються «Злукою»?
4. Коли і як почався українсько-польський конфлікт?
5. Як було створено Українську Галицьку армію? Опишіть її дії (карта № 5).
6. Використовуючи карту № 5, опишіть, як розгортався польський наступ проти ЗУНР.
7. Якими були причини поразки ЗУНР?
8. За яких обставин і як відбувся розподіл західноукраїнських земель?
9. Порівняйте обставини, за яких були створені УНР і ЗУНР. Чи є щось спільне? У чому відмінність?
10. Чому упродовж свого існування ЗУНР протистояла Польщі?
11. Порівняйте перші акти і перші політичні кроки ЗУНР та УНР. Які з цих кроків найуспішніші?
12. Президент України Л. Кучма у своїй доповіді оцінював діяльність уряду ЗУНР так: *«ЗУНР [...] Це була чи не перша у вітчизняній історії вдала спроба зробити головну ставку на об'єднавчі засади, висунути на перший план інтереси людей і національної держави...»* Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою? Поясніть чому.
13. Н. Полонська-Василенко (український історик ХХ ст.) наголошувала, що *«за цей короткий період, глибоко трагічний період своєї історії 1918–1919 рр. — ЗУНР дала багато прикладів національної солідарності і розуміння державних інтересів»*. Спробуйте навести такі приклади. Якщо ви не погоджуєтеся з Н. Полонською-Василенко, дайте свою оцінку періоду і поясніть її.
14. Що спільного було в подіях 1918–1919 рр. у Буковині, Бессарабії, Закарпатті? Визначте, порівняйте їх і запишіть.

Тема 16. Політика радянського уряду в Україні у 1919 р.

1. Запровадження радянської державності, її характер.
2. Повстанський рух.
3. Занепад радянської влади у 1919 р. та її відновлення.
4. Червоний і білий терор.

1. Запровадження радянської державності, її характер

Подумайте

Яким став державний устрій України за часів становлення радянської влади? Схарактеризуйте систему державної влади й управління, що здійснював більшовицький режим. Якими були перші соціально-економічні заходи радянської влади?

Протягом зими/весни 1919 р. на всій території України (окрім Надзбруччя) було встановлено радянську владу. **6 січня 1919 р.** рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду назву держави Українська Народна Республіка (започаткована Центральною Радою), скасували і ввели нову — **Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)**. Юридичне оформлення української радянської держави відбулося **10 березня 1919 р.** з прийняттям III Всеукраїнським з'їздом Рад першої Конституції УСРР.

Зверніться до джерел

3 Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури трудящих експлуатованих мас пролетаріату і бідного селянства над їх івовими гнобителями та експлуататорами — капіталістами і поміщиками.

[...] 4. Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість ввійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення.

[...] 20. Правом обирати і бути обраними до Рад користуються незалежно від віросповідання, національності, осілості і т.п. громадяни УСРР обох статей, яким до дня виборів виповнилося 18 років:

а) усі, хто заробляють на життя продуктивною і суспільно-корисною працею, а також особи, зайняті домашнім господарством, що забезпечує для перших можливість продуктивної праці, а саме: робітники і службовці всіх видів категорій, селяни й козаки-землевласники; б) солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту; ...

21. Не обирають і не можуть бути обраними наступні особи, хоча б вони і входили в одну з вищевикладених категорій:

а) особи, які вдаються до найманої праці з метою одержання прибутків; б) особи, які живуть на нетрудові доходи, а саме на відсотки капіталу, доходи з підприємств, надходження з майна тощо; в) приватні торговці, торгові й комерційні посередники; г) ченці і духовні служителі церков і релігійних культур; д) службовці й агенти колишньої поліції, жандармів і охоронних відділень, а також члени царюючої в Росії династії.

2 **Ким і коли створений документ? Яким був державний устрій і політичний режим УСРР? Як у Конституції визначали майбутнє цієї держави? У чому полягає демократизм цієї Конституції? У чому її обмеженість?**

Для українських більшовиків взірцем державотворення за формою і за змістом була радянська Росія. Тому український уряд одержав назву **Рада Народних Комісарів (РНК)**, повторюючи назву російського вищого органу виконавчої влади. Уряд обирався Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК), а в Росії — Всеросійським Центральним виконавчим комітетом. Український уряд очолив Х. Раковський.

**Християн Георгійович
РАКОВСЬКИЙ** (Кристьян СТАНЧЕВ)
(1873 — 1941)

Погляд
зблизька

Політичний, державний діяч. Народився у Градеці (Болгарія). З 15 років — професійний революціонер. Під час навчання в гімназії, а згодом на медичному факультеті університету в Женеві — активний учасник соціал-демократичного руху, зблизився з російськими революціонерами. У 1918 р. вступив до більшовицької партії. Виконував доручення В. Ульянова (Леніна) в Україні (1918 р.): проводив переговори з урядом гетьмана П. Скоропадського, встановлював контакти з антигетьманською опозицією на чолі з В. Винниченком. 1919 р. очолив уряд радянської України. Захопившись ідеями інтернаціоналізму, поставив під сумнів існування окремої української нації. Але згодом змінив свої погляди і відстоював розширення політичної й економічної самостійності УСРР. У 1923 р. виступив з критикою Й. Сталіна щодо питань національного будівництва. Після цього зміщений з посади голови уряду УСРР і відправлений послом спочатку до Англії, а потім — до Франції. Після повернення до СРСР виключений з лав комуністичної партії, згодом репресований і розстріляний.

? Які погляди Х. Раковського? Як вони змінювалися? До яких наслідків у його житті це призвело?

Водночас з Раднаркомом була і партійна влада. Її очолював Центральний Комітет партії більшовиків України (ЦК КП(б)У). Зазвичай у складі уряду і партійної верхівки були ті самі люди.

На місцях, у губернських центрах також створювали ради, у волосних центрах діяли військово-революційні комітети. Нова влада офіційно проголошувала їх органами диктатури пролетаріату, хоча насправді вони здійснювали диктатуру більшовицької партії.

Політику радянської влади спрямовували на згортання товарно-грошових відносин і заміну їх товарообміном. Важливим напрямом діяльності нової влади стала **націоналізація*** засобів виробництва у промисловості і сільському господарстві. Якщо зміна власності у промисловості не зачепила особистих майнових інтересів робітництва, яке було і раніше і тепер робочою силою, то у сільському господарстві ситуація виявилася складнішою. Селянство (на той час приблизно 80 % народу України) становило не лише трудові ресурси сільського господарства, а й було власником засобів виробництва, і від нього залежала забезпеченість держави продовольством. Радянська влада вимушена була зважати на інтереси селянства і мотивувати його до співпраці. З цією метою радянська влада ініціювала аграрну

реформу, що означала конфіскацію поміщицьких, удільних, монастирських і церковних земель і наділення ними незаможних селян. Але не всі землі передавали безземельному та малоземельному селянству. Кращі чорноземи радянська влада передала новоствореним радгоспам і комунам. Окрім того, найпродуктивніші землі передавали націоналізованим цукровим заводам і гуральням. Решта — селянам, але за умови створення ними колективних господарств. Така політика, як і насильницьке вилучення у селян продовольства, викликала їхнє незадоволення.

2. Повстанський рух

Подумайте

Які причини викликали селянські виступи 1919 р.? Яка політика радянської влади стосовно селянських збройних формувань? Яка роль отаманщини?

Радянська економічна політика, орієнтована на ліквідацію приватної власності на засоби виробництва і зрівнялівку життєвого рівня народу, викликала навесні 1919 р. хвилю антирадянських виступів. Особливо гострого характеру вони набули на селі, де здійснювали експропріацію зерна і відбувалося перетворення селян на безправну робочу силу. Селянський рух опору радянська влада назвала куркульським бандитизмом, направляючи проти нього каральні експедиції, що здійснювали масові розстріли і спалювали села. Але такі дії ще більше руйнували сільське господарство. У квітні 1919 р. радянська влада заборонила спалювати села під час розправи з повстанцями.

Зверніться до джерел

З резолюції Президії ЦВК Рад України від 16 квітня 1919 р. «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань»

Неодноразові випадки спалення сіл під час придушення куркульських повстань є недоцільними і вкрай шкідливими для справи радянської влади, тому запропонувати Раднарком у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК.

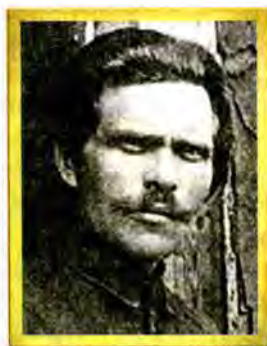
? Хто і коли створив документ? Чи можна йому довіряти? Що саме він засвідчує? Яке ставлення він у вас викликає? Чому?

Але це рішення каральні загони здебільшого ігнорували. У відповідь селяни розгорнули ще більш активну боротьбу проти радянської влади. Якщо у квітні було зареєстровано 98 антирадянських виступів, то у червні – липні їх було 328. Селянські повстання охопили майже всю Україну.

На початку травня спалахнуло одне з найбільших в Україні повстань на чолі з отаманом М. Григор'євим. Основу його загонів складало селянство, яке спочатку підтримало радянську владу, сприйнявши її за справді народну. Але згодом, переконавшись, що вона є грабіжницькою,

селянство піднялося на бунт. М. Григор'єв видав універсал «До українського народу», в якому закликав людей знищувати продзагони і комісарів, створювати ради без більшовиків. Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Проти них були направлені війська Червоної армії, які оточили основні сили М. Григор'єва в районі Кобеляків на Полтавщині і розбили їх. Отаман з невеликим загonom відступив на Херсонщину. Він намагався з'єднатися з формуваннями іншого селянського отамана Н. Махна. Але між ними стався конфлікт, під час якого М. Григор'єв був убитий.

Радянська влада продовжувала тиснути на селянство і системно знищувала його збройні формування. Це робили не тільки із селянськими загонами, що боролися з правлячим режимом, а й з тими, хто влився до лав Червоної армії. Такою потенційно небезпечною для нової влади була третя бригада Задніпровської дивізії на чолі з Н. Махном, що перейшла на бік Червоної армії і успішно воювала разом із нею проти денікінців. У червні 1919 р. за рішенням Ради робітничо-селянської оборони УСРР члени махновського штабу були заарештовані. Отаман, прогножуючи подальші події як небезпечні для себе, покинув Червону армію. Із загonom вірних йому людей у кількості 800 осіб Н. Махно подався на Правобережжя, де активно боровся проти більшовиків.

**Нестор Іванович
МАХНО (МІХНЕНКО)**
(1888–1934)

Погляд
зблизька

Лідер селянського повстанського руху. Народився у селянській родині в с. Гуляй-Поле на Катеринославщині. Отримав початкову освіту. Працював у поміщиків, потім робітником на чавуноливарному заводі. Під впливом революційних подій 1905 р. долучився до політичної діяльності. Член організації анархістів-комуністів «Спілка бідних хліборобів», у складі якої брав участь в експропріаціях. У 1910 р. засуджений на смерть, але кару замінено довічною каторгою. У 1917 р. повернувся до Гуляй-Поля, де почав революційні перетворення: розподіляв між селянами панську землю, створив збройний загін. Не визнавав ні Тимчасового уряду, ні УЦР. Влітку 1918 р. очолив боротьбу селян з гетьманським режимом, потім Директорією й денікінцями на боці більшовиків. Після виступу проти радянської політики воєнного комунізму оголошений владою поза законом. Протягом 1921 р. Н. Махно вів боротьбу проти Червоної армії, але в серпні емігрував. Помер у Парижі.

? Якими були політичні погляди Н. Махна? Як ви оцінюєте його політичну діяльність?

Селяни шукали захисту в отаманів, а не у державної влади, що була від них далеко і постійно вимагала хліба, не даючи нічого взамін. Влада отаманів була ближчою до селян і захищала їх, а ті утримували її і постачали їй резерви.

3. Занепад радянської влади у 1919 р. та її відновлення

Подумайте

Які завдання режиму, встановленого А. Денікіним на захоплених територіях? Якими методами їх здійснювали? У чому причини поразки денікінців?

Навесні — влітку 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна захопила Україну. Радянську владу було ліквідовано. Денікінський режим в Україні спрямовував свої зусилля на захист інтересів поміщиків і буржуазії. Нова влада, спираючись на військові формування, почала відбирати у селян поділену поміщицьку землю, зобов'язавши їх безоплатно віддати поміщикам третину врожаю 1919 р. на відшкодування заподіяних збитків. Окрім того, селяни мали підтримати Добровольчу армію разовим внесенням податку у розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. За умов несвоечасного здавання обсяг податку збільшувався вдвічі. На підприємствах заборонялися профспілки та страйки. Тривалість робочого дня визначили у 9,5 годин, але за умов виробничих потреб адміністрація могла його збільшувати.

Виступаючи за єдину неподільну Росію, А. Денікін відмовляв українцям у створенні своєї незалежної держави. Режим негативно ставився до будь-яких проявів українського національного життя. Адміністрація видала наказ про зняття портретів Т. Шевченка в усіх установах. Земствам забороняли надавати матеріальну допомогу українським школам, у навчальних закладах скасовували викладання українознавчих предметів, було згорнуто діяльність Української академії наук. Влада розпалювала національну ворожнечу. Значних масштабів набули єврейські погроми.

Зверніться до джерел

3 відозви А. Денікіна «До населення Малоросії»

Прагнення відокремити від Росії малоросійську гілку російського народу не залишене і понині. Колишні ставленики німців Петлюра і його соратники продовжують свою злу справу створення самостійної «Української держави» і виступають проти відродження єдиної Росії [...] Зважаючи на це, в основу устрою Півдня Росії буде встановлено самоврядування і децентралізацію за неодмінної поваги до місцевих життєвих особливостей».

Оголошуючи державною мовою на всьому просторі Росії мову російську, вважаю абсолютно неприпустимим і забороняю переслідування малоросійської мови. Кожен може говорити в суді малоросійською. Приватні школи, що утримуються на місцеві кошти, можуть вести викладання обраною ними мовою.

? Про що йдеться у документі? Як ставився А. Денікін до національних інтересів і потреб українців? Як він прагнув вирішити українське питання?

Прийшовши на зміну радянському, білогвардійський режим не здійснив жодних позитивних зрушень в економічному житті українського суспільства. А в деяких сферах він виявився ще більш жорстким, ніж радянський, зокрема, у міжнаціональних відносинах. Військова диктатура важким тягарем лягла на плечі трудового народу.

Восени 1919 р. наступальні можливості білогвардійців почали згасати. Насамперед, через посилення повстанського руху в Україні, задля придушення якого А. Денікін змушений був викликати військові частини з фронту. По-друге, наступ денікінців на Москву розтягнув лінію фронту і для активних дій потрібно було постійно збільшувати кількість військ, а їх не вистачало. По-третє, проведена білогвардійцями мобілізація селян формально збільшила армію А. Денікіна, але водночас зробила її недисциплінованою, з великою кількістю дезертирів. Окрім того, селянство на цьому етапі схилилося до підтримки більшовиків, оскільки їхня перемога над денікінцями усувала загрозу втратити поділену поміщицьку землю. Майже кожне село мало свої загони самооборони, що давали відсіч денікінцям у їхніх спробах проводити реквізицію хліба, інших продуктів, необхідних для забезпечення білогвардійської армії.

Активно діяли проти денікінців і селянські отамани. У серпні під керівництвом Н. Махна діяли чотири корпуси, що згодом об'єдналися у Революційно-повстанську армію України (махновців). Загони повстанців склалися з кінноти й піхоти, посадженої на тачанки з кулеметами. Формування махновців були мобільні. Вони здійснювали постійні рейди тилами денікінців, блокували їхні сили і серйозно гальмували просування білогвардійців. Восени А. Денікін направив проти махновців два своїх кращих корпуси, але радикальних змін це не дало.

У середині жовтня 1919 р. Червона армія, маючи кількісну перевагу над військами А. Денікіна, перейшла у контрнаступ. Головний удар спрямовувався у напрямі Харків — Донбас — Ростов-на-Дону. Через деякий час радянські війська перейшли у наступ. Зокрема, 6 листопада вони вибили денікінців з Чернігова, 12 грудня оволоділи Харковом, а 16 грудня 1919 р. увійшли до Києва. Наприкінці 1919 р. перемагала Червона армія і згодом денікінці були повністю витіснені з території України.

Контрнаступ Червоної армії завершився її перемогою і поступовим відновленням радянського режиму на території України.

4. Червоний і білий терор

Подумайте

Хто і як здійснював терор проти населення? Чому радянська влада і білогвардійці вдавалися до таких заходів?

Більшовицьке керівництво добре розуміло, що захопити владу легше, ніж утримати. Тому з перших днів свого перебування при владі воно створювало систему каральних органів. У її складі були: Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), Народні суди, революційні трибунали, міліція тощо. Головною її ланкою була ВУНК, на неї покладалися обов'язки боротьби з контрреволюцією. Їй додавали спеціальні військові частини, що відігравали вирішальну роль у боротьбі проти українських повстанців. Така діяльність супроводжувалася терором проти населення і знищенням політичної опозиції, що протистояла радянській владі, очоленій більшовицькою партією. Отже, щоб утримати владу в своїх руках, радянський уряд застосовував політику насильства, що отримала назву «червоний терор».

Зверніться до джерел

З доповіді ЦК Російського Червоного Хреста про діяльність Надзвичайних Комісій (НК) у Києві (1919 р.)

Більшовики увійшли до Києва в лютому 1919 р. і наступного ж дня почала діяти Надзвичайка, вірніше навіть не одна, а кілька. Штаби полків, районні комітети, міліція, кожна окрема радянська установа являли собою ніби філіал Надзвичайної комісії. Кожна з них заарештовувала і вбивала. По всьому місту хапали людей. Коли людина зникала, знайти її було важко, бо списків арештованих не було, а довідки радянські установи давали неохоче. Центром розшуку і страт була Всеукраїнська Надзвичайна Комісія. Діяльність Надзвичайної комісії не вкладалися в жодні логічні схеми. Арешти проводили довільно, найчастіше за доносами особистих ворогів. Незадоволені службовці, прислуга, охоча помститися своїм господарям, корисливі сподіванки на майно арештованих, — усе могло бути мотивом арешту, а потім і розстрілу.

? Як радянська влада боролася з інакодумцями? Чому влада застосовувала терор проти населення? Чи могла радянська влада, очолювана більшовиками, діяти іншими методами? Чому? Які враження справляє на вас цей документ?

Білогвардійці так само визначили терор як один з основних напрямів своєї діяльності. На українських землях, захоплених білогвардійцями, діяли закони, спрямовані на безкомпромісну боротьбу з більшовизмом і наведення жорсткого порядку методами військової диктатури. Наприклад, за участь у повстанському русі, більшовицьких організаціях і дезертирство з Добровольчої армії застосували смертну кару. Звичайним явищем стали масові страти. Так, в Одесі без суду і слідства було покарано на смерть понад 3 тис. осіб. Схожа ситуація була і в інших містах. Така політика отримала назву «білий терор». Жертвою і червоного і білого терору був український народ.

Кому були потрібні ці плакати? Яка їх мета? Що спільного і відмінного у цих плакатах? Поясніть свою думку. Яким верствам населення адресувалась ця агітаційна продукція?

Плакат «білих»

Плакат «червоних»

Зверніться до джерел

Повідомлення про репресії білогвардійців на захоплених ними територіях (серпень 1919 р.)

Перші три дні розправа над комуністами і комісарами відбувалася без жодного суду і слідства. Указали, затримали, відвели до берега річки і — розстріл. Потім був утворений військово-польовий суд, але це суті справи не змінило. Очевидці розповіли про звірства в Синельникові, де захоплені в полон червоноармійці роздягнені майже догола й утримуються в кам'яній будівлі без їжі більше тижня. Там же, під Синельниковим, розстріляні пригнані бігом із Катеринослава 30 матросів і 8 комуністів. Відразу наповал жертви не вбивали, а калічили, щоб примусити померти у муках.

Репресії і насильства дуже численні, щоб можна було їх реєструвати. Розстріли, грабування, розривання могил червоноармійців і комуністів та ін. У с. Велике Городище селянин, що чекав раніше білих, довго благав віддати йому коня, якого вони забрали, і ненавмисно назвав офіцера товаришем, за що був убитий на місці. Репресії коять, головним чином, за доносами куркулів і за ініціативи поміщиків.

? Як ви розумієте поняття «білий терор»? Чому білогвардійці застосовували терор проти людей? Чи могли денікінці діяти іншими методами, чому? Які почуття викликає у вас цей документ?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Рада Народних Комісарів, білий терор, червоний терор.

Ідентифікуйте дати.

6 січня 1919 р., 10 березня 1919 р.

Поміркуйте.

1. Як формувався радянський режим в Україні? Які його основні риси?
2. У чому полягала сутність політичного курсу більшовиків в Україні в 1919 р.?
3. За яких обставин відбувались селянські виступи проти радянської влади в 1919 р.?
4. Опишіть, коли і як розпочався наступ білогвардійських військ на територію України.
5. Який режим встановили білогвардійці на захоплених територіях?
6. Яким чином більшовики перемогли білогвардійські війська?
7. Якою стала форма державного устрою України з установленням радянської влади? Доведіть.
8. Схарактеризуйте білогвардійський режим та його наслідки для українського народу.
9. Які нові риси такого соціального явища, як отаманщина ви виявили, вивчаючи історію 1919 р.?
10. Коли і за яких обставин було відновлено радянську владу в Україні?
11. Як ви вважаєте, чому саме більшовики виявилися найорганізованішими і зуміли одержати перемогу над денікінцями?

12. 30 листопада 1919 р. голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький видав оприлюднений наказ, у якому зазначено: «Україна — це земля українських робітників і трудящих селян. Тільки вони мають право господарювати на Україні, управляти нею і будувати на ній нове життя». Прокоментуйте заявлене.

13. Як ви вважаєте, проведення радянським режимом політики терору і репресій проти українського населення було наслідком об'єктивних причин, пов'язаних з природою комуністичного суспільства, складністю політичної й економічної ситуації, чи пояснювалося жорстокістю окремих більшовицьких лідерів, які керували Україною? Поясніть свою думку, наводячи конкретні аргументи.

Тема 17. Україна в умовах згорання національно-демократичних процесів (1920–1921 рр.)

1. Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР.
2. Політика «воєнного комунізму».
3. Варшавська угода.
4. Радянсько-польська війна і поразка українського визвольного руху.

1. Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР

Подумайте

Чому визнання незалежності Української Соціалістичної Радянської Республіки радянською Росією було формальним? Якими були функції та завдання Всеукрревкому?

Відновлення радянської влади в Україні супроводжувалося заявами російського керівництва про визнання незалежності УСРР. Керівництво більшовицької партії намагалося представити прихід Червоної армії в Україну братньою допомогою з боку Росії. Утвердження радянської влади в Україні супроводжувалося діями, спрямованими на зміцнення централізму через формування системи ревкомів. **11 грудня 1919 р.** у Москві було створено **Всеукраїнський революційний комітет**, що був вищою законодавчою і виконавчою владою в Україні. Очолив Всеукрревком більшовик Г. Петровський.

Погляд зблизька

Григорій Іванович
ПЕТРОВСЬКИЙ
(1878–1958)

Політичний, державний діяч. Народився у Харкові. Працював робітником на заводі. З 1897 р. член РСДРП. Керував нелегальними робітничими гуртками, організовував страйки. У 1912 р. його обирали членом IV Державної Думи Росії від робітників Катеринославщини. Неодноразово виступав у Державній Думі з критикою національної політики царату на захист соціальних мовних та культурних прав українців. Після Лютневої революції брав участь у боротьбі проти УЦР.

У 1919–1938 рр. — голова ВУЦВК, член політбюро ЦК КП(б)У. Прибічник тієї частини партійного і державного апарату УРСР, що відкидала ідею існування незалежної української радянської держави. Один з керівників колективізації сільського господарства республіки. Помер і похований у Москві.

? За що боровся Г. Петровський? Як ставився до розв'язання українського питання? Аргументуйте свою позицію на основі фактів його біографії.

Серед основних завдань новоствореного центрального органу влади було встановлення контролю над територією України, формування нової структури радянської влади і придушення антибільшовицької опозиції. Свою резиденцію Всеукрревком облаштував у Харкові. Відновлення місцевої влади відбувалося шляхом призначення Всеукрревкомом губернських революційних комітетів. Вони створювали повітові ревкоми та затверджували волосні й сільські.

Діяльність Всеукрревкому була спрямована на зміцнення радянської влади в Україні на принципах **централізму** й **уніфікації** всіх сторін життя суспільства згідно з до нормами, сформованими у РСФРР. У січні 1920 р. Всеукрревком підтвердив попередні угоди про об'єднання військових сил УСРР і РСФРР. У лютому 1920 р. після остаточного утвердження радянської влади в Україні Всеукрревком склав свої повноваження і передав владу Раднаркому й ВУЦВК.

2. Політика «воєнного комунізму»

Подумайте

Якими були заходи радянської влади щодо української промисловості? До яких наслідків вони призводили? Що таке **продовольча диктатура*** і **продовольча розверстка****? Якими були їх соціальна спрямованість і наслідки?

Сутність політичного курсу більшовиків була у руйнації існуючої в Україні економічної системи, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах та заміні її прямим товарообміном. Така політика отримала назву **«воєнного комунізму»***.

Важливою складовою політики «воєнного комунізму» був процес **націоналізації засобів виробництва**. Декрет про порядок націоналізації підприємств давав право здійснювати її виключно урядові УСРР. Законом передбачали усупільнення насамперед великих підприємств, які мали державне значення. Щоб керувати цим процесом, у республіці було створено Українську раду народного господарства (УРНГ). Протягом 1920 р. державними стали понад 11 тис. підприємств з 82 % робітників. Підприємства, що ставали власністю держави, часто закривали через занепад трудової дисципліни, брак сировини й втечу робітників, які не хотіли працювати за продовольчий пайок.

Радянське керівництво вважало, що виходом з цього стану може бути мілітаризація економіки. Наприкінці січня 1920 р. в Україні було створено Трудову армію. Її функції — заготівля сировини і продовольства, видобуток

палива, забезпечення підприємств робочою силою тощо. Сувору реальність нової влади аж ніяк не співпадала з її обіцянками, що робітники стануть господарями заводів і фабрик. Селянське питання для більшовицької партії було одним із найбільш важливих. Соціальною опорою партія проголошувала робітничий клас, а селянство вважала лише союзником, до того ж лише бідноту. До селян радянська влада ставилася насторожено, оскільки ті були власниками засобів виробництва. Тому більшовицький уряд прагнув поширити націоналізацію і на сільське господарство.

Ще у 1919 р. радянська влада розпочала аграрну реформу, за якої передавали конфісковані землі насамперед колективним господарствам, і лише частково — селянам. Такий розподіл викликав обурення селян. Більшовицьке керівництво, остерігаючись, що ситуація на селі може вийти з-під контролю, було змушене піти на поступки. Влада, намагаючись завоювати прихильність селян, віддала їм майже половину земельного фонду цукрових заводів. Проте навіть такі заходи не зняли соціальної напруги. Українське селянство вважало, що радянська влада не виправдала їхніх сподівань.

На село поширилася політика «воєнного комунізму». Приватну торгівлю продуктами харчування забороняли. Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УСРР з метою забезпечення міст і армії продовольством прийняв закон про **продрозкладку*** (продрозверстку).

Для кожної губернії визначали кількість зерна, яку вона мала здати державі. Цю кількість місцева влада «розкладала» на окремі селянські господарства без всяких відшкодувань. Після здачі зерна за нормами селянам залишався тільки посівний матеріал і прожитковий мінімум на власне споживання. Здійсненням продрозкладки займалися спеціальні органи.

Селяни відповіли на ці заходи новими спалахами збройної боротьби. Тоді більшовицька влада вдалася до старого добре знаного методу — розподіляй і володарюй. У **травні 1920 р.** за рішенням ВУЦВК почали створювати **комітети неможливих селян.**

Зверніться до джерел

Із закону про комітети неможливих селян від 9 травня 1920 р.

Для захисту інтересів бідняків і середняків села створюються сільські і волосні комітети неможливих селян. Їх задача:

- а) швидко проведення закону про наділ землею й реманентом безземельних і малоземельних селян;
- б) проведення закону про продрозкладку і забезпечення сільської бідноти передбаченою в законі частиною заготівлі;
- в) сприяння радянській владі у боротьбі за її утвердження на селі (боротьба з бандитизмом, з неписьменністю, з куркульським засиллям).

? У чому полягали завдання комнезамів, виходячи з тексту закону? Як би ви поставилися до участі в роботі такого комітету? Чому?

На комнезами, насамперед, покладали обов'язок представляти політику радянської влади на селі і розгорнути боротьбу проти заможних селян. Для заохочення комітетів до вилучення зерна в односельців влада дозволила їм залишати для власних потреб до 25 % від конфіскованого. Восени 1920 р. в Україні було 11 тис. комнезамів. Вони стали безпосередніми представниками державної влади на селі і підпорядкували собі сільські ради. На боротьбу з селянством радянська влада відряджала й продовольчі загони, які формувалися в містах із робітників. З березня по вересень 1920 р. ЦК КП(б)У разом з профспілками направили до продзагонів майже 15 тис. робітників. Окрім того, у боротьбі з селянством влада використовувала Червону армію. Ситуація в українському суспільстві внаслідок політики «воєнного комунізму» вкрай загострилася.

3. Варшавська угода

За яких обставин Польща розпочала захоплення українських земель? Як діяла у радянському тилу армія УНР? Коли і чому була підписана Варшавська угода? Чому С. Петлюра погодився на таку угоду?

Наприкінці 1919 р. Польща, маючи підтримку Антанти, почала створювати свою державу «від моря до моря». Вона нарощувала військовий потенціал і навесні 1920 р. вже мала одну з найбільших армій в Європі — 738 тис. вояків. Вона захопила значну частину Білорусії і українські землі до річок Збруч і Горинь.

Радянська Росія у цей час вела виснажливу боротьбу з білогвардійськими військами і не могла протидіяти полякам. Тому її уряд неодноразово звертався з пропозиціями до Польщі розпочати переговори, однак ці звернення залишалися без відповіді.

На початку березня 1920 р. з аналогічною пропозицією до польського уряду звернувся Раднарком УСРР. Поляки відповіли на це новим наступом на схід та захопленням важливих залізничних станцій Мозир і Калиновичі. Навесні радянський уряд почав терміново зміцнювати Західний фронт.

Водночас із активізацією дій польських збройних формувань на українській території точилися бої військ УНР, що здійснювали **Перший зимовий похід** тилами Червоної армії (розпочався **6 грудня 1919 р.**). У лютому 1920 р. учасники походу форсували Дніпро в районі Золотоноші і розгорнули бої за Липовець, Умань, Черкаси, Канів, Смілу, Балту й інші міста України. Петлюрівці нищили радянські гарнізони, комунікації, органи радянської влади. Згодом, за наказом Головного отамана, загони УНР почали пробиватися на захід до Польщі. С. Петлюра прагнув скористатися ускладненням відносин між Польщею і радянською Росією. Він використовував їхні протиріччя і шукав можливості отримати шанс на збереження УНР. Головний отаман відправив до Варшави дипломатичну місію, що мала розпочати з польською стороною переговори про створення єдиного

антирадянського фронту. Переговори були складними для української сторони, оскільки поляки, користуючись скрутним становищем УНР, вимагали від С. Петлюри значних поступок.

21 квітня 1920 р. обидві сторони підписали загальну і торговельно-економічну конвенцію, за якою польський уряд визнавав незалежність УНР. Конвенція визначила нові польсько-українські кордони. Під польську владу відійшли Галичина, Західна Волинь, частина Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя і Посяння. **24 квітня 1920 р.** було укладено **військову конвенцію**, що передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України. Окрім того, С. Петлюра погодився на період воєнних дій підпорядкувати збройні сили УНР польському командуванню.

Зверніться до джерел

З політичної конвенції між Польською Республікою і Українською Народною Республікою від 21 квітня 1920 р.

Уряд Речі Посполитої Польської, з одного боку, і уряд Української Народної Республіки, з другого погодилися на такі рішення: 1. Визнаючи право України на незалежне державне існування, Річ Посполита Польська визнає верховною владою Української Народної Республіки Директорію незалежної Української Народної Республіки з Головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі [...] 3. Уряд польський визнає за Україною території на схід від кордону, зазначеного в § 2 цього договору, до кордонів Польщі 1772 року (до поділів), яку Польща вже займає або здобуде від Росії шляхом збройним або дипломатичним. 4. Український уряд зобов'язується не укладати будь-яких міжнародних договорів, спрямованих проти Польщі. Ці ж зобов'язання бере на себе уряд Речі Посполитої Польської. 5. Національно-культурні права, які польський уряд надає своїм громадянам української національності, які мешкають на території РПП, будуть тією ж мірою надані громадянам польської національності, які мешкають у межах Української Народної Республіки, і навпаки.

З військової конвенції між Польщею та УНР від 24 квітня 1920 р.

2. Польські й українські війська діють разом як війська союзні. [...] 6. З моменту початку спільних дій проти більшовиків український уряд зобов'язується постачати продукти польській армії, що діє на українській території. У разі ненадання українським урядом необхідної продукції цивільний комісар України здійснює реквізицію продуктів у місцевого населення. [...] 12. Командування польських військ зобов'язується постачати українські війська зброєю, амуніцією, спорядженням і одягом у кількості, необхідній для трьох дивізій.

? *На яких умовах було укладено Варшавську політичну угоду? Якими були умови військової конвенції? Чому ця угода була таємною? Як ви думаєте, кому вони були вигіднішими — Польщі чи УНР? Чому?*

Зрештою, усі три конвенції склали **Варшавську угоду** між УНР і Польщею. Значна кількість українських політиків засудила підписану С. Петлюрою угоду, вбачаючи у ній домінування інтересів поляків.

4. Радянсько-польська війна і поразка українського визвольного руху

Подумайте

Які цілі мали польські й українські війська, починаючи війну? Чому більшовикам удалося створити на західноукраїнських землях тимчасові радянські регіональні утворення? Чому обидві сторони погодилися на переговори про мир, на яких умовах? Коли і чому розпочався Другий зимовий похід армії УНР? Чому він зазнав поразки?

Після підписання Варшавської угоди Польща, об'єднавши свої сили з УНР, **25 квітня 1920 р.** розпочала війну проти РСФРР. Союзники, маючи перевагу в живій силі і техніці (20 тис. польських і 15 тис. українських вояків), вдарили у стик Західного й Південно-Західного радянських фронтів і протягом тижня захопили Житомир, Бердичів, Козятин. Але союзні війська не змогли оточити радянські збройні формування, а це означало, що війна затягується. Згодом наступ поляків і петлюрівців почав згасати. Останній їхній успіх — здобуття 6 травня 1920 р. Києва. Через три дні польська армія та частини УНР, сподіваючись на успіх, форсували Дніпро, але були зупинені на лінії Вишгород — Бровари — Бориспіль. Загальмувалося просування військ Ю. Пілсудського й С. Петлюри і на Одеському напрямку. Вони не змогли дійти до чорноморського узбережжя.

Переважна більшість населення з острахом поставилася до бойових дій і приходу поляків разом із петлюрівцями на українські землі. Участь у війні військ УНР сприймали як прагнення С. Петлюри будь-якою ціною повернути собі владу в Україні.

Утримання польських військ важко давалося українському населенню. Формально, за угодою, прихід поляків виглядав як допомога українцям у визволенні їхніх земель від більшовиків. Насправді відбувалася польська окупація України. Адміністрація УНР офіційно оформилася лише на початку липня. Проте її можливості були обмежені. Поляки часто ігнорували її, на Волині й Поділлі вона зовсім не сформувалася, і влада тут зосереджувалася в руках польської верхівки. З перших днів перебування в Україні поляки почали вивозити промислове обладнання, готову продукцію і сировину. На українській території здійснювалися грабежі та погроми. Це викликало обурення серед населення й антипольські збройні виступи. Ю. Пілсудський направляв проти повстанців регулярні війська, які жорстоко розправилися з українцями.

Окрім стихійних селянських виступів, діяли підпільні організації, очолювані переважно більшовиками або представниками інших соціалістичних партій. Наприкінці травня активну діяльність розгорнуло Зафронтове бюро ЦК КП(б)У, що готувало повстання українського народу проти окупантів і вело агітаційну антивоєнну роботу серед польських вояків. Радянське керівництво переправило на польський фронт найбільш боєздатні частини, і 5 червня 1920 р. вони перейшли у контрнаступ. Поляки, остерігаючись оточення, відступили. У липні армія Ю. Пілсудського залишила Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. Воєнні дії було перенесено на територію Західної України.

Поступово війська поляків почала охоплювати паніка, їхній відступ з України все більше був схожим на втечу. Польща опинилася перед загрозою цілковитого краху. Радянське керівництво так упевнилось у своїй перемозі, що вирішило наступати на Варшаву тільки силами Західного фронту, а частини Південно-Західного фронту направило на Львів, сподіваючись поширити соціалістичну революцію в західноукраїнських землях.

Ю. Пілсудський звернувся за допомогою до Антанти, що направила ноту радянському уряду з пропозицією розпочати переговори між Росією і Польщею. У разі відмови Антанта залишала за собою право надати Польщі допомогу. Радянське керівництво дало згоду на переговори, але водночас наказало своїм військам починати наступ на Варшаву.

Більшовики, захопившись ідеями світової революції, розглядали польські землі як плацдарм для свого проникнення у Західну Європу. Прихід радянських військ до Польщі супроводжувався створенням ревкому на чолі з Ф. Держинським, який розпочав формування місцевих рад, а також націоналізацію. Панські маєтки переходили під управління наймитських комітетів.

У Східній Галичині у серпні проголошено Галицьку соціалістичну радянську республіку на чолі з Галревкомом, головою якого став більшовик В. Затонський. Водночас, у Сколівському повіті комуністи підняли проти поляків повстання і створили Бойківську радянську республіку. Західноукраїнське населення розглядало утворення регіональних радянських республік як форму протесту проти свавілля поляків. Проте населення Західної України виявилось байдужим до соціалістичної революції і сподівання більшовиків на її успіх не виправдалися. Радянські війська не змогли захопити Львів. Зазнавши великих втрат, вони загальмували своє просування.

Наступ радянських військ на Варшаву також поступово припинився (відчутною ставала втома, втрати живої сили, нестача боєприпасів). Загроза знову опинитися у залежності від Росії згуртувала поляків. Вони зупинили радянські частини під Варшавою і перейшли у контрнаступ. Однак досягти успіху поляки не змогли. Вичерпаними виявилися наступальні можливості і радянських військ.

У серпні 1920 р. обидві сторони розпочали у Мінську переговори про перемир'я. За цих умов збройні формування УНР продовжили боротьбу проти радянських військ самостійно. Червона армія, скориставшись перемир'ям, перегрупувала свої сили і в листопаді 1920 р. вибила петлюрівців з України на територію Польщі.

Мирні переговори, розпочаті між воюючими сторонами у Мінську, були перенесені на початок вересня 1920 р. до Риги і тривали там до весни 1921 р.

Зрештою, **18 березня 1921 р.** Польща з одного боку і РСФРР й УСРР з іншого підписали **Ризький мир**. За його умовами обидві сторони зобов'язувалися припинити воєнні дії. Окрім того, договір анулював Варшавську угоду між Польщею і УНР та встановив нові кордони, за якими Західна Україна і Західна Білорусія входили до складу Польщі.

Після підписання Ризького миру війська УНР, що опинилися на території Польщі, були інтерновані до спеціальних таборів. Але українські

вояки не впали у відчай і таємно від польської влади створювали загони добровольців, які склали Повстанську армію, сподіваючись приєднати до неї всі антирадянські сили в Україні.

У жовтні 1921 р. керівництво Повстанської армії розробило план допомоги опозиційному рухові в радянській Україні. Так визріла ідея Другого зимового походу, стратегічним завданням якого було всенародне повстання і повалення радянської влади в Україні.

Другий зимовий похід розпочався в листопаді 1921 р. Загони Повстанської армії перейшли польсько-український кордон і рушили з боями більшовицькими тилами. Але очікуваного результату ця акція не дала. Українське суспільство, втомлене тривалою боротьбою з різними політичними режимами, не виявило бажання продовжувати протистояння. Сама ж Повстанська армія поступалася радянським військам кількістю та озброєнням. Наприкінці листопада формування повстанців були розбиті і тільки загони на чолі з Ю. Тютюнником вдалося прорватися на територію Польщі. Українські вояки намагалися організувати нові рейди в Україну, але після протесту радянського уряду польське керівництво наказало повстанцям припинити свої дії.

Отже, національно-визвольні змагання в Україні завершилися поразкою. На більшій частині українських земель була встановлена радянська влада. Бої на території України, що тривали майже без перерви з середини 1914 р., нарешті припинилися.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни й поняття.

Централізм, уніфікація, військовий комунізм, засоби виробництва.

Ідентифікуйте дати.

11 грудня 1919 р., 25 квітня 1920 р., 18 березня 1921 р.

Поміркуйте.

1. Чому і як була визнана незалежність УСРР?

2. Як здійснювали політику «військового комунізму» в економіці та суспільному житті?

3. Використовуючи карту № 6, опишіть події радянсько-польської війни. Як ця війна вплинула на долю України?

4. Коли і за яких обставин було підписано Варшавську угоду?

5. опишіть, спираючись на карту № 6, як відбувся наступ об'єднаних польсько-українських сил.

6. Яку політику проводили поляки на українських землях?

7. Як відбувся відступ польсько-українських військ з території України?

8. Які були умови Ризького миру?

9. О. Субтельний пише: «В Україні, як і скрізь у колишній царській Росії, зник старий лад, і селяни розподілили між собою значну частину конфіскованих земель. Тому, хоч мрії про незалежність були нездійсненими, багато українців мали підстави вважати, що революція не покинула їх з порожніми руками. Все залежало від того...» Спробуйте продовжити це речення й обґрунтувати свою думку.

10. Більшовики проголошували, що радянська влада — це влада трудящих, що цілком знаходиться в руках робітників і селян. Чи погоджуєтесь ви з цим положенням? Чому? Доведіть свою думку, спираючись на події, пов'язані з кількома відомими вам спробами встановлення радянської влади в Україні.

11. Варшавська угода — це дипломатична перемога чи поступка національними інтересами?

12. Як ви вважаєте, чому не відбулося антибільшовицького повстання, на яке розраховував С. Петлюра, просуваючись на Україну разом з польськими військами?

13. Якими були цілі сторін-учасників радянсько-польської війни? Чи позначилось це, на вашу думку, на результатах війни? Якими були результати війни? Хто переміг? Поясніть.

14. Пригадайте мирний договір УНР у Брест-Литовську. Порівняйте його умови й умови Ризького мирного договору 1921 р. Зробіть висновки.

15. Як ви вважаєте, чому після підписання Ризького миру українські воєводи не припинили боротьбу?

УЗАГАЛЬНІТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III «Українська державність у 1917–1921 рр.»

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте, що:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А**;
- кожне із завдань оцінюється лише 0,5 бала;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

Укажіть правильне судження.

1. Третій універсал УЦР був проголошений

А 25 жовтня 1917 р.

В 7 листопада 1917 р.

Б 31 жовтня 1917 р.

Г 3 грудня 1917 р.

2. Третій універсал Центральної Ради проголосив

А політичну автономію України у складі Росії.

Б автономію УНР в межах Російської федеративної республіки.

В УНР як культурно-автономну державну одиницю Російської імперії.

Г УНР як самостійну державу.

3. Основною метою більшовицького «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» було

- А** домогтися від УЦР визнання в Україні радянської влади.
- Б** захистити інтереси українських більшовиків.
- В** покращити відносини більшовицької Росії з УНР.
- Г** домогтися мирового союзу в боротьбі з Донською республікою.

4. Рішення про проголошення України республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів було прийнято

- А** Всеукраїнським з'їздом військових.
- Б** Всеукраїнським з'їздом робітничих, солдатських і селянських депутатів у Києві.
- В** І Всеукраїнським з'їздом Рад у Харкові.
- Г** з'їздом Рад робітничих та солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну.

5. Четвертий універсал УЦР проголосив

- А** автономію України в складі Росії.
- Б** незалежність УНР.
- В** створення УНР.
- Г** автономію УНР у межах Російської Федеративної республіки.

6. Четвертий універсал УЦР був ухвалений

- А** 4 грудня 1917 р.
- Б** 12 грудня 1917 р.
- В** 9 січня 1918 р.

7. Війна радянської Росії з УНР відбувалася

- А** у жовтні – листопаді 1917.
- Б** у листопаді – грудні 1917 р.
- В** у грудні 1917 р. – січні 1918 р.;
- Г** у січні 1918 р. – лютому 1918 р.;

8. У якому з універсалів Центральна Рада...

(замість крапок впишіть номер універсалу)

- проголошувала скасування поміщицького землеволодіння? ...
- проголошувала Україну самостійною незалежною державою? ...
- запрошувала до складу Центральної Ради представників інших народів? ...
- проголошувала УНР у складі Російської Федеративної республіки? ...
- проголошувала автономію України у складі Росії? ...
- закликала народ звільнити Україну від більшовиків? ...

9. Поставте події у хронологічній послідовності.

- А** бій під Крутами
- Б** Третій універсал Центральної Ради

- В проголошення радянської влади в УНР
- Г утворення Загальної української ради

Укажіть правильне судження.

10. Брест-Литовський мирний договір між УНР та країнами Четверного Союзу був підписаний

- А 2 (15) грудня 1917 р.
- Б 28 грудня 1917 р.
- В 27 січня (9 лютого) 1918 р.
- Г 3 (15) березня 1918 р.

11. Брест-Литовський мирний договір засвідчив

- А економічні зобов'язання УНР по відношенню до Англії та її союзників.
- Б визнання України як незалежної держави країнами Четверного союзу.
- В звільнення України від влади Польщі.
- Г залежність України від більшовиків.

12. Чому країни Четверного союзу погодилися на участь делегації УНР у переговорах у Брест-Литовську?

- А допомогти УНР у розбудові незалежної демократичної держави
- Б встановити з УНР рівноправні партнерські стосунки
- В зробити перший крок до тривалого миру у всьому світі
- Г здійснити тиск на делегацію радянської Росії на переговорах у Брест-Литовську

Укажіть правильне судження.

13. Причиною конфлікту УЦР з німецько-австрійською адміністрацією була

- А демократична політика УЦР.
- Б відмова виконувати економічні зобов'язання по відношенню до союзників.
- В втручання німецько-австрійської адміністрації у внутрішні справи держави.
- Г співробітництво УЦР з більшовиками.

14. Гетьманський переворот відбувся у

- А лютому 1918 р.
- Б березні 1918 р.
- В квітні 1918 р.
- Г травні 1918 р.

15. Держава гетьмана П. Скоропадського називалася

- А Українська Держава.
- Б Українська Народна Республіка.
- В Українська Республіка.
- Г Гетьманщина.

16. Режим П. Скоропадського спирався на

- А робітників.
- Б селян.
- В заможні верстви населення, насамперед поміщиків.
- Г національну інтелігенцію та буржуазію.

17. Головою гетьманського уряду був

- А Д. Дорошенко. В М. Василенко.
Б Ф. Лизогуб. Г С. Петлюра

18. Опозицію проти гетьманського уряду створили

- А крупні землевласники та підприємці.
Б представники лівих партій.
В українські більшовики.
Г монархісти.

19. Директорію було утворено

- А 14 листопада 1918 р. В 23 січня 1919 р.
Б 14 грудня 1918 р. Г 23 лютого 1919 р.

20. Оберіть з перелічених діячів голову Директорії.

- А В. Винниченко В В. Чехівський
Б М. Грушевський Г О. Андрієвський

Укажіть правильне судження.

21. Директорія проголосила соціальну політику в інтересах

- А крупних землевласників та підприємців.
Б найбільш вразливих верств українського населення.
В робітників і селян.
Г трудового народу.

22. Шляхом мирних переговорів Директорія намагалася досягти

- А союзу з Денікіним. В союзу з Антантою.
Б союзу з Німеччиною. Г союзу з радянською Росією.

23. Радянський контроль над Україною було встановлено

- А восени 1918 р. В навесні 1919 р.
Б взимку 1919 р. Г влітку 1919 р.

24. Окупація військами Антанти Півдня України розпочалася

- А наприкінці листопада 1917 р.
Б наприкінці листопада 1918 р.
В наприкінці листопада 1919 р.
Г наприкінці листопада 1920 р.

II варіант

Укажіть правильне судження.

1. ЗУНР проголошено

- А 18 жовтня 1918 р. В 13 листопада 1918 р.
Б 1 листопада 1918 р. Г 14 грудня 1918 р.

2. Урядом ЗУНР був

- А Генеральний секретаріат. В Народний секретаріат.
Б Державний Секретаріат. Г Рада народних комісарів.

3. *Акт злуки УНР і ЗУНР було проголошено*

- А 21 листопада 1918 р.
Б 22 січня 1919 р.
В 15 травня 1919 р.
Г 30 серпня 1919 р.

4. *Президентом ЗУНР став*

- А М. Грушевський.
Б К. Левицький.
В Є. Петрушевич.
Г С. Петлюра.

5. *Починаючи з 6 січня 1919 р., Україна стала називатися*

- А Українська Держава.
Б Українська Народна Республіка.
В Українська Соціалістична Радянська Республіка.
Г Українська Радянська Соціалістична Республіка.

6. *Політика «воєнного комунізму» ґрунтувалася на*

- А використанні елементів ринкової економіки.
Б системі примусу і тотального контролю за суспільством.
В поєднанні вищеназваних компонентів.

7. *Націоналізація промисловості як складова більшовицького курсу в Україні — це*

- А відкриття приватних підприємств.
Б надання пріоритетів українцям у працевлаштуванні на промислових підприємствах.
В усупільнення великих і середніх підприємств.

8. *Продовольча диктатура в Україні — це*

- А введення продрозкладки.
Б заборона приватної торгівлі продуктами харчування.
В передання Наркомпроду УСРР всіх прав на заготівлю і розподіл продовольства в Україні.

9. *Повстання отамана М. Григор'єва було спрямовано проти*

- А аграрної політики більшовиків.
Б радянської влади.
В створення УСРР.
Г австро-німецької окупації.

10. *Наступ денікінців на Україну розпочався у*

- А квітні 1919 р.
Б травні 1919 р.
В липні 1919 р.
Г березні 1919 р.

11. *Об'єднання УГА та армії УНР переслідувало мету —*

- А боротьбу з Денікіним.
Б війну з радянською Росією.
В відновлення в Україні самостійної держави.
Г боротьбу із загонами Н. Махно.

22. Гетьман П. Скоропадський у своїй внутрішній політиці орієнтувався на

- А військових.
- Б заможні верстви населення.
- В широкі маси селян і робітників.

23. Головною умовою Брестського мирного договору з боку УНР було

- А постачання Центральним державам продуктів харчування та стратегічних матеріалів.
- Б вступ у Першу світову війну на боці Троїстого союзу.
- В відновлення боротьби з більшовиками.
- Г вихід УНР з Першої світової війни.

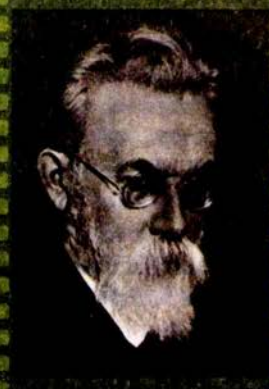
24. На чому ґрунтувалася політика «воєнного комунізму»?

- А на використанні елементів ринкової економіки
- Б на системі примусу і тотального контролю за суспільством
- В на самостійному господарюванні суб'єктів ринку
- Г на поєднанні вищеназваних компонентів

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Що спричинило військовий конфлікт між УЦР і радянською Росією?
2. Чим можна пояснити невдачі військ Центральної Ради у боротьбі зі збройними формуваннями радянської Росії?
3. На яких умовах делегація УНР підписала мирний договір у Бресті?
4. Чим можна пояснити намагання лідерів Центральної Ради представити прихід німецьких та австрійських військ на Україну як безкорисну допомогу? Що це: політична незрілість чи свідома фальсифікація?
5. Проаналізуйте причини політичної кризи УЦР навесні 1918 р.
6. Які політичні сили і чому здійснили гетьманський переворот 1918 р.?
7. Порівняйте ставлення до збройних сил УЦР та П. Скоропадського.
8. Зіставте та зробіть висновки щодо внутрішньої та зовнішньої політики Центральної Ради та уряду П. Скоропадського.
9. Що спричинило кризу влади гетьмана П. Скоропадського?
10. Як позначилося анулювання Брестського миру на Україні?
11. Що спільне і відмінне у внутрішній політиці Директорії і УЦР?
12. Схарактеризуйте зовнішню та внутрішню політику Директорії.
13. Чому війська Директорії зазнали поразки від Червоної армії?
14. Які процеси призвели до створення ЗУНР?
15. Дайте оцінку боротьбі у Східній Галичині у жовтні 1918 – травні 1919 р.
16. Чому ЗУНР зазнала поразки?
17. Дайте оцінку економічним перетворенням в УСРР у 1919 р.
18. Що призвело до поразки об'єднаних армій УНР у 1919 р.?
19. За яких обставин в Україні відновився більшовицький режим?
20. Дайте оцінку визнанню радянською Росією УСРР.
21. Які наслідки для України мала Радянсько-польська війна?

Культура і духовне життя в Україні 1917–1921 рр.

Тема 18. Нові тенденції і чинники розвитку культурно-освітньої діяльності у 1917–1921 рр.

1. Нові тенденції і чинники розвитку культури в 1917–1921 рр.
2. Культурні здобутки українських урядів в освітній політиці й культурно-освітня діяльність громадських організацій.
3. Стан науки.

1. Нові тенденції і чинники розвитку культури в 1917–1921 рр.

Подумайте

Які були особливості розвитку культури періоду національно-визвольних змагань? Проілюструйте конкретними фактами чинники, що впливали на розвиток культури.

Національно-визвольні змагання значною мірою вплинули на культурне життя українського суспільства. Незважаючи на буремність політичних подій, інтерес до культурного життя не згас, а ще більше зріс.

Визначальними у розвитку культури періоду Української революції й відродження української державності стали соціально-економічні і політичні чинники. Складні і неоднозначні процеси, пов'язані з поваленням царату, більшовицьким переворотом, початком визвольних змагань суттєво вплинули на українську культуру. Бурхливі події життя відбивалися на світогляді митців, віддзеркалювались у нових формах і витворах мистецтва. Необхідно враховувати й те, що ці зрушення відбувалися в умовах зростаючої соціально-економічної кризи, що охопила всі прошарки суспільства. Водночас, здійснювалося відродження різних форм національно-культурного життя, виникли умови, коли проблемами української культури почали опікуватися на державному рівні.

Кожен із революційних урядів, прагнучи зміцнення своєї влади, намагався спиратися на культурні надбання народу, вважав за доцільне не тільки привернути на свій бік інтелігенцію, як носія і творця культурних і духовних цінностей, а й перетворити її на виразника відповідних політичних ідей і інтересів.

Зверніться до джерел

Із Закону Центральної Ради «Про державну мову» (березень 1918 р.)

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових і схожих закладах і конторах, повинні писатися державною українською мовою, окрім інших мов [...] При тім написи українською мовою мають бути на основній часті всього напису, на чільнім місті.
2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів..., виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.
3. По всіх торгово-промислових банкових і т.п. закладах, конторах ... мовою в діловодстві має бути державна українська.

? Коли і за яких обставин з'явився документ? Про які «інші мови» йдеться у документі? Як ставилася Центральна Рада до мов національних меншин? Чому? Про що свідчить видання цього закону? Якими були наслідки такої політики?

3 Постанови Народного комісаріату освіти УСРР від 9 березня 1919 р.

В Україні ... через проведення раніше насильницької русифікації зараз спостерігається панування російської культури на противагу кількісному переважанню українського населення. Народний комісаріат освіти ставить своїм завданням активно працювати в напрямі розвитку української мови й української літератури для здійснення ідей пролетаріату, інтернаціоналізму і соціалістичних перетворень у суспільстві.

? Чому з'явився цей документ? Чим пояснюється домінування російської культури в Україні? Які наміри декларує радянська влада у цій сфері? Порівняйте обидва документи: що в них є спільного і в чому їх відмінність?

Національно-визвольна і класова боротьба політизувала свідомість, розколювала суспільство на ворожі табори, спотворювала світогляд людей. У суспільстві панували нетерпимість, зневага до людського життя.

Зверніться до джерел

Історик І. Лисяк-Рудницький про трансформацію моральних цінностей у роки революції

Те, що українці вміють «святити ножи й різати панів», всі знаємо чудово. Але значно проблематичніше, чи яка-небудь українська влада вміє, хоч би півроку ... оберігати безпеку життя й майна громадян, що є першим обов'язком кожної культурної держави. Східноукраїнський досвід 1917–1921 років дає поле до дуже сумних рефлексій.

? Що, на думку історика, краще за все вміли українці під час революції? Яке запитання ставить автор до влади? Що б ви сьогодні відповіли на запитання українського історика?

Інтелектуальна діяльність втрачала престиж, а інтелігенція — джерела існування. Тисячі інтелектуалів, діячів культури емігрували за кордон. Інтелігенція поповнювалася іншими соціальними верствами населення. За таких умов культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих тільки цій добі форм.

Значний вплив на культурне життя українського суспільства виявляли політичні та соціальні чинники. Зміни політичної влади за цей час відбувалися з калейдоскопічною швидкістю. Кожна з них спиралася на близькі їй верстви населення, намагаючись підтримати їх економічно і політично, відповідно мотивуючи до сприйняття визначених владою культурницьких цінностей. А нова структура суспільства, що її штучно формувала більшовицька партія, майже повністю змінила соціальне замовлення у сфері культури і соціальний склад її творців.

Не менш важливими були національні чинники розвитку культури. Визвольні змагання, з одного боку, призупинили процес імперського диктату і підпорядкування у сфері культурного життя, з іншого — викликали духовне піднесення українського народу. Період боротьби за відродження української державності позначився сплеском розвитку національної культури, що став невід'ємною складовою вітчизняного державотворення.

2. Культурні здобутки українських урядів в освітній політиці й культурно-освітня діяльність громадських організацій

Подумайте

Які періоди і чому ми можемо виокремити в розвитку національної освіти у 1917–1921 рр.? Яку роль в цих процесах відігравали громадські освітні організації, чому? Які факти характеризують розвиток середньої та вищої освіти?

З утворенням Центральної Ради в Україні було взято курс на відродження національної школи. Нова влада проголосила створення єдиної обов'язкової, безплатної, загальноосвітньої, світської демократичної школи. Відбувалася децентралізація освіти. Створювали відділи освіти національних меншин і ради освіти. Вони визначали склад педагогічних колективів, рекомендували орієнтований зміст шкільної освіти, сприяли виданню українських підручників, навчальної літератури мовою національних меншин.

У короткі терміни на приватні і громадські кошти Центральна Рада почала будівництво української школи, були засновані 53 українські гімназії, складені навчальні програми, розроблений план українізації школи.

Водночас розвиток української національної освіти викликав опір з боку консервативної частини освітян. Особливо сильними були такі тенденції у вищій школі. Але Центральна Рада поставилася до цієї проблеми демократично, намагаючись не загострювати ситуацію. У вищих навчальних закладах навчання здійснювали різними мовами. Проте влада докладала зусиль, аби заохочувати професорів до читання курсів українською. В університетах започатковували кафедри історії України, української літератури, української мови і права. Центральна Рада розробила план створення вищих навчальних закладів з українською мовою викладання.

Відкривали нові українські вищі навчальні заклади. Зокрема, у жовтні 1917 р. у Києві розпочав роботу Український народний університет, за місяць були засновані педагогічні курси, які згодом переросли у Педагогічну академію. За часів гетьмана П. Скоропадського **6 жовтня 1918 р.** урочисто відкрився перший державний український університет у Києві, **22 жовтня** — у Кам'янці-Подільському.

Проте в Українській Державі іншим був не тільки політичний режим, а й освітня політика. Орієнтація на широке самоврядування поступилася жорсткій централізації. Скасовували відділи освіти національних меншин і ради освіти. Призначення вчителів, що раніше було в компетенції місцевих органів, тепер перейшло до Міністерства освіти. Гетьманський уряд продовжив політику розбудови українського шкільництва. Це виявилось насамперед у відкритті нових навчальних закладів на кошти держави. Окрім того, всіляко заохочували приватну ініціативу в заснуванні українських гімназій та інших середніх шкіл. За період гетьманату було започатковано приблизно 150 шкіл. У середніх навчальних закладах, що залишалися російськомовними, вводили українознавчі предмети.

Зверніться до джерел

Із Закону Української Держави «Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії і географії України у середніх школах» від 1 серпня 1918 р.

Ухвалений Радою Міністрів закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії і географії України по всіх середніх школах.

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінарах і інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево у перших 5-ти класах, а у 2-х останніх класах — не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи.

2. По всіх хлоп'ячих і дівочих, середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях і інститутах, а також духовних семінаріях закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладається зверхштатні посади учителя географії та історії України.

Із Закону Української Держави «Про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави» від 2 серпня 1918 р.

Ухвалений Радою Міністрів закон про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави.

1. Для заснування бібліотеки утворюється фонд з метою придбання книжок, бібліотек, рукописів.

2. При бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ «Україніка».

4. Як аванс до 1 січня 1919 р. асигнувати до фонду бібліотеки 500 тис. руб. з коштів Державної скарбниці.

5. Для управління фондом скласти Тимчасовий комітет із заснування бібліотеки.

? Чи можна довіряти цим документам? Які типи навчальних закладів були в Українській Державі? Яка система українізації суспільства створювалася за цим документом? Які висновки щодо політики гетьманату можна зробити? Чому культурницька політика гетьмана була саме такою?

П. Скоропадський, спираючись на панівні верстви населення, мав більші фінансові можливості, ніж Центральна Рада. У 1918 р. гетьманський уряд надав значну допомогу університетам і інститутам України на сплату їхніх боргів, що накопичилися за попередні роки. Тільки на утримання в Києві і Кам'янці-Подільському двох нових українських університетів уряд Української Держави асигнував 403 тис. руб. Окрім того, майже 1,5 млн руб. виділялося на організацію навчання, 28 тис. руб. влада надала на стипендії і матеріальну допомогу студентам. Українська вища школа за доби гетьманату поповнювалася не лише університетами. Тоді розпочали свою роботу Архітектурний інститут, Вищий технічний інститут, Київський клінічний інститут та ін.

Мовою викладання у новостворених університетах була українська. Читання лекцій російською дозволялося лише в окремих випадках і лише за умов узгодження з Міністром освіти.

Після приходу до влади Директорії процес централізації освіти знову змінився на децентралізацію. Управління освітянськими справами передавали місцевим органам. Влада Директорії не була міцною, дуже часто вона мала умовний характер, особливо в освітянській галузі. Міністерство освіти, переїжджаючи разом з урядом з одного міста до іншого, зосередилося на розробці програми Єдиної школи, що була розпочата ще за Центральної Ради. Згідно з цією програмою школа поділялася на так звані «цикли» — основну школу і колегію. Основна школа мала два ступені: молодшу і старшу. Навчання на кожному ступені тривало 4 роки. Колегія так само передбачала 4 роки навчання. Основна школа разом із колегією складала єдину школу, обов'язкову для всіх дітей. Навчання у ній мало носити загальноосвітній характер. Професійна освіта відокремлювалася від загальної і ґрунтувалася на різних її ступенях.

Окрім середньої школи, значна увага приділялася вищим навчальним закладам. При міністерстві діяли окремий департамент та рада вищої школи, якими розроблялись проекти розвитку вищих навчальних закладів в Україні. У цей час розбудовувалася мережа вищої школи. Зокрема, з метою збільшення кількості вчителів протягом 1918 р. заснували 9 учительських інститутів.

Проте визначити загальну результативність освітянської політики Директорії, як і інших урядів, досить складно, оскільки вона розгорталася на тлі неперервних воєнних дій, що зрештою знесли Україну.

Активними провідниками національної ідеї в освіті були громадські організації. Так, за часів діяльності Центральної Ради створили професійну організацію учителів — **Всеукраїнську учительську спілку**. Вона організувала мережу курсів з перепідготовки вчителів для роботи в нових умовах, започаткувала розробку українських словників наукової термінології з різних галузей знань.

Культурно-освітні організації «**Просвіти**» створювали бібліотеки, різні гуртки і курси, видавали українські книжки та журнали. У квітні і вересні 1917 р. у Києві відбулися просвітянські з'їзди. Восени 1917 р. в Україні діяли понад 900 таких організацій. До червня 1921 р. кількість «**Просвіт**» зросла до 4227.

За умов матеріальної скрути громадськість почала перебирати на себе справу утримання шкіл. Восени 1917 р. коштами населення було відкрито 53 середні школи з українською мовою навчання, серед них 3 українські гімназії у Києві.

Велику увагу приділяли виданню українських підручників. Тільки Товариство шкільної освіти у Києві в 1918 р. випустило у світ 2 млн навчальних видань. Позашкільну освіту організували місцеві «**Просвіти**», кооперативи, селянська й учительська спілки. При багатьох школах створювали українські дитячі народні садки.

3. Стан науки

Подумайте

Коли і за яких обставин засновано Академію наук? Кого з її діячів ви знаєте? Які напрями наукових досліджень були основними у цей період?

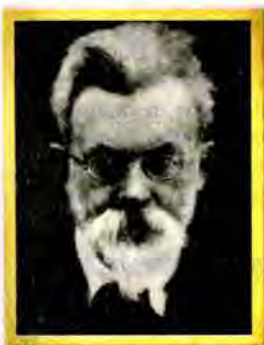
Незважаючи на труднощі революційного часу, українські науковці доклали зусиль, аби продовжувати дослідництво у різних галузях знань. У цей час активно працювала плеяда видатних учених. Серед них: історик Д. Багалій, геофізик В. Вернадський, філолог А. Кримський, біохімік О. Палладін, мостобудівник Є. Патон, хімік Л. Писаржевський, педагог О. Музиченко та ін.

У березні 1917 р. на засіданні Українського наукового товариства обговорювали створення академії наук України. Згодом було сформовано підготовчу комісію, що здійснила велику організаційну роботу.

24 листопада 1918 р. за часів гетьманату відбулося урочисте відкриття Української академії наук. Вона мала три відділення: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. До структури відділень увійшло три інститути, 26 кафедр, 15 наукових комісій і комітетів. Першим президентом УАН став В. Вернадський.

Володимир Іванович
ВЕРНАДСЬКИЙ
(1863–1945)

Погляд
зблизька

Науковець. Випускник фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Працював у наукових установах. У 1918–1919 рр. — президент УАН. У 1920–1921 рр. професор, а згодом ректор Таврійського університету (Сімферополь). За критику радянського реформування вищої освіти був узятий під варту і вивезений до Петрограда. Радянське керівництво не наважилося репресувати видатного науковця. Влада довірила йому очолити Державний

радієвий інститут, дозволила стажуватися у провідних європейських наукових центрах. Працював у наукових установах Чехії, Франції, Німеччини, Англії, Голландії. Член багатьох зарубіжних академій і наукових товариств. Автор понад 400 наукових праць. Пріоритетним напрямом його досліджень була розробка вчення про біосферу і геосферу. Помер і похований у Москві.

? Що ви дізналися про життєвий шлях В. Вернадського? У якій галузі науки він працював?

Наприкінці 1920 р. в УАН працювало понад 200 штатних наукових співробітників, окрім того, велика кількість дослідників співпрацювала з головним науковим центром на громадських засадах.

Після швидкоплинного «ренесансу української культури» періоду гетьманату для діячів науки, освіти і культури знову настали тяжкі часи. За доби Директорії УАН переживала не найкращі часи, бо прихильність її лідерів до насильницької українізації, неприхована відразу до спадщини минулого породжували пропозиції особливо ревних «революціонерів» ліквідувати «буржуазні» гетьманські заклади, зокрема УАН.

Зверніться до джерел

Із Закону Української Держави «Про заснування Української Академії Наук» від 14 листопада 1918 р.

1. Ухвалити статут та штати Української Академії Наук в м. Києві та її установи і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 р.

2. З-поміж перелічених у статуті наукових установ Академії, витворюються в біжучому році: Фізичний інститут, Геодезичний інститут, лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад, Демографічний інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства України.

3. Академії наук дається доручення розробити й подати на затвердження штати та обрахунок слов'янської кляси при історично-філологічному відділі Академії.

5. Первісний склад Академії становлять 12 академіків, яких на подання од міністра народної освіти й мистецтва призначає пан Гетьман.

? Які напрями наукових досліджень мала Академія Наук? Чому вона була створена? Дайте оцінку цьому факту, враховуючи внутрішні і зовнішні умови її створення.

Історик Н. Полонська-Василенко про становище Академії наук за часів Директорії

Матеріальне становище академії було жахливе. У приміщенні, що його дістала академія, — В. Володимирська, 54 (колишній пансіон графині Левашової), не опалювали, чорнило замерзло, і його доводилося відігрівати хуванням. Але тут, у зимних кімнатах, збиралися голодні ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов'ю до України, вони склали плани розбудови української науки. На зворотних сторінках календарів, на старих театральних афішах — бо паперу не було, — чорнилом — розчиненими у воді олівцями — вони писали свої твори.

? Чому історик характеризує становище академії як жахливе? Чому за таких умов учені працювали?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Національна ідея, духовні цінності.

Ідентифікуйте дати.

24 листопада 1918 р.

Поміркуйте.

1. Що зумовлювало розвиток культури упродовж Української революції та боротьби України за збереження державної незалежності?

2. Яка культурно-освітня діяльність громадських організацій?

3. Як розвивалась у цей період загальноосвітня школа?

4. Як розвивалася національна наука?

5. Заповніть таблицю:

Основні напрями розвитку культури	Події і постаті культурного життя

6. Схарактеризуйте основні напрями розвитку освіти в політиці українських урядів.

7. Порівняйте політику УЦР, гетьманату й Директорії у галузі освіти. Зробіть висновки.

8. Історик з діаспори О. Субтельний писав: «Так, за якихось кілька місяців Гетьманщина мала на своєму рахунку такі здобутки у царині культури, про які мріяли багато поколінь інтелігенції». Чи погоджуєтеся ви з такою оцінкою? Чому?

9. Історик І. Огієнко у книжці «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918 р.) запитував: «Чи ми ж справді маємо право на вільне життя, чи ми маємо право на ту автономію, якої так настирливо домагаємось ось уже більше двох віків? Чи народ наш окремий народ, чи він же має свою культуру — культуру оригінальну, своєрідну? Чи в минулому єсть у його своя історія, своє життя? Чи справді нам потрібні окремі школи з нашою мовою, окремі університети, чи може це тільки наші вигадки, як про все це тепер кажуть несвідомі люди?» Як ви відповіли б на запитання автора документа? Поясніть свою думку.

Тема 19. Подвижництво творців і діячів культури, їхній внесок у вітчизняну та світову культуру в 1917–1921 рр.

1. Розвиток літератури.
2. Творчі здобутки українських митців.
3. Релігійне життя.

1. Розвиток літератури

Подумайте

Якими були основні напрями розвитку літератури? Кого з письменників цього періоду ви знаєте? Який їхній внесок у вітчизняну та світову культуру?

Визвольні змагання і громадянська війна викликали пожвавлення літературного життя. В українську літературу прийшла велика кількість талановитої молоді. Серед них — П. Тичина, М. Рильський, В. Чумак, М. Семенко та ін. Переважна більшість з них брала безпосередню участь у боротьбі за відродження української державності. У своїх творах вони відображали розвиток національно-визвольного руху, громадянський патріотизм, революційну романтику. Яскравим представником нової генерації українських літераторів був В. Чумак. У свої 16 років він із захопленням вітав початок боротьби за відродження державності України. У вірші «До праці» молодий поет закликав:

Вставай милий брате.

Бо сором нам спати:

Ми спали століття — доволі вже сон!

В. Чумак відстоював незалежну Україну не тільки поетичним словом, а й активно політичною боротьбою, за що був розстріляний денікінцями.

Література цієї доби була різнобарвною. Яскравим представником романтичного напрямку в літературі був В. Сосюра. Події воєнних років поет красномовно змалював у автобіографічному творі «Третя рота». З листопада 1918 р. до лютого 1920 р. поет був вояком армії УНР. Поразка петлюрівського війська поставила В. Сосюру перед вибором: вигнання на чужину або Червона армія. Майбутній автор вірша «Любіть Україну» вибрав останнє. Посприяла їй тогочасна політика більшовиків, які почали грати на національних струнах, «визнавати» самостійність України у «радянській» формі.

Цікавий напрям у літературному житті представляла група молодих українських літераторів — «неокласиків», які об'єдналися навколо журналу «Книгар». Серед них були М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, Ю. Клен та ін. Частина творчої молоді приєдналася до символістів (П. Тичина, Д. Загуд, Я. Савченко та ін.).

У 1917 р. на фоні браку українських книжок та гострої потреби громадськості у духовному слові в Україні виникло півсотні приватних і кооперативних видавництв: «Друкар», «Криниця», «Час» та ін. Окрім того, майже в кожній газеті, журналі були літературні рубрики. З'явилося багато літературних часописів: «Шлях», «Книгар» та ін. Збільшилася кількість видань українською мовою: якщо у 1917 р. на Україні вийшло друком 747 таких книжок, то у 1918 р. — 1084.

Значну увагу розвитку літератури й книговидавництва приділяв уряд П. Скоропадського. Його стараннями було знято всі митні збори з літератури, ввезеної до України. Значною мірою влада підтримувала газети і журнали. Але водночас гетьманський уряд запровадив жорстку цензуру, намагаючись підпорядкувати літературний процес власним політичним інтересам.

За часів гетьманату великими накладками друкували твори і молодих літераторів (П. Тичини, М. Рильського та ін.), і українських класиків (П. Мирного, О. Кобилянської, С. Васильченка, В. Стефаніка).

Суперечливо розвивалася українська фольклористика. Створювали фольклорні центри, готували кадри, видавали праці і водночас посилювався ідеологічний диктат, що обмежував творчі пошуки дослідників. Але попри труднощі було зібрано унікальні архівні матеріали, видано праці Б. Грінченка, А. Лободи, О. Білецького, А. Кримського та ін. На західноукраїнських землях плідно працювали над дослідженням фольклору М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса.

2. Творчі здобутки українських митців

Подумайте

Як розвивався національний театр і хорове мистецтво? Які особливості розвитку художнього мистецтва?

Відчутних змін зазнало у цей період українське мистецтво й особливо театр під керівництвом М. Садовського. В його репертуарі були п'єси Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, І. Франка, М. Старицького, М. Кропивницького, Лесі Українки та ін. Талановитий режисер О. Загаров ставив п'єси італійського драматурга К. Гольдоні, французького комедіографа Ж. Мольєра та ін.

Окрім авторитетних майстрів сцени, пробувала свої сили і театральна молодь. Вона об'єдналася у товаристві «Молодий театр у Києві», що його очолював Л. Курбас. В їх репертуарі була в основному світова й вітчизняна класика. На початку революції з великим успіхом у театрі йшла вистава Софокла «Цар Едіп».

Зверніться до джерел

Лесь (Олександр) Курбас про головні ідеї власної творчості

Творити і проводити в життя такі форми театального мистецтва, в яких цілком могла б проявитись творча індивідуальність сучасного молодого покоління українського акторства не «українофільського», а європейського, в національній формі, культури, що, цілком порвавши з банальними традиціями українського театру, збудує свої нові цінності як у мистецтві театру взагалі, і в мистецтві актора особливо, не будучи рівночасно провінціалізмом чужих культур.

? Про що йдеться в документі? Яким бачив Лесь Курбас співвідношення національної і європейської культури у творчій діяльності театру?

Усе було незвичне в організації цього театру: і те, що він складався з акторів із театральною освітою, і те, що з самого початку було сформульовано його творчу платформу, і те, що трупа була юридично оформлена й мала затверджений статут, що регламентував права художньої ради, права й обов'язки режисера.

У цей складний час вдалося заснувати Український театр драми й опери, виникли й інші творчі колективи. Театральне життя не обмежувалося лише столицею. Продовжувалась діяльність Харківського міського театру, Одеської російської опери, Маріупольського драматичного театру та ін.

Активну участь у творенні української музики в цей час брали молоді митці М. Вериківський, Г. Верьовка, В. Косенко, П. Козицький, О. Кошиць, М. Леонтович, Б. Лятошинський. Б. Підгорецький Л. Ревуцький, К. Стеценко (автор опери «Купальна іскра») та ін.

Значною подією в українському мистецтві стало відкриття у 1918 р. Державного симфонічного оркестру, який очолив О. Горілий. Згодом його було перейменовано у Республіканський симфонічний оркестр ім. М. Лисенка (симфонічні оркестри діяли у Харкові, Катеринославі, Одесі).

Зверніться до джерел

М. Грінченко про творчість М. Леонтовича

Увібравши в себе всю красу української мелодії, композитор не відмовляється від власного музичного думання; свої засоби, свою техніку, свою оригінальну індивідуальність вносить він скрізь, до чого торкається, і головною метою його композиторських досягнень є дати настрій, дати картину, мальовничу колоритність народній мелодії, щоб слухач відразу міг відчути той внутрішній зміст народної мелодії, який не завжди дається до зрозуміння.

? Які сторони творчості композитора визначає автор документа?

За гетьманської доби у Києві було створено Перший український національний хор під керівництвом О. Кошиця. Він користувався такою великою популярністю, що було створено Другий національний хор. З ініціативи К. Стеценка у 1919 р. вони об'єдналися в Державну українську мандрівну капелу (в аббревіатурі — «Думка»). У 1919–1920 рр. засновано кілька мандрівних хорових капел. У ряді міст України, зокрема Харкові, Полтаві, виникли професійні хори, капели бандуристів.

Важливим явищем в українському мистецтві стало відкриття у грудні 1917 р. Української академії мистецтв (засновники академії В. і Ф. Кричевські, М. Бойчук, Г. Нарбут, М. Бурачек, М. Жук та ін.). Вона стала центром підготовки спеціалістів з малярства, різьбярства, граюри і художніх промислів.

Завдяки діяльності митців академії мистецтв розвивалася українська графіка. Зокрема, Г. Нарбут у своїй творчості об'єднав принципи геометричної композиції В. Кричевського й мотивів народного мистецтва М. Бойчука. Цей майстер приїхав в Україну під час революції 1917 р. Він розгорнув активну діяльність (розробив ескізи герба УНР, грошових знаків, поштових марок, книжкові ілюстрації та ін.). Г. Нарбут зумів не тільки створити величезну колекцію графічних рисунків, а й зацікавив своєю творчістю талановиту молодь (згодом заснував школу молодих графіків).

У цей час активно розвивався жанр політичного плакату. Художники намагалися оперативно реагувати на зміни в суспільному житті. Художньо оформлені політичні плакати були близькими і зрозумілими широкій громадськості.

3. Релігійне життя

Подумайте

Які основні напрями розвитку української церкви цього періоду?

Важливою складовою духовного життя суспільства стала релігія. Духовенство опікувалося не лише своїми внутрішніми проблемами, а й долучалося до політичного життя суспільства. Більшість політичних акцій зазвичай починалися або завершувалися молебнем, що надавало їм урочистості.

Під впливом розгортання боротьби за відродження української державності у суспільстві стало поширюватися прагнення до демократизації церковного життя і повернення до статусу автокефалії Української православної церкви.

Автокефальна церква (від грец. *autos* — сам і *kephale* — голова) — православна церква, що має цілковиту самостійність у розв'язанні організаційних і культових питань.

Українське духовенство висловилося за незалежну православну церкву. Ще навесні 1917 р. цей рух очолив протоієрей В. Липківський. Він заснував «Братство воскресіння», що активно створювало Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). У березні 1917 р. було створено «Виконавчий комітет духовенства і мирян». Мета діяльності комітету — відокремлення українських епархій від Російської православної церкви.

Демократичні процеси, що охопили українське суспільство, відкрили нові перспективи не тільки православної церкви, а й римо-католицькій. Повалення монархії завершилося скасуванням дискримінаційних актів стосовно католиків, а згодом їх зрівняли у правах з православними. Прихильно поставилась до католиків і Центральна Рада (вона сприяла поверненню їм монастирів у Вінниці та Бердичеві).

Проте усі ці події відбувалися на тлі політичної нестабільності та постійних змін державної влади. Зокрема, захоплення радянськими військами Києва на початку 1918 р. обернулося для українського духовенства терором. Прийшовши до влади, П. Скоропадський надав пріоритет Московському патріархату.

Зверніться до джерел

Із Закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р.

Про Віру.

Первенствующа в Українській Державі є віра християнська, православна.

Усі не належні до православної віри громадяни Української Держави, а також усі мешканці на території України користуються кожний повсемірно вільним відправленням їх віри і богослужіння.

? Яким було ставлення Української Держави до православ'я і до інших віросповідань? Пояснить свою думку, спираючись на документ.

Утвердження при владі Директорії активізувало рух за автокефалію Української православної церкви. У травні 1920 р. на пленумі «Всеукраїнської православної церковної ради» вона була все ж проголошена. Але поразка УНР обернулася поверненням радянського режиму, що розпочав новий наступ на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). У відповідь віряни та духовенство чинили опір, намагаючись захистити свої інтереси. Найбільш активні з них брали участь у створенні антирадянських організацій, приєднувалися до повстанського руху.

Іншою була ситуація у західноукраїнських землях. Кардинальних змін у релігійному житті тут не сталося. Крах Австро-Угорської монархії хоча й призвів до зміни влади в краї, але він не мав таких тяжких наслідків у сфері духовного життя, як у Наддніпрянщині.

Отже, в культурному й духовному житті суспільства за часів Української революції сталися значні зрушення. Відбувався активний пошук шляхів розбудови української літератури і мистецтва. Характерними ознаками більшості творів стали новаторство й звільнення від стереотипів. Суттєві зміни були і в духовному житті. В Україні з'явилася своя національна церква, що позитивно вплинуло на духовний розвиток віруючих. Проте встановлення радянської влади кардинально змінило ситуацію, оскільки вона підпорядковувала культурне й духовне життя суспільства власним політичним інтересам.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

«Неокласици», символисти, фольклористика.

Ідентифікуйте дати.

грудень 1917 р.

Поміркуйте.

1. Які явища характерні українській літературі за доби визвольних змагань? Схарактеризуйте основні напрями розвитку літератури.
2. Які здобутки мали українські митці у сфері образотворчого мистецтва?
3. Які риси притаманні українському театральному мистецтву того часу?
4. Які нові риси релігійного життя виникли у цей період? Чому? Як вони пов'язані з бурхливими роками національно-визвольних змагань в Україні?
5. Продовжте укладати таблицю:

Основні напрями розвитку культури	Події і постаті культурного життя

Тема 20. Діяльність радянської влади у сфері культури

1. Освітня політика радянського уряду, ставлення влади до діяльності культурно-освітніх громадських організацій.
2. Стан української науки в умовах утвердження радянської влади.
3. Ідеологічний тиск на мистецтво і релігійне життя.

1. Освітня політика радянського уряду, ставлення влади до діяльності культурно-освітніх громадських організацій

Подумайте

Якою була політика радянського уряду в галузі освіти? Яке ставлення радянської влади до діяльності культурно-освітніх громадських організацій? Чому?

З утвердженням радянської влади нове державне керівництво намаглося використовувати культуру в політичній боротьбі, надаючи їй ідеологічного забарвлення.

Важливим напрямом цієї діяльності стала освітня політика, очолювана Народним комісаріатом освіти. Основна його діяльність спрямовувалася на перетворення шкільних закладів різних типів на стандартизовану державну установу — «єдину трудову школу», поширену в радянській Росії. Навчання у такій школі складалося з двох ступенів: перший — охоплював дітей віком від 8 до 13 років (чотири класи), другий — від 14 до 17 років (три класи). Особливий наголос робили на трудовому характері навчально-виховного процесу, поєднанні навчання з продуктивною працею. По закінченню семирічки діти могли продовжити навчання у професійно-технічних школах і технікумах.

Зверніться до джерел

З декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про завдання Радянської влади у галузі освіти» від 26 січня 1919 р.

Враховуючи, що освіта мас — одна з перших умов осмислення ними своїх класових задач, Тимчасовий робітничо-селянський уряд приділятиме особливу увагу організації шкільної і позашкільної освіти. Створення єдиної трудової школи, відкриття широкого доступу до вищої і спеціальної освіти робітничим і селянським масам, організація народних університетів — ось що становить у загальних рисах педагогічну програму уряду.

? *Хто автор документа? Чи можемо ми довіряти йому? У чому, за текстом документа, значення освіти мас? Якими є основні заходи, плановані радянською владою? Як вони характеризують її політику?*

З постанови Народного комісаріату освіти УСРР «Про середню школу» від 1 лютого 1919 р.

I. 1. Усе внутрішнє життя у рамках постанов центральної і місцевої влади середніх шкільних закладів усіх видів переходить до відання педагогічних рад, поповнених представниками від старших класів — учнів числом 1/3 (складу), педагогів, 2 представників від нижчих службовців.

2. Учням надається повне право створювати різні учнівські організації ...

II. 1. Посади директорів, інспекторів, директрис, інспектрис і завідуючих касуються. 2. Натомість встановлюються посади голови педагогічної ради, товариша голови й секретаря.

III. 1. По всіх шкільних закладах касуються перехідні й випускні экзамени.

2. Касується також видача атестацій.

3. Замість атестацій видають посвідчення про слухання курсу школи.

4. Ужиток бальної системи для оцінки знань і поведінки учнів касується...

[...] 7. Курс восьмого класу вважати закінченим і випуск провести у найближчі дні, видавши учням посвідчення про прослухання курсу школи: сьомий клас у біжучому шкільному році вважати випускним.

? *Які основні заходи, передбачені документом? Чи можемо ми вважати їх педагогічними? Чому їх пропонували? До чого, на вашу думку, могла призвести їх послідовна реалізація? Поясніть.*

Але за рік позиція Народного комісаріату освіти змінилася. Враховуючи матеріальну скруту більшості українських сімей у забезпеченні навчання і виховання дітей, а також велику кількість безпритульних, освітянське керівництво запропонувало реорганізувати школу першого ступеня, поклавши в її основу дитячий будинок, в якому дитина перебуватиме не тільки під постійним наглядом, а й знаходитиметься під впливом виховної системи, основаної на комуністичній ідеології. Школу другого ступеня мали заступити професійно-технічні навчальні заклади, де підлітків залучали до реального процесу виробництва і планувалося випускати їх фахівцями з необхідних державі професій. Порівняно з 1917 р. кількість учнів у загальноосвітніх школах зростає з 1,7 до 2,25 млн. Наприкінці 1920 р. в Україні було 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл. Майже у половині шкіл навчання відбувалося українською мовою.

Зверніться до джерел

Із декрету ВУЦВК про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоруською (1920 р.)

На всій території Української СРР, в усіх цивільних і військових установах повинна застосовуватись українська мова нарівні з великоруською. Ніяка перевага великоруській мові неприпустима. Всі установи, як цивільні, так і військові, зобов'язані приймати заяви та інші справи і на великоруській і на українській мовах, і за відмовлення або ухиляння від прийому винних притягатимуть за всією суворістю військово-революційних законів.

З постанови РНК про українську мову в школах і радянських установах (1920 р.)

Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Доручити Наркомосові терміново розробити план широкого розвитку виховних і освітніх закладів усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання.

2. негайно запровадити обов'язкове вивчення української мови в усіх учбово-виховних закладах з українською мовою викладання.

[...] 4. Поставити в обов'язок Державному видавництву подбати про видання, за погодженням з Наркомосом, достатньої кількості підручників українською мовою, так само, як і художньої літератури і всіх інших видань.

5. Наркомпродові і Наркомзему свою популярну і пропагандистську літературу видавати переважно українською мовою.

6. Поставити в обов'язок виконкомам мати в кожному губернському місті не менше однієї української газети.

7. Наркомосові через його місцеві органи негайно ж організувати в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання української мови радянських службовців.

8. Поставити в обов'язок усім радянським установам подбати про залучення співробітників, які знають українську мову і можуть нею задовольняти запити населення.

? *Про що йдеться у документі? Чи передбачали цими документами перетворення української мови на єдину державну? Поясніть свою думку, спираючись на поданні історичні джерела. Якою, на ваш погляд, була мета цих постанов?*

Значні зміни сталися з утвердженням радянської влади й у вищій школі. У березні 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР розпочав реорганізацію управління вищою освітою. Вона, в основному, зводилася до ліквідації автономії навчальних закладів і закріплення за ними комісарів. Водночас обмежували повноваження вчених факультетських рад, вони почали формуватися наполовину із студентів. Окрім того, радянська влада взяла курс на ліквідацію університетів, які вважала осередками буржуазних настроїв у суспільстві. На базі університетських факультетів започатковували інститути — галузеві навчальні заклади. Тільки у 1920 р. в Україні відкрилося 20 інститутів, 48 технікумів і близько сотні курсів педагогічного профілю. Для підготовки селянської і робочої молоді до навчання у ВНЗ в 1920 р. були відкриті робітничі факультети (робфаки). Наприкінці 1920 р. в Україні діяло 13 робфаків, 38 вищих навчальних закладів, де навчалося

понад 57 тис. студентів і слухачів, що у кілька разів перевищувало дореволюційну кількість студентів. За цей рік було підготовлено 3 тис. спеціалістів з вищою освітою.

Представниками яких соціальних верств є учні, зображені на фото? Чим мотивоване їхнє навчання? Поясніть свою думку.

Робітничий факультет Київського політехнічного інституту

Радянська влада намагалася здобути підтримку своєї освітянської політики серед широких верств населення. З цією метою у березні 1919 р. уряд скасував оплату за навчання в усіх типах шкіл (а також у вищій школі).

Зверніться до джерел

З декрету РНК України «Про вступ у вищу школу»

Двері вищої школи відкриті для всіх охочих отримати вищу освіту.

Відповідно до цього:

1. Під час вступу до вищої школи забороняється вимагати дипломи.

2. Забороняється вимагати які б то не було посвідчення, окрім посвідчення особи і віку.

3. У всі вищі школи приймаються особи незалежно від статі, що досягли 16 років.

Голова Ради Народних Комісарів України

Х. Раковський.

Народний комісар освіти

В. Затонський.

? Які основні положення документа? Про які зміни у вищій освіті він свідчить? Якими мали бути, на вашу думку, наслідки таких змін для української культури?

Системна ідеологізація культури почалася зі створення в лютому 1919 р. Народного комісаріату агітації і пропаганди в українському радянському уряді. Він почав регулярно видавати радянську періодику. Газети і журнали видавали російською і українською мовами. Сумарна кількість віддрукованої у 1920 р. пропагандистської продукції перевищила 18,5 млн примірників. При цьому «буржуазні» газети закривали.

Влада прагнула поставити «Просвіти» під свій контроль, перетворивши їх на знаряддя комуністичного виховання. Проте перебудувати діяльність «Просвіт» не вдалося, і вона в 1921 р. розпочала їх знищення. Радянська влада творила свою систему культурно-просвітницьких закладів: клуби, народні будинки, бібліотеки та ін. (наприкінці 1920 р. їх налічували близько 15 тис.). У липні 1920 р. затверджене положення про хату-читальню як опорний пункт просвітньої роботи у селах.

Чому влада розгортала серед населення агітаційно-масову роботу? Які засоби вона використовувала? Хто залучався до цієї роботи? Серед яких верств населення вона здійснювалася?

Пропаганда передплати на «Известия»

У 1920 р. було створено республіканську комісію з боротьби із неписьменністю (її очолив голова ВУЦВК Г. Петровський). Разом з нею Народний комісаріат освіти одержав право залучати до навчання неписьмених на засадах трудової повинності всіх грамотних громадян, які звільнялися від воєнної мобілізації. У цей час в Україні діяло 7 тис. вечірніх шкіл і гуртків, де навчалася понад 200 тис. осіб віком від 8 до 50 років. Результати ліквідації неписьменності було підбито демографічним переписом 1920 р. Якщо до революції серед мешканців України грамотних було 27,9 %, то наприкінці 1920 р. — 51,9 %.

Отже, з утвердженням радянської влади в Україні здійснювали активне реформування системи освіти. Домінуючим чинником у визначенні цього процесу стала комуністична ідеологія й потреби нової влади.

2. Стан української науки в умовах утвердження радянської влади

Подумайте

Як ставилася радянська влада до розвитку науки? Які галузі науки розвивалися? Чому?

Політична нестабільність, постійна зміна влади та брак коштів не давали можливості розгорнути повномасштабну діяльність Української академії наук. У лютому 1919 р. з встановленням у Києві радянської влади президент УАН В. Вернадський і секретар академії А. Кримський звернулися до Народного комісара освіти В. Затонського з клопотанням про виділення приміщення під УАН і надання їй матеріальної і фінансової допомоги. Прохання науковців значною мірою було задоволено. Академія одержала один з крапих будинків по вул. Володимирській — садибу пансіону графині Левашової (тепер у цьому будинку розміщується президія Національної академії наук).

Найбільш продуктивно працювали у цей час ті підрозділи академії, що не були пов'язані з великими матеріальними витратами на дослідницьку роботу, зокрема історії і філології. У 1919–1920 рр. науковці УАН розробили «Найновіші правила українського правопису». Окрім того, було започатковано академічне видання творів Т. Шевченка та І. Франка, активно готували до видання словники. Ефективно працювала при УАН комісія з вивчення природних багатств України, яку очолив В. Вернадський.

Проте водночас з підтримкою науковців радянська влада почала проти деяких учених політичні репресії. Зокрема, було заарештовано академіка С. Єфремова, позбавлено громадянських прав В. Косинського. Окремі науковці, не бажаючи поступатися своїми політичними поглядами, вимушені були емігрувати.

3. Ідеологічний тиск на мистецтво і релігійне життя

Подумайте

Як ідеологічно впливала радянська влада на розвиток мистецтва? Чому? Як радянська влада ставилася до релігійного життя? Чому?

З утвердженням радянської влади мистецьке життя підпало під її посилений контроль і ідеологічний тиск. У серпні 1919 р. уряд УСРР націоналізував, тобто перетворив на державні, переважну більшість театрів, у яких стали формувати нові за змістом і напрямом творчі колективи. Решта театрів (недержавних) підпадала під контроль створених державою органів.

Зверніться до джерел

**Постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України
«Про передання всіх театрів і кінематографів у відання відділу освіти»
від 18 січня 1919 р.**

1. Всі театри і кінематографи передати у відання відділу освіти.
2. Покласти на відділ освіти обов'язок розробити інструкцію місцевим радам про порядок завідування театрами і кінематографами.

? Як ви вважаєте, чому радянській владі були потрібні державні заклади культури? Як це відбивало загальний напрям культурних перетворень радянської влади?

Навесні 1919 р. Театр драми й опери і «Молодий театр у Києві» були об'єднані у Перший Український театр Радянської республіки ім. Т. Шевченка, того ж року створено Другий театр Української Радянської Республіки та ін. У репертуарі реорганізованих і новостворених за радянської влади театрів домінували вистави, де утверджували ідеали соціалізму, висвітлювали героїчна боротьбу трудового народу проти експлуататорів тощо. Для керівництва театральним життям радянська влада створила Всеукраїнський театральний комітет, що опікувався питаннями театального життя.

Значну увагу приділяла радянська влада і монументальній пропаганді. Щоб революційна ідея в монументах утвердилася в українському суспільстві, її часто пов'язували з національною традицією й історичними особами, діяльність яких стосувалася революційної боротьби. Початком реалізації такої політики стало прийняття урядом відповідних документів.

Найбільш тиражованими виявилися в Україні пам'ятники К. Марксу і Т. Шевченку. Замість високохудожніх пам'ятників коронованим особам почали масово зводити монументи видатним революціонерам. Переважна більшість таких «творінь» не мали художньої цінності, але вони виявилися потрібними новій владі як ідеологічний символ.

Зверніться до джерел

Декрет РНК УСРР «Про знесення з майданів і вулиць пам'ятників, збудованих царям і царським посіпакам» від 7 травня 1919 р.

1. Пам'ятники, збудовані царям і царським посіпакам, що не мають цінності ні історичної, ні художньої, зносяться з майданів і вулиць і почасти переносяться до музейних склепів, а почасти утилізуються.

2. Всеукраїнському комітетові охорони пам'ятників мистецтва та старовини наказується цей декрет здійснити.

? Чому радянська влада видала цей документ? Чи виправданим було знищення пам'ятників? До яких наслідків це мало призвести?

У січні 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР було створено **Всеукраїнський комітет кіно**. Він узяв під суворий контроль виготовлення і прокат фільмів, кіноапаратуру й запаси плівки.

Радянська влада на чолі з більшовиками негативно ставилась до релігії. Членам партії забороняли відвідувати храми, церкви, брати участь у релігійних заходах. Народний комісаріат агітації і пропаганди разом з Народним комісаріатом освіти розпочали у пресі, трудових колективах, навчальних закладах атеїстичну пропаганду, в основі якої було твердження, що релігія є засобом утримування пригноблених під владою експлуататорів. Для того щоб позбавити населення від релігійного впливу, радянська влада відокремила церкву від держави і школи. Уряд почав репресії проти духовенства, яке не визнавало його розпоряджень про обмеження впливу релігії на життя суспільства. Водночас, усвідомлюючи, що більшість людей є віруючими, влада проголосила свободу совісті.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Робфак, ідеологізація, атеїстична пропаганда.

Ідентифікуйте дати.

Січень 1919 р.

Поміркуйте.

1. Які основні напрями розвитку культури в політиці радянської влади в Україні?

2. Яка мета культурницької політики більшовиків?

3. Чим характеризувався розвиток вищої освіти і науки у перші роки існування УСРР?

4. Які відносини склалися між радянською владою й Українською Академією наук? Чому? Кого з її діячів ви знаєте?

5. Які явища характерні для розвитку літератури й мистецтва? Які завдання вирішували українські радянські уряди у галузі культури?

6. Як ви вважаєте, чи сприяла радянська влада розвитку української культури? Чому? Поясніть свою думку.

УЗАГАЛЬНИТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV «Культура і духовне життя в Україні 1917–1921 рр.»

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А**;
- кожне із завдань оцінюється в 1 бал;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

1. Визначте місто, назву якого пропущено в документі «Закон Української Держави про заснування Академії наук».

«1. Ухвалити докладені до цього статут та штати Української Академії наук в місті ... та її установи і закон цей перевести в життя з 1 листопада 1918 р.»

А Київ	В Кам'янець-Подільський
Б Харків	Г Львів

2. Визначте міста, назви яких пропущено в тексті.

«У жовтні 1919 р. в місті ... та місті ... відкрилися два нові українські університети.»

А Київ, Кам'янець-Подільський
Б Київ, Харків
В Львів, Кам'янець-Подільський
Г Львів, Харків

3. Прочитайте уривок і напишіть прізвище діяча, про якого йдеться.

«Заступник голови Української Центральної Ради, генеральний секретар у міжнародних справах, академік (1919), віце-президент Всеукраїнської академії наук. Досліджував творчість Т. Шевченка, П. Куліша, декабристів. Автор фундаментальної «Історії українського письменства». Був репресований й помер в ізоляторі у березні 1939 року.»

А С. Єфремов	В В. Вернадський
Б М. Грушевський	Г В. Винниченко

4. Укажіть правильне судження.

Всеукраїнська вчительська спілка була створена і активно діяла за часів

А Центральної Ради.	В Директорії.
Б Гетьманату.	Г УСРР.

5. Коли був прийнятий Закон Української Держави «Про обов'язкове вивчення української мови і літератури, а також історії та географії України в середніх школах?»

А 29 квітня 1918 р.	В 6 жовтня 1918 р.
Б 1 серпня 1918 р.	Г 24 листопада 1918 р.

6. Заповніть у реченні пропущені слова.

«Культурно-освітні організації ... створювали ... , різноманітні гуртки і курси, видавали ... та ... ».

А Всеукраїнська спілка вчителів, бібліотеки, українські книги, журнали
Б «Лікнепи», школи, українські книги, журнали
В «Просвіти», школи, українські підручники, плакати
Г «Просвіти», бібліотеки, українські книги, журнали

7. Хто автор твору «Третя рота»?

А М. Зеров	В П. Пилипович
Б М. Рильський	Г В. Сосюра

8. До якого напрямку літератури належить творчість М. Зерова, М. Рильського, П. Пилиповича, М. Драй-Хмари, Ю. Клена?

А романтизм	В символізм
Б неокласицизм	Г реалізм

9. Хто очолював «Молодий театр» у Києві?

А Л. Курбас	В М. Старицький
Б О. Загаров	Г М. Кропивницький

10. Коли виникла Державна українська мандрівна капела «Думка»?

А 1918 р.	В 1920 р.
Б 1919 р.	Г 1921 р.

II варіант

1. Укажіть правильне судження.

В. і Ф. Кричевський, М. Бойчук, Г. Нарбут, М. Бурачек, М. Жук та ін. заснували

А Українську Академію наук.
Б Українську Академію мистецтв.
В Державний симфонічний оркестр.
Г Школу молодих графіків.

2. Хто автор опери «Купальна іскра»?

А Б. Лятошинський	В Л. Ревуцький
Б Б. Підгорецький	Г К. Стеценко

3. Коли була створена УАПЦ?

А 1918 р.	В 1920 р.
Б 1919 р.	Г 1921 р.

4. Оберіть правильний варіант відповіді щодо твердження.

«Урадянській „єдиній трудовій школі”: 1. Навчання відбувалося в два ступені: перший — охоплював дітей віком з 8 до 13 років (чотири класи), другий — з 14 до 17 років (три класи). Особливий наголос робився на трудовому характері навчально-виховного процесу, поєднанні навчання з продуктивною працею 2. Навчання відбувалося в три ступені: перший — охоплював дітей віком з 6 до 10 років (п'ять років), другий з 11 до 13 років (три класи), третій — з 14 до 17 років (три класи). Особливий наголос робився на трудовому характері навчально-виховного процесу, поєднанні навчання з продуктивною працею».

- А обидва варіанти правильні
- Б тільки 1-й варіант правильний
- В тільки 2-й варіант правильний
- Г обидва варіанти неправильні

Укажіть правильне судження.

5. *Для підготовки селянської і робочої молоді до навчання у вищій школі створювалися*

- А робфаки.
- Б лікнепи.
- В курси селянської і робочої молоді.
- Г інститути народної освіти.

6. *Опорний пункт просвітньої роботи більшовиків у селах — це*

- А Народний комісаріат агітації та пропаганди.
- Б дитячий будинок.
- В Народний комісаріат освіти.
- Г хата-читальня.

7. Оберіть правильний варіант відповіді щодо тверджень.

1. Однією з кращих вистав першого театру Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка була інсценізація поеми великого Кобзаря «Гайдамаки».

2. Однією з кращих вистав першого театру Української Радянської Республіки ім. Т. Шевченка була інсценізація поеми великого Кобзаря «Сон».

- А обидва варіанти правильні
- Б тільки 1-й варіант правильний
- В тільки 2-й варіант правильний
- Г обидва варіанти неправильні

Укажіть правильне судження.

8. *У січні 1920 р. Новий драматичний театр ім. І. Франка було засновано у*

- А Вінниці.
- Б Харкові.
- В Києві.
- Г Катеринославі.

9. Коли був створений Всеукраїнський комітет кіно?

А 1918 р.

В 1920 р.

Б 1919 р.

Г 1921 р.

10. Оберіть правильний варіант відповіді щодо тверджень.

1. Основна діяльність Народного комісаріату освіти була направлена на перетворення шкільних закладів різних типів, зокрема приватних гімназій та ліцеїв, на стандартизовану державну установу з семирічним навчанням — «єдину трудову школу».

2. Основна діяльність Народного комісаріату освіти була направлена на збереження закладів різних типів, зокрема приватних гімназій та ліцеїв, та створення поряд з ними стандартизованої державної установи з семирічним навчанням — «єдиної трудової школи».

А обидва варіанти правильні

Б тільки 1-й варіант правильний

В тільки 2-й варіант правильний

Г обидва варіанти неправильні

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Які чинники вплинули на розвиток української культури періоду визвольних змагань?

2. Які основні тенденції розвитку освіти і науки в Україні у 1917–1921 рр.?

3. Якими були основні тенденції розвитку української літератури та мистецтва у 1917–1921 рр.?

4. Якою була культурно-освітня політика за доби Української Центральної Ради?

5. Якою була культурно-освітня політика в Українській Державі гетьмана Скоропадського?

6. Якою була культурно-освітня політика Директорії?

7. Якою була культурно-освітня політика в Українській Соціалістичній Радянській Республіці?

8. Як пов'язаний розвиток культури з військово-політичною ситуацією в Україні 1917–1921 рр.? Поясніть свою думку.

9. Як змінювалися цінності та спосіб життя людей у 1917–1921 рр.?

10. Яким було релігійне життя у 1917–1921 рр.? Якими були відносини між політичними режимами, що існували в цей період в українських землях, і церквою?

11. Уявіть, що редакція популярного історичного часопису замовила вам написати статтю під назвою «Воєнно-політична ситуація та культурне життя українців у 1917–1921 рр.». Складіть розгорнутий план вашої статті.

12. У чому полягав суперечливий характер культурного та духовного життя в українських землях у 1917–1921 рр.? Відповідь обґрунтуйте.

Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928)

Розділ 5

Тема 21. Економічне і соціальне життя у роки НЕПу

1. Міжнародне і внутрішнє становище.
2. Голод 1921–1923 рр. в Україні.
3. НЕП і особливості його впровадження в Україні.
4. Повсякденне життя суспільства.

1. Міжнародне і внутрішнє становище

Подумайте

Чим пояснювалось посилення міжнародної активності УСРР? Яким було становище промисловості і сільського господарства? Чому його можна характеризувати як кризове? Яку позицію мала радянська влада? Які сили їй протистояли?

На початку 20-х років керівництво радянської держави переконалося, що його сподівання на світову революцію не виправдалися і треба шукати шляхи до співіснування і дипломатичного визнання. Уряд УСРР розпочав активну діяльність у цій сфері. У лютому 1921 р. радянська Україна уклала перший мирний договір з Литвою, через місяць вона підписала Ризький мирний договір з Польщею. На початку січня 1922 р. українська делегація уклала в Анкарі договір про дружбу і братерство з Туреччиною. Наприкінці 1922 — на початку 1923 рр. Україна разом з Росією і Грузією взяла участь у роботі Лозаннської конференції, де обговорювали проблеми чорноморських проток.

Така активна участь України у міжнародному житті мала продемонструвати демократизм взаємовідносин між радянськими республіками. Окрім того, підписання представництвом УСРР міжнародних договорів спрямовували на нейтралізацію емігрантського уряду УНР. Згодом московське керівництво, досягнувши поставленої мети, почало обмежувати діяльність України на міжнародній арені, її дипломатичні служби злилися з апаратом союзного комісаріату закордонних справ.

Складним було і внутрішнє становище УСРР, її економіка опинилася у критичному стані. У 1920 р. українська промисловість виробляла тільки 10 % продукції від довоєнного обсягу. В металургії з 57 доменних печей працювала тільки одна. У жалюгідному стані опинився транспорт. Після визвольних змагань вціліло тільки 40 % паровозів, близько 4 тис. км залізничних колій виведено з ладу.

Руїна була і в сільському господарстві. У 1920 р. посівні площі скоротилися на 20 % порівняно з довоєнним часом. Через недостатню забезпеченість реманентом, тягловою силою, брак якісного посівного матеріалу знизилась урожайність. У 1921 р. валовий збір зернових в Україні становив 19,4 % порівняно з 1913 р.

Розвал економіки негативно позначився на життєвому рівні народу. Більшість людей опинилася на межі голодної смерті.

Економічна криза була серйозною небезпекою для радянської влади. За таких обставин керівництво держави вирішило повернутися до політики «воєнного комунізму». Влада здійснила спробу розв'язати продовольче питання шляхом продрозкладки. Реквізицію хліба у селян здійснювали за допомогою військ.

У відповідь на насильницькі методи з боку держави селянство знову взялося за зброю. У лютому 1921 р. в УСРР було зафіксовано 118 повстань.

Проти «воєнного комунізму» виступили і робітники. На підприємствах Харкова, Києва, Одеси й інших міст відбувалися страйки, де поряд з економічними гаслами були й політичні (антибільшовицького спрямування).

На Півдні й частині Лівобережжя повстанці діяли під анархо-комуністичними гаслами, закликаючи населення підтримувати ради, але без більшовиків. На решті української території боротьба розгорталася під націоналістичними гаслами.

2. Голод 1921–1923 рр. в Україні

Подумайте

Які об'єктивні й суб'єктивні причини голоду в Україні? Яким чином вдалося подолати голод?

На території УСРР склалася напружена ситуація. Селянство чинило опір продрозкладці (навесні 1921 р. вона була виконана менше ніж на 40 %), а Москва вимагала від українського керівництва нових поставок хліба.

На початку літа ситуацію ускладнила посуха у південних губерніях УСРР. Водночас у деяких районах Лівобережжя і Правобережжя видався щедрий урожай, що міг зарадити у цій ситуації. Але селяни, знаючи, що радянська влада забере майже все збіжжя, скоротили посівні площі до мінімуму.

Посуха охопила і Поволжя й Північний Кавказ і радянське керівництво намагалось надати допомогу цим регіонам за рахунок України.

Зверніться до джерел

Зі звернення В. Леніна до селян України від 2 серпня 1921 р.

Правобережна Україна цього року збрала чудовий урожай. Робітники і селяни голодного Поволжя, яких спіткало тепер лихо ... чекають допомоги від українських хліборобів. Допомога потрібна швидка. Допомога потрібна велика. Хай не залишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами.

? До кого і чому звертається В. Ленін? Чому, на думку В. Леніна, селянство України повинно було надавати допомогу? Як ви оцінюєте документ, виходячи з тогочасної ситуації в Україні?

У липні 1921 р. у республіці було створено Центральну комісію допомоги голодуючим (Допгол) на чолі з Г. Петровським. Окрім того, в українські села направляли війська, яким дозволяли у разі відмови селян здавати хліб державі, брати на місцях заручників і половину з них розстрілювати.

Радянська влада використовувала наростаючий голод для боротьби з повстанським рухом. Голодне українське селянство, обкрадене державою, вже не могло підтримувати партизанські загони (наприкінці 1921 р. їх кількість значно скоротилася). Військові підрозділи перекрили шляхи, що зв'язували північні регіони УСРР з південними і конфіскували продовольство, яке люди намагалися переправити на південь родичам чи на продаж.

Тим часом ситуація у південних районах дуже швидко погіршувалася, проте влада замовчувала це, забороняючи друкувати в газетах будь-яку інформацію про голод в УСРР. Це робили свідомо, інакше було б важко пояснити «братерську допомогу хлібом» України сусідній Росії. Тільки у січні 1922 р., в умовах наростаючої смертності від голоду в південних українських губерніях, ЦК КП(б)У одержав дозвіл від центрального керівництва зняти інформаційну блокаду. Уряд УСРР відразу уклав угоду з Американською адміністрацією допомоги (АРА), що почала підтримувати продовольством голодуючих в Україні. Згодом стала надходити допомога і від інших міжнародних організацій. Зокрема, від Міжнародного комітету допомоги голодуючим радянської Росії, місії Ф. Нансена, єврейської організації «Джойнт», Червоного хреста Чехо-Словаччини, Львівського крайового комітету допомоги голодній Україні, аналогічних комітетів у Відні, Берліні, Празі та ін. Надавали допомогу голодуючому народу й українські громадські, релігійні й кооперативні організації. Завдяки цій допомозі з другої половини 1922 р. голодування українського населення вже не супроводжувалося масовою смертністю.

Зверніться до джерел

З листа голови ВУЦВК Г. Петровського голові ВЦВК М. Калініну про масштаби допомоги голодуючому населенню України від 24 травня 1922 р.

За даними, на 1 травня у п'яти губерніях України: Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській і Одеській налічується 3 709 556 голодуючих, що складає близько 35 % усього населення зазначених губерній. Відсоток голодуючих у цих губерніях коливається, знижуючись до 22 % у Донецькій та підвищуючись до 75 % у Запорізькій. Близько 40 % усіх голодуючих — це діти. Кількість нужденних по всій Україні 6 600 тис. чоловік.

Розміри допомоги, яку одержує населення голодуючих губерній України через державні органи, не перевищує 7,5 % задоволення всього голодуючого населення, коливаючись між 4,2 % у Миколаївській губернії та 15,3 % у Донецькій губернії.

Допомога, здійснювана закордонними й іншими приватними організаціями, досягне у майбутньому 8 % задоволення голодуючого населення у тому разі, якщо буде повністю реалізовано план організації громадського харчування за рахунок закордонних комісій допомоги. Тепер же кількість тих, хто харчується завдяки допомозі голодуючим в Україні, не перевищує 10 % від загальної кількості голодуючих.

? Проаналізуйте наведені дані, дайте оцінку масштабам голоду та його наслідкам для України. Чим, на вашу думку, пояснюється різниця в кількості голодуючих та масштабах допомоги по різних губерніях України?

Проте УСРР, одержуючи допомогу голодуючим, продовжувала поставляти хліб до Росії, і тільки у червні 1922 р. уряд припинив ці поставки. Але перерва була недовгою. Того ж року радянське керівництво, відчуваючи дефіцит валюти, ініціювало експорт хліба з нового врожаю. Така політика спричинила затягування голоду в Україні аж до першої половини 1923 р.

3. НЕП і особливості його впровадження в Україні

Подумайте

Випишіть з тексту кілька опорних слів (2–3 на кожен абзац), що відображають основні характеристики НЕПу в Україні. Обговоріть, які особливості поєднували і відрізняли ці процеси в Україні і в Росії

Прагнення радянського керівництва розв'язувати економічні проблеми надзвичайними методами не давали очікуваних результатів. Для подолання економічної кризи треба було зацікавити виробника у результатах своєї праці. Насамперед — скасувати продрозкладку, перейти від карткового розподілу до вільної торгівлі, децентралізувати управління економікою. Більшовицькі лідери вимушено робили такі зміни, хоча й не відмовились від будівництва соціалізму. У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) проголосив курс на нову економічну політику (НЕП), що засвідчувала відхід від «воєнного комунізму».

Радянське керівництво не мало чіткої завчасно розробленої програми. Йшлося насамперед про збереження в руках більшовицького уряду «командних висот» в економіці. Тому нову економічну політику запроваджували з великими труднощами. Протягом перших років поступово сформувалася її модель, орієнтована на будівництво соціалізму через державний капіталізм. Головними складовими цієї моделі були: в політичній сфері — жорсткий однопартійний режим, а в економічній — адміністративно-ринкова система господарювання. Основними принципами економічного впорядкування країни визначали: державну монополію у зовнішній торгівлі; державну власність на велику й значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; **госпрозрахунок*** у промисловості, діючий в обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), що перебували у власності держави; **нееквівалентний обмін*** міста із селом на основі продподатку; заборону великого індивідуального господарства на селі.

У березні 1921 р. було проголошено скасування продрозкладки і введено **продподаток***, що становив 117 млн пудів зерна замість 160 млн за продрозкладкою. Реальні наслідки заміни продрозкладки продподатком стали відчутними в УСРР не одразу, оскільки продподаток у республіці мали стягувати з урожаю 1921 р., а до осені фактично діяла продрозкладка. З переходом до НЕПУ стала відроджуватися **кооперація**. Дуже швидко сільськогосподарська кооперація зосередила в своїх руках значну частину товарної продукції (37 % заготівлі зерна і майже 50 % технічних культур).

Улітку 1921 р. влада почала відроджувати ринкові відносини, і це змусило відновити грошово-фінансову систему, відкрити Державний банк. У 1922 р. держава випустила забезпечені золотом нові гроші. Їх стали називати «червінцями». Одночасно формувався збалансований бюджет і активний зовнішньоторговельний баланс, розпочалося залучення іноземного капіталу у вигляді **концесій***.

У серпні 1921 р. уряд розпочав запроваджувати НЕП у промисловості. Великими підприємствами володіла держава, а дрібні й середні передавали в оренду. Передаючи підприємства в оренду, радянська влада намагалася надавати

перевагу кооперативним організаціям, а не приватним особам. Більшовики вважали, що колективна власність є ближчою для радянської держави.

Нова економічна політика сприяла легалізації приватної торгівлі, зміцненню фінансів. Вона вивела з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася нова соціальна група так званих «непманів», діяльність яких сприяла швидкому подоланню руїни.

Уведення НЕПу позначилося і на зміні структури управління промисловістю. Замість централізованих бюрократичних управлінь (главків), що склалися за «воєнного комунізму», запроваджували трести, що орієнтувалися на самоокупність і діяли таким чином, щоб мати високі прибутки. Водночас із трестами створювали синдикати — організації, що закуповували сировину, планували торговельні операції, регулювали збут однорідної продукції групи трестів.

Здійснення НЕПу в УСРР, порівняно з РСФРР, мало певні особливості.

Насамперед, унаслідок партійних чисток, запроваджених урядом серед українських більшовиків, спрямованих на ліквідацію самостійницьких настроїв і надмірної ініціативи периферійних політичних сил, партійно-державне керівництво УСРР на початку НЕПу було провінційно-консервативним. Більшість місцевих керівників обрали вичікувальну позицію і діяли обережно й повільно.

По-друге, через довготривалу революційну боротьбу на території України процес націоналізації економіки затримався порівняно з Росією. Тому протягом першого півріччя 1921 р., коли в РСФРР з проголошенням НЕПу здійснювали роздержавлення підприємств, в Україні завершували націоналізацію.

По-третє, розгортання НЕПу в УСРР на початку 20-х років гальмував голод 1921–1923 рр., що паралізував господарську діяльність цілих регіонів.

Разом з тим, введення НЕПу сприяло відбудові економіки. У 1929 р. в Україні вироблення електроенергії було на 138 % більше, ніж у довоєнні часи, кам'яного вугілля — на 119,3 %, сталі — на 117 %. Поступово виходило із кризи і сільське господарство. Але незважаючи на здобутки, серед радянського керівництва поширювалася думка про необхідність згортання НЕПу, оскільки непівська економіка будувалася на ринкових відносинах і не вписувалася у більшовицьку модель соціально-економічних відносин. У 1929 р. Й. Сталін заявив про згортання НЕПу.

4. Повсякденне життя суспільства

Подумайте

Виділіть основні зміни у повсякденному житті населення. Визначте їх причини і можливі наслідки.

НЕП вплинув на повсякденне життя населення. Найпомітніше це було у місті, де на зміну «воєнному комунізму» з домінуючою уніфікацією побуту з'явилась диференціація за соціальною ознакою. Особливо вирізнялись серед мешканців міст ті, хто вдало реалізувався у комерційній діяльності, значна частина якої знаходилася у тінювих схемах виробництва. «Непманське життя» вважалося набагато ситнішим за робітниче.

Зверніться до джерел

Зі спогадів Д. Гуменної

Починався НЕП і місто оживало від руїни [...] «Непманів» було видно зразу. Вони й трималися окремо: чистенькі, випрасувані, окравачені, виплекані.

? Хто такі «непмани»? Чому вони, з погляду автора, трималися окремо?

Які явища повсякденного життя відображає ілюстрація? Кому було притаманне життя традиційне? З чим пов'язували нові явища у побутовому житті? Уявіть, про що могли говорити ці жінки одна з одною?

Мода часів НЕПу

Окрім «непманів» різнилися рівнем життя радянські і партійні керівники. У 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив постанову «Про поліпшення побуту активних працівників», згідно з якою секретар партійного осередку отримував 300 руб. на місяць, член ЦК та секретар губернського комітету партії — 430 руб. (середня зарплата в промисловості становила 10 руб. на місяць). За роботу в позаурочний час партійних функціонерів заохочували додатковим підвищенням окладу, окрім того, «активні працівники» крім окладу щомісяця отримували безкоштовний продовольчий пайок (12 кг м'яса, 5 кг рису, 1,2 кг вершкового масла, стільки ж цукру та ін. продукти). Їх безкоштовно забезпечували житлом, медичним обслуговуванням, персональним транспортом.

А для більшості міського люду зміни у повсякденному житті були скромніші. Основними питаннями для багатьох сімей вважалися робота і житло. У суспільній психології міських низів домінував скептицизм, що знаходив відбиток в анекдотах часів НЕПу.

Зверніться до джерел

З усної народної творчості 20-х років

Приходять до Леніна селяни і скаржаться: «Голодуємо. Вже траву їмо. Скоро мукатимемо, як корови». А той їм каже: «Брешете ви. Ми вчора з дружиною півбанки меду з'їли — і не гудемо».

? Які настрої серед людей відбиває анекдот? Чи ототожнював народ життя вождів зі своїм? Чому?

Влада намагалася трансформувати психологію суспільства під власні інтереси. Під контроль брали усі засоби інформації, через які з населенням проводили виховну роботу. Важливим засобом пропагандистської діяльності вважали таке нове явище в житті суспільства, як радіо. Воно стало ознакою модерних процесів у повсякденному житті суспільства. У найбільш людних місцях (міські майдани, базари) установлювали гучномовці, що транслювали новини, лекції, музику.

На селі теж відбувалися зміни у повсякденному житті, але менш контрастні, порівняно з містом. Влада заохочувала розвиток кооперативного руху, агітувала селян вступати до колгоспів, налаштовувала сільську бідноту проти заможних господарів — «куркулів».

Зверніться до джерел

Зі спогадів очевидця С. Єфремова

1924 р. Хохітва село невеличке, але типове. Є «Рада селянських депутатів». Є ком'ячейка з 2–3 комуністів. Є новітній «кооператив». Є уся сучасна бутафорія. А життя обминає її і йде своїм шляхом. Біднота й темнота ще гірші, як були, гризня страшенна. «Куркулів» викинуто з громади, позбавлено права голоса, а між цими «багатіями» чимало таких, яким кусати нічого. Але не краще і незаможникам. Задоволених нема.

? Які ознаки нового повсякденного життя на селі називає автор? Чому він називає їх бутафорією?

Потреби селян були невибагливі. Економили в усьому, бо державна цінова політика спрямовувалася не на користь селян.

Зверніться до джерел

3 листа селянина Сумської округи Куценка до ЦК КП(б) від 9 вересня 1928 р.

Маю 5 членів сім'ї (2 працездатні), 4 десятини землі, 1 коня, 1 корову, 1 свиню. Сплачую 14 руб. податку. Пішов до крамниці: ... чоботи коштують 20 руб. Я й сміюся. Чому це так, що шкуру з коня здав у шкірсиндикат за 5 руб. 75 коп., а чоботи коштують 20 руб. Так нічого й не купив. Скільки ж потрібно здати хліба по 95 коп., щоб взути сім'ю? У таких умовах живе середняк. А як живе бідняк?

? Чим викликана різниця у побуті «активних працівників» і селянина-середняка?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

«Воєнний комунізм», продрозкладка, нова економічна політика (НЕП).

Ідентифікуйте дати.

Березень 1921 р., 1921–1923 рр.

Поміркуйте.

1. Дайте розгорнуту характеристику нової економічної політики радянського уряду. Якими були її причини і наслідки. Свої думки підтверджуйте фактами.

2. Порівняйте політику «воєнного комунізму» і НЕПу за основними напрямками і заходами. Зробіть висновки.

3. У чому була обмеженість НЕПу?

4. Чому кооперування сільського господарства, незважаючи на те, що це була колективна форма господарювання, не задовольняло більшовицьке керівництво?

5. Чому, незважаючи на економічні досягнення, радянський уряд почав згортати НЕП наприкінці 20-х років?

6. Український історик О. Субтельний з приводу введення НЕПу писав: *«І знову до гри вступила завидна тактична майстерність В. Леніна, його готовність зробити крок назад, щоб згодом просунути соціалізм на два кроки вперед — знамените ленінське «танго».* Чи погоджуєтеся ви з такою характеристикою ленінського рішення щодо НЕПу? Доведіть свою думку конкретними фактами.

Тема 22. Вхідження України до складу СРСР

1. Державний статус України в 1921–1922 рр.
2. Утворення СРСР.
3. Статус УСРР у складі Радянського Союзу.

1. Державний статус України в 1921–1922 рр.

Подумайте

Які стосунки між центральною владою і УСРР були на початку 1920 р.? Які кроки на шляху об'єднання передбачав договір 1920 р.? Як ви розумієте термін «договірна федерація»?

Під час визвольних змагань склався «воєнно-політичний союз» радянських республік «для боротьби зі світовим імперіалізмом», що означав централізоване управління військами, обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, поштою і телеграфом. Відповідні республіканські органи управління перейшли у підпорядкування російським наркоматам. По завершенні визвольних змагань УСРР, як і решта радянських республік, формально мала статус самостійної держави. Але суверенітет УСРР обмежувався, оскільки радянські республіки мали спільне політичне керівництво, а правляча більшовицька партія була єдиною і централізованою.

Стосунки між радянськими республіками визначалися на федеративних основах. Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. було укладено договір про воєнний і господарський союз між РСФРР і УСРР, де наголошували, що республіки визнають незалежність і суверенність кожної із сторін і укладають між собою договір, усвідомлюючи необхідність об'єднання сил для оборони і господарського будівництва.

Зверніться до джерел

Із «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР» від 28 грудня 1920 р.

1. РСФРР і УСРР укладають між собою у військовий і господарський союз...
[...] 3. Обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: 1) військових і морських справ; 2) Вищу раду народного господарства; 3) зовнішньої торгівлі; 4) фінансів; 5) праці; 6) шляхів; 7) пошти і телеграфу.

4. Об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді народних комісарів УСРР своїх уповноважених, яких затверджує і контролює Український ЦВК та з'їзд Рад.

? На яких основах було створено союз? Чому в договорі зосереджено увагу саме на укладанні воєнного та господарського союзу між РСФРР і УСРР? Чому цей договір з'явився наприкінці 1920 р.? Якими мали бути його наслідки для України?

Отже, об'єднувалися основні наркомати обох республік. Але згідно з договором, вони увійшли до складу Раднаркому РСФРР, а в українському уряді мали лише своїх представників.

Пізніше централізаторські тенденції продовжували наростати. Підтвердженням тому стало прийняття у 1922 р. «Положення про Держплан при Раді праці й оборони РСФРР», де зазначали, що ця установа перетворюється на єдиний орган і його повноваження поширюються і на РСФРР, і на всі радянські республіки.

Отже, договірна **федерація***, що формувалась на початку 20-х рр., мала істотні вади. В її основу поклали принципи нерівності суб'єктів об'єднання, що давало змогу структурам РСФРР ігнорувати рішення державних органів УСРР і таким чином послаблювати суверенітет республік.

2. Утворення СРСР

Подумайте

У чому суть проекту автономізації Й. Сталіна? Як ставилось до цього керівництво УСРР? Чому В. Ленін не погодився з проектом автономізації? Яке державне утворення сформували радянські республіки і чим воно відрізнялося від федерації?

Розбудова радянської федерації здійснювалася не шляхом формування нової мережі установ, спільних для всіх республік, а перетворенням органів РСФРР у союзні. Партійне керівництво планувало побудувати союзну державу за типом Російської Федерації, тобто перетворити незалежні республіки на автономні у складі РСФРР. Політика «**автономізації***» мала на меті здійснити процес поглинення України й інших республік РСФРР.

У серпні 1922 р. ЦК РКП(б) розгорнуло підготовку до чергового пленуму, на якому мали обговорювати питання про взаємозв'язки між республіками. Й. Сталін, який входив до складу підготовчої комісії, запропонував проект «автономізації». Його підтримали Азербайджан і Вірменія. Білорусія утрималася, а Грузія і Україна висловилися проти. Але згодом українське керівництво піддалося тиску з Москви.

У вересні 1922 р. ЦК РКП(б) ухвалив запропонований Й. Сталіним проєкт резолюції «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками» і передало його на місця як директиву для виконання. Проте підтримати сталінську ідею «автономізації» В. Ленін відмовився. Він вважав, що це може спричинити нову політичну кризу і запропонував принципово інший шлях об'єднання, утворивши «новий поверх у вигляді федерації незалежних республік». Й. Сталін кваліфікував цей крок В. Леніна як «національний лібералізм». Зрештою було вирішено об'єднати радянські республіки у Союз Радянських Соціалістичних Республік, найвищим законодавчим органом якого проголошували Союзний Центральний Виконавчий комітет, а виконавчим — Союзний Раднарком.

30 грудня 1922 р. у Москві відкрився **I Всесоюзний з'їзд Рад**. Делегати затвердили рішення про утворення Союзу РСР, до якого увійшли чотири радянські республіки — Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР і Закавказька Федерація (вона складалася з трьох закавказьких республік: Азербайджану, Вірменії, Грузії).

Зверніться до джерел

З договору про утворення СРСР, затвердженого I з'їздом Рад Союзу РСР від 30 грудня 1922 р.

1. Віданню Союзу Радянських Соціалістичних Республік в особі його верховних органів підлягають:

- представництво Союзу в міжнародних відносинах;
- зміна зовнішніх кордонів Союзу;
- укладення договорів про прийняття до складу Союзу нових республік;
- оголошення війни й укладення миру;
- укладення зовнішніх державних позик;
- ратифікація міжнародних договорів;
- встановлення систем зовнішньої і внутрішньої торгівлі;
- встановлення основ і загального плану всього народного господарства Союзу, а також укладення концесійних договорів;
- регулювання транспортної і поштово-телеграфної справи;
- встановлення основ організації збройних сил Союзу Радянських Соціалістичних Республік;
- затвердження єдиного державного бюджету Союзу Радянських Соціалістичних Республік, встановлення монетної, грошової і кредитної системи, а також системи загальносоюзних, республіканських і місцевих податків;
- встановлення загальних засад землеустрою і землекористування, а також користування надрами, лісами й водами по всій території Союзу;
- загальне союзне законодавство про переселення;
- встановлення основ судоустрою і судочинства, а також цивільне і кримінальне союзне законодавство;
- встановлення основних законів про працю;
- встановлення загальних засад народної освіти;
- встановлення загальних заходів у галузі охорони народного здоров'я;
- встановлення системи мір і вагів;
- організація загальносоюзної статистики;
- основне законодавство в галузі союзного громадянства щодо прав іноземців;

- право загальної амністії;
- скасування порушуючих союзний договір постанов з'їздів рад, Центральних Виконавчих Комітетів і Рад народних комісарів союзних республік [...]

24. Союзні республіки вносять згідно з цим договором зміни в свої конституції.

25. Затвердження, зміна і доповнення союзного договору підлягають виключному віданню з'їзду Рад СРСР.

26. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з Союзу.

? Якими є умови входження в союз? Чи змінював договір про утворення СРСР реальне становище УСРР як держави? Як ви розумієте статтю договору про право кожної союзної республіки на вільний вихід із союзу?

Завершило оформлення Союзу РСР прийняття у 1924 р. союзної Конституції.

3. Статус УСРР у складі Радянського Союзу

Подумайте

Як розподіляли функції союзних і республіканських органів влади? Яка система влади згідно з Конституцією 1925 р.? Чи обмежувався за цих умов суверенітет України? Поясніть.

Конституція СРСР 1924 р. регламентувала повноваження радянських республік, а також і України. Уряд УСРР одержав права на керівництво внутрішніми справами, юстицією, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням.

Щодо продовольчої справи, фінансів, трудових ресурсів промисловості, то вони переходили під управління спільних союзно-республіканських органів.

Що символізував герб Радянської союзної держави? Які кольори використовувались? Чому?

Герб СРСР. 1924 р.

Найважливіші галузі: зовнішня політика, збройні сили, транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля, — перебирали на себе союзні наркомати.

У травні 1925 р. було затверджено новий текст Конституції УСРР, де законодавчо закріплювали входження України до складу Радянського Союзу й визначали компетенцію і функції республіканських органів державної влади й управління.

Органом верховної державної влади і найвищим представницьким органом в УСРР став Всеукраїнський з'їзд Рад. Він вирішив найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики, господарського, культурного і суспільно-

політичного життя, але в межах, що їх визначали директиви правлячої партії і не торкалися компетенції союзних органів. У період між з'їздами вищим органом державної влади визнавали **Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)**. Раднарком УСРР виконував функції виконавчого і розпорядчого органу державної влади республіки. Уряд УСРР був підзвітним союзним органам. Президія Центрального виконавчого комітету СРСР мала право скасовувати рішення українських установ. Згодом стала посилюватися тенденція до зміцнення центрального управління. Запроваджували беззаперечне підпорядкування директивам союзних керівних органів.

Входження УСРР до СРСР неоднозначно оцінювали сучасники тих подій і дослідники.

Зверніться до джерел

З Галицької газети «Діло» від 20 травня 1923 р.

Наше відношення до влади в Україні негативне. Бо не є це влада українського народу, тільки влада над українським народом. Є це здебільшого в теорії влада не українського робітництва, а влада червоної Москви.

Сучасний український історик Я. Грицак про входження УСРР до СРСР

Збереження за Україною статусу хай навіть формальної, але окремої державної одиниці мало позитивний вплив на дальший розвиток української національної самобутності. Українці дістали те, чого їх довгі роки позбавляла Російська імперія: окрему адміністрацію, територію, державні і громадські структури — основи для майбутнього територіального усамостійнення України. Утворення СРСР найкраще можна зрозуміти як досягнення компромісу між російським більшовизмом й українським національним рухом. Ясна річ, цей компроміс мав тактичний характер. З обох сторін були сили, що противилися йому або сприймали лише як тимчасове явище і при першій же нагоді відмовилися б від нього.

? Як оцінюють входження УСРР до СРСР різні джерела? Якої точки зору в цьому питанні дотримуєтесь ви? Чому?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Автономізація, національний лібералізм, воєнно-політичний союз республік, воєнний і господарський союз між РСФФР і УСРР, договірна федерація, Союз РСР, Конституція УСРР, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), Раднарком УСРР.

Ідентифікуйте дати.

1920–1921 рр., 30 грудня 1922 р., травень 1925 р.

Поміркуйте.

1. Чим відрізнялися «воєнно-політичний союз» 1919 р. і «договірна федерація» 1920 р. і що їх об'єднувало?

2. Як ви вважаєте, чи була Україна незалежною суверенною державою на початку 20-х років? Поясніть.

3. У чому полягала різниця між автономізацією і союзним договором?

4. Чому українські політичні лідери ставилися до автономізації негативно? Чим це пояснити: їхніми власними амбіціями чи об'єктивними причинами?

5. Як ви вважаєте, чому жодна з республік за 70 років існування СРСР не скористалася правом на вихід із Союзу?

6. Протягом останніх років у підручниках з вітчизняної історії ми знаходимо різні точки зору щодо утворення СРСР. Прочитайте і порівняйте деякі з них. Яка з цих точок зору, на вашу думку, є найбільш прийнятною? Чому в цих підручниках такі різні оцінки однієї події?

У підручнику з історії України 1985 р. написано: «Вступ України до складу СРСР відкрив величезні можливості успішного відновлення народного господарства, подальшого економічного, політичного і культурного розвитку республіки. Після утворення СРСР з'явилися сприятливі можливості для зміцнення співробітництва Української СРР з усіма радянськими республіками. Радянська Україна одержала також надійний захист від зовнішніх ворогів».

У підручнику 1991 р. зауважувалося: «Проте неправильно було б казати, що радянський федералістський устрій залишив українців та інші неросійські народи з порожніми руками. [...] За Радянської влади УСРР стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Таким чином, українці нарешті отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст.».

У підручнику з історії України 1998 р. зазначено: «Однак проголошення СРСР зміцнило деякі завоювання українського народу. Було визнано територіальну цілісність України, був власний адміністративний апарат. Деякі права на національно-культурне життя отримали і представники національних менших, які здавна проживали в Україні».

Чи погоджуєтеся ви з висновком авторів підручника: *«Договірна федерація, що формувалася на початку 20-х рр., мала істотні вади. В її основу поклали принципи нерівності суб'єктів об'єднання, що давало змогу структурам РСФРР ігнорувати рішення державних органів УСРР і таким чином послаблювати суверенітет республіки»?* Чому?

Тема 23. Культура і духовне життя в роки НЕПу

1. Політика влади в царині культури.
2. Українізація.
3. Розвиток освіти й ліквідація неписьменності дорослих.
4. Розвиток науки.
5. Література і мистецтво.
6. Релігійне життя в Україні.

1. Політика влади в царині культури

Подумайте!

За яких умов розвивалася культура у 20-ті роки? Яку роль відводили більшовицькі керівники культурі у розбудові радянської держави?

Чому вони активно проводили культурно-просвітницьку роботу?

Чому замість традиційних українських «Просвіт» радянська влада запровадила мережу клубів та хат-читалень?

З утвердженням радянської влади в Україні розпочалися суттєві зрушення в усіх сферах суспільно-політичного життя. Не оминули вони й культури. Більшовицьке керівництво добре розуміло, що культура може стати важливим чинником у подальшій політичній боротьбі. Тому вони вважали за доцільне поширювати здобутки загальнолюдської культури, але за умови надання їм ідеологічного забарвлення. Партійні органи взяли культуру під особливий контроль. Вони намагалися не тільки визначити напрями її розвитку, а й обмежували вплив на неї тієї частини інтелігенції, що не поділяла більшовицької ідеології (в 1922 р. влада вислала до північних районів РСФРР і змусила емігрувати 70 учених з антирадянськими поглядами).

Свідченням значущості для керівництва більшовиків проблем «культурного фронту», стало обговорення цих питань у 1922 р. на пленумі ЦК КП(б). Пленум вимагав від партійних організацій здійснювати всеосяжний контроль за розвитком культури в Україні, а його рішення спрямовували на боротьбу з відхиленнями від політики РКП(б). Орієнтація на московський центр стала на довгі роки основним вектором культурно-просвітницької політики в УСРР. Українські партійні функціонери копіювали форми і методи культурницької роботи, поширені на той час в Росії.

На початку 20-х років в УСРР здійснювали розбудову широкої мережі культурно-освітніх закладів, що мали пропагувати серед населення комуністичні ідеї. У республіці створювали палаци культури, клуби, хат-читальні, де відбувалися концерти, лекції, мітинги.

Культурно-просвітницьку роботу в республіці здійснювали зазвичай російською мовою, що виконувала централізаторські функції. Партійні функціонери на чолі з секретарем ЦК КП(б) У Д. Лебедем обґрунтували ідею «неминучості боротьби двох культур».

На думку Д. Лебеда, обов'язок кожного комуніста полягав у сприянні «природному процесові» перемоги російської культури. Такі погляди були досить поширеними серед партійної номенклатури республіки.

Зверніться до джерел

З виступу секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда

Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур неминуча. В Україні через певні історичні обставини культура міста є російська, культура села — українська. Поставити собі завдання активно українізувати партію, цебто й робітництво — це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста».

? Яка позиція Д. Лебеда щодо української культури? Як він це пояснював? До яких наслідків могла призвести така позиція? Чи зустрічалися ви з таким стереотипом? Чим можете його заперечити?

2. Українізація

Подумайте

Чому радянське керівництво розпочало українізацію? Поясніть, що означають терміни «коренізація» й «українізація»? Як упроваджували українізацію і якими були її результати?

Принципово важливою складовою культурницьких процесів в УСРР у 20–30-х роках стала політика **коренізації**, спрямована на зміцнення радянської влади в національних регіонах шляхом поступок на місцях у вживанні національних мов в освіті, культурі, громадському житті, державному управлінні. Така політика мала на меті представити радянську владу повсюдно як владу корінного населення. Ці ідеї стали основою рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), в яких чітко були сформульовані основні положення політики коренізації: підготовка, виховання й висування кадрів корінної національності; врахування національних факторів при формуванні партійного і державного апарату; організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей; глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури. Політика коренізації набувала на місцях відповідних національних форм (в Україні — українізації, у Білорусії — білорусизації і т.д.)

Більшовицькі лідери розуміли, що ігнорування національних інтересів може викликати конфронтацію у радянській державі і навіть призвести до втрати певних територій. Для УСРР важливим було те, що східні промислові райони були заселені переважно російськими пролетарями, а селянство на 80 % складалося з українців. Українізація мала зблизити робітничий клас із селянством.

У практичному здійсненні політики коренізації в Україні чітко виділяли два аспекти: **українізація** і створення необхідних політичних й економічних умов для розвитку національних меншин.

Окрім того, ця політика давала можливість більшовицькому керівництву очолити і контролювати процес національного відродження. Зокрема, нарком освіти УСРР О. Шумський наголошував: «Розвиток української

культури й української інтелігенції йде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас». Українізація виявилася привабливою для націонал-комуністів (О. Шумський, М. Скрипник та ін.) які прагнули поглиблювати національний рух під своїм контролем. Проте більшість керівного складу державного і партійного апарату КП(б)У не виявляла бажання здійснювати українізацію. У 1923 р. тільки 6 % відповідальних працівників заявили, що знають українську мову. У державному апараті республіки питома вага українців на той час становила близько 35 %. Партійне і державне чиновництво чинило опір українізації.

Зверніться до джерел

З огляду інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про проведення українізації

22 березня 1924 г. Пленум ЦК КП(б)У за звітом Політбюро та Оргбюро наголосив на значних досягненнях в українізації низових структур і дуже слабких зрушеннях у цій справі серед керівних органів. На засіданнях цих органів члени партії, які володіють українською, спілкуються російською мовою, що ускладнює впровадження українізації. Вивчення української мови і українства у гуртках підвищеного типу не дало результатів. Пленум ЦК пропонує усім відповідальним товаришам посилити самоосвіту, а установам прискорити перехід до ведення засідань українською.

Необхідно відмітити, що Волинська і Київська губернії є прикладом найбільш успішного проведення українізації, а Донецька — найбільш відстала у цьому відношенні.

? Які основні заходи, виходячи з документу, передбачала українізація? Які з них були успішними? Де українізація зустрічала опір, чому?

Зі спогадів очевидця українізації С. Єфремова

24 жовтня 1924 р. Українізація [...] От справжня злоба дня. Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто ... того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько собі спочивали. Аж тут почали іспит робити і, хто не складе, — виганяти. От тут і почалося.

? Порівняйте джерела. Що в них спільного? Хто ініціював українізацію? Чому здійснення українізації «пробуксовувало»?

За порівняно короткий час ситуація дещо змінилась: наприкінці 1927 р. кількість українців серед службовців держапарату становила 45 %. У тому ж році на українську мову викладання перейшло 80 % загальноосвітніх шкіл, 50 % технікумів, 25 % інститутів. Українську мову впроваджували в деяких військових частинах і школах командного складу. На українську мову було переведено 2/3 діловодства. Українською мовою видавали більше половини книжок і журналів, здійснювали радіомовлення, випускали кінофільми.

Проте московський центр розглядав українізацію як вимушений крок і тимчасову поступку заради зміцнення радянської влади на місцях. Досягнувши цього, партійне керівництво почало з другої половини 20-х років зводити нанівець українізацію і на початку 30-х років її припинили.

3. Розвиток освіти і ліквідація неписьменності дорослих

Подумайте!

Які завдання ставила радянська влада перед освітою? В яких напрямках здійснювався її розвиток у 20-ті роки?

Культурне будівництво в УСРР здійснювали у складних умовах. Більшість дорослого населення не вмiла читати і писати. Водночас радянській державі були потрібні фахівці, інженери, управлінці, які б підтримували її політику. Більшість дореволюційної інтелігенції ставилася до комуністичних експериментів ворожо, прогнозуючи їх негативні наслідки. Тому більшовицькому керівництву необхідно було подбати про підготовку своєї «робітничо-селянської інтелігенції». Така інтелігенція мала бути для них не тільки безпечною, а й вдячною за надану їй можливість піднятися на більш престижний щабель у суспільстві. Крім того, боротьба з неписьменністю збільшувала перспективи агітаційної і пропагандистської роботи серед людей. Проте реалізація цих перспектив була можлива лише за умов, коли люди вмiють читати.

Зверніться до джерел

3 Кодексу законів про народну освіту УСРР від 25 листопада 1922 р.

§ 2. Мета радянського виховання й освіти — розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективу, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, основаним на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

§ 3. Завдання органів виховання й освіти — бути зняряддям диктатури пролетаріату із знищення класового суспільства і створення нового провідника принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства.

? Які завдання ставила радянська влада перед освітою? Чи були вони спрямовані на культурний і освітній розвиток трудящих? Чому ви так вважаєте?

У 1921 р. було створено Всеукраїнську надзвичайну комісію із боротьби з неписьменністю. Держава залучила до цієї справи комсомол, профспілки, культурно-освітні установи, військові частини. У 1923 р. започатковано товариство «Геть неписьменність!» що створювало «лікнепи» — пункти ліквідації неписьменності для осіб віком від 8 до 50 років. Їхня мережа швидко зростала: наприкінці 1923 р. діяло 574 «лікнепи», де навчалося 17 тис. учнів. У результаті цих зусиль до 1927 р. в УСРР навчилися читати і писати 2 млн осіб (близько 70 % населення міст і 50 % сіл).

Значну увагу приділяли освіті й вихованню дітей. На початку 20-х рр. в УСРР було 1,5 млн малолітніх безпритульних. Мізерних коштів, що виділяла держава на потреби шкільництва, катастрофічно не вистачало, а мізерна заробітна плата вчителів спонукала їх до страйків.

НЕП покращив економічне становище республіки. У 1923–1925 рр. асигнування на освіту збільшилися у 7 разів. Посилення уваги держави до культурно-освітньої роботи у суспільстві сприяло поліпшенню співпраці освітян з новою владою. Разом з державними органами школу матеріально підтримувала громадськість. Батьки учнів ремонтували шкільні приміщення, забезпечували їх паливом, виготовляли меблі. У 1928–1929 навчальному році кількість учнів у школах зросла до 2,6 млн осіб, хоча майже третина дітей шкільного віку ще залишалися поза школою.

4. Розвиток науки

Подумайте

Які досягнення і проблеми характеризували розвиток науки у 20-х роках?

На початку 20-х років українська наука опинилась у надзвичайно складному становищі. До матеріальних труднощів додався тиск з боку радянської влади на професуру, котра опинилась під постійним контролем як «неблагонадійний елемент». Але й за таких обставин наука продовжувала розвиватися. Було засновано технічні інститути. Плідно працювали фізики українського фізико-технічного інституту в Харкові. Вагомий внесок у боротьбу з епідеміями зробили вчені із світовими іменами — М. Гамалія, Д. Заболотний.

Розширювалися масштаби робіт у галузі суспільних наук. Активно працювали історики Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Яворський, М. Слабченко, літературознавці С. Єфремов, О. Білецький, економіст К. Воблий та ін. У 1924 р. з еміграції повернувся історик М. Грушевський, того ж року його обрали академіком АН УСРР, а в 1929 р. академіком АН СРСР. Науковий потенціал республіки зростав. У 1928 р. в науково-дослідних установах працювало 3,7 тис. науковців.

Водночас влада докладала зусиль, аби поставити науку під партійний і державний контроль. У 1925 р. Академія наук УСРР стала філією всесоюзної АН СРСР. Розпочалися переслідування і погроми серед науковців. Закривали навіть наукові установи, де, на думку керівництва, зосереджувалися буржуазні професори.

5. Література і мистецтво

Подумайте

Які досягнення митців України у 20-ті роки? У чому особливості цього періоду розвитку мистецтва?

Вагомим явищем у культурному житті стали здобутки в галузі літератури. Особливо активно діяли молоді літератори. Творчість більшості з них просякнута духом революційної романтики (П. Тичина, В. Сосюра, М. Бажан, В. Чумак, М. Рильський та ін.). З'явилося чимало творів письменників, які безпосередньо брали участь у революційних перетвореннях («Вершники» Ю. Яновського, збірка «Червона писанка» О. Донченка, «Восени» Г. Епіка та інших). Молоді літератори пробували свої сили, і держава їх підтримала,

надала можливість друкуватися у газетах і журналах. У 20-х роках в УСРР видавали більш як 20 літературно-художніх альманахів і збірників.

Створювали літературно-художні об'єднання. Зокрема, у 1922 р. сформувалось літературне об'єднання «Плуг», що, орієнтуючись на селян, намагалось забезпечити їх доступною літературою. Об'єднання залучало до літературної діяльності кореспондентів сільських газет, учителів, учнівську і студентську молодь. Художній рівень публікацій цього об'єднання не був високим, це визнавали самі літератори, але головним для них вважалося наблизити свої твори до людини праці, зробити їх зрозумілими для трударів.

Через рік відомий на той час український письменник В. Еллан (Блакитний) організував літературну групу «Гарт», що мала на меті створювати нову пролетарську літературу. Але «Гарт», на противагу «Плугу», обережно ставився до ідеї масовості в літературі, вважаючи, що це знизить її рівень.

Окрім цих об'єднань, в Україні діяли й інші письменницькі організації. Найбільш авторитетною серед них було товариство «неокласиків», до якого належали М. Зеров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, М. Рильський та ін. Вони намагалися перенести на український ґрунт європейську класику, аби підняти рівень вітчизняної літератури.

У 1925 р. виникла «Вільна академія пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ), яку очолив талановитий поет, публіцист М. Хвильовий (Фітільов). Ставлячи питання про необхідність виходу української літератури на більш високий рівень літературної майстерності, М. Хвильовий закликав літераторів орієнтуватися не на Москву, а на Європу.

Того ж року серед літераторів розгорнулася дискусія про те, яким орієнтирам віддати перевагу — власним народним, російським чи європейським. Таке обговорення занепокоїло більшовицьке керівництво. Воно доклало значних зусиль, аби спрямувати дискусію у бажане для себе русло, звинувативши при цьому М. Хвильового у єднанні не тільки з буржуазією, а й з фашистами. Згодом дискусія переросла з літературної площини в політичну і стала засобом помсти опонентів і нагнітання протиріч серед літераторів. Зрештою більшовицькому керівництву вдалося взяти письменницькі кадри під свій контроль.

Зверніться до джерел

**З листа Й. Сталіна Л. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У
від 26 квітня 1926 р.**

Вимоги Хвильового «негайної дерусифікації пролетаріату» в Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія має тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоплення якоюсь мірою месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, — його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики, — все це і багато такого в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати!) більш ніж дивно... Що казати про інших українських інтелігентів некоммуністичного табору, коли комуністи починають говорити, і не тільки говорити, а й писати нашій радянській пресі мовою Хвильового?

? Які думки М. Хвильового непокоїли Й. Сталіна? Чи вважаєте ви такі думки достатньо обґрунтованими, чи це перебільшення? Чому Й. Сталін звернув увагу на діяльність М. Хвильового, хоча йшлося про літературну дискусію?

У роки НЕПу в суспільстві зріс інтерес до художньої творчості. У цей час виникла **Асоціація художників Червоної України**, члени якої проголосили своїм завданням правдиве відображення сучасності. Значним явищем у мистецькому житті стала діяльність художньої школи І. Бойчука (бойчукісти), у творчості яких злилися елементи українського і візантійського живопису.

У 20-х роках провідне місце в культурному житті українського суспільства посідало кіно. У 1922 р. створено Всеукраїнське фотокіноуправління. У 1923 р. розпочалося будівництво Одеської кінофабрики, а в 1927 р. Київської кіностудії. У галузі кіномистецтва плідно працювали близько сотні талановитих режисерів: Г. Грічер, О. Довженко, А. Кордюмов, Л. Островська, Г. Стабовий, Г. Тасін та ін.

**Олександр Петрович
ДОВЖЕНКО**
(1894–1956)

Погляд
зблизька

Один із фундаторів українського кіномистецтва. Навчався у Глухівському учительському інституті, у Київському комерційному інституті й Академії мистецтв. Творчу діяльність розпочав у 1926 р. на Одеській кінофабриці, де створив свої перші роботи — короткометражні кінокомедії «Вася-реформатор», «Ягідки кохання» та фільм «Сумка дипкур'єра». У 1936–1941 рр. режисер Київської кіностудії художніх фільмів. Увійшов до історії українського і світового кіно як творець художніх фільмів «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932), «Щорс» (1939), «Поема про море» (1956), а також документально-публіцистичних — «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), «Перемога на Правобережній Україні» (1945). У 1949–1951 — викладач, з 1955 — професор Всесоюзного державного інституту кінематографії у Москві.

6. Релігійне життя в Україні

Подумайте

Які особливості релігійно-церковного життя в Україні у цей період? Чому більшовики негативно ставилися до церкви?

Значний вплив на духовне життя українського суспільства мала церква. У жовтні 1921 р. відбувся I Всеукраїнський православний церковний собор, на якому обрано власну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським. Собор затвердив канони й устрій Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Керівництво УАПЦ заявило про лояльне ставлення до радянської влади, створило фонд допомоги голодуючим. Характерними ознаками УАПЦ стали національний характер, демократизм, прагнення відроджувати традиції українського народу. Така діяльність УАПЦ сприяла зростанню її авторитету серед народу, що бентежило радянське керівництво. Спочатку влада намагалася послабити її з середини, підтримуючи розкольницькі церковні рухи, але, не досягнувши бажаних результатів, перейшла до переслідувань духовенства й дискримінації віруючих.

В УСРР ця кампанія відбувалась як складова єдиної антирелігійної політики більшовицького уряду всієї радянської держави.

Зверніться до джерел

З листа В. Леніна до членів Політбюро ЦК КП(б) про репресії представників духовенства від 19 березня 1922 р.

Зараз перемога над духовенством забезпечена нам повністю. Боротьба проти нас буде ускладнена голодом. Провести секретну нараду з керівниками ДПУ, НКЮ і Ревтрибуналу і прийняти рішення про вилучення цінностей в лаврах, монастирях і церквах ... вилучення провести з безпощадною рішучістю, не зупиняючись ні перед чим і в короткий термін. Що більше представників реакційного духовенства вдасться нам з цього приводу розстріляти — то краще.

? Яка політика більшовицького керівництва у сфері релігійного життя? Чим обґрунтовувала радянська влада вилучення церковних цінностей? Які методи використовувала влада у боротьбі з духовенством? Які наслідки мала така політика для українського суспільства?

Радянська влада вилучила до 1923 р. з монастирів, храмів і церков УСРР понад 10 млн пам'яток історії і культури, предметів побуту на суму 10 млрд руб. Уряд стверджував, що ці кошти спрямовували на подолання голоду. Проте у наступні роки антирелігійний наступ посилювався. У 1925 р. за підтримки влади було створено громадську організацію Союз безбожників, що мала свій часопис «Безбожник». Згодом на місцях стали створювати гуртки юних безбожників.

Що символізував цей плакат на обкладинці журналу? Кому він призначений? Які почуття він викликає у вас?

Обкладинка часопису «Безбожник»

У квітні 1929 р. уряд ухвалив закон, що посилював контроль місцевої влади за релігійним життям. Тепер будь-яку діяльність, спрямовану на задоволення релігійних потреб вірян могли кваліфікувати як замах на безпеку держави з відповідним покаранням винуватців від трьох років ув'язнення до смертного вироку. У жовтні 1929 р. влада розпочала кампанію з конфіскації церковних дзвонів, оскільки «...звучання дзвонів порушує право на відпочинок широких мас атеїстів у містах і селах». Водночас розпочалось масове руйнування храмів, церков, монастирів.

Під тиском радянської влади в культурному і духовному житті республіки давалася взнаки підміна загальнолюдських цінностей класовими, що призвело до ідеологізації мистецтва і знецінення духовних традицій суспільства.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Українізація (коренізація), культурно-просвітницька політика, ВАПЛІТЕ, Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).

Ідентифікуйте дати.

1923 р., 1925 р.

Поміркуйте.

1. Якими були позиції більшовиків у сфері культури? Як вони позначилися на українській інтелігенції?

2. Схарактеризуйте політику українізації. Який вплив на духовне і культурне життя вона мала?

3. Порівняйте наведені оцінки політики українізації. Яка з них здається вам найбільш об'єктивною? Аргументуйте свою позицію.

4. П. Феденко у своїй праці «Український рух у 20-му столітті» констатує: *«Політика українізації ... дала деякі корисні наслідки українській культурі. В народних школах України запанувала українська мова. Українська Академія наук після повернення М. Грушевського в Україну з еміграції 1924 р. розпочала широку діяльність. Протягом кількох років пильної культурної праці створено нові кадри української інтелігенції»*.

І. Дзюба писав: *«Крім усього іншого, ця сталінська політика була спрямована на те, щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості»*.

5. Які завдання культурно-освітньої роботи в Україні, яких змін зазнав освітній процес у період НЕПу?

6. Схарактеризуйте вклад українських учених у розвиток різних галузей науки.

7. Історик Ю. Шаповал на основі документів описує зустріч М. Грушевського та Л. Кагановича у 1926 р.: *«Уже в червні 1926 р. він приїздить до Києва, де цікавиться роботою Всеукраїнської академії наук (ВУАН), зустрічається з М.С. Грушевським та А. Ю. Кримським... С. О. Єфремов, а саме він і був у той час віце-президентом ВУАН, відреагував на цю зустріч у своєму щоденнику. За його записами, Каганович нібито поставив Грушевському запитання: чи вважає він, що Радянська влада найкраща для України? Михайло Сергійович начебто не відповів, а зам'яв розмову, встав і почав прощатися. „От становище, — занотовує С. О. Єфремов, — Грушевський має сповідуватися перед Кагановичем”*».

Як, на вашу думку, відреагував Л. Каганович на таку поведінку Михайла Грушевського? Що можна сказати на основі цього факту про політику більшовиків щодо науки?

8. Чим, на ваш погляд, можна пояснити складність розвитку літератури і мистецтва УСРР у роки НЕПу?

9. Схарактеризуйте особливості релігійного життя у 20-ті роки.

10. Опрацювавши запропоновані документи, складіть розгорнутий план розповіді про українізацію упродовж 1919–1926 рр. і підготуйтеся до його обговорення.

**УЗАГАЛЬНИТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V
«Українська СРР в умовах нової економічної політики
(1921–1928 рр.)»**

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте, що:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А**;
- кожне із завдань оцінюється в 1 бал;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

1. Укажіть, що з перелічених нижче подій і явищ відбулося у 1922 р.

- А запровадження більшовиками воєнного комунізму
- Б перехід до нової економічної політики
- В вступ УСРР до СРСР
- Г політика українізації

2. Укажіть, внаслідок якої події відбувся вступ України до СРСР.

- А встановлення радянської влади в Україні
- Б завершення Першої світової війни
- В перехід до нової економічної політики
- Г запровадження більшовиками політики воєнного комунізму

3. Укажіть, яке з визначень поняття *автономія* є правильним.

- А об'єднання військового командування та економічних ресурсів національних радянських республік із метою організації спільної боротьби в роки громадянської війни.
- Б самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом.
- В асоціація громадян, поєднаних на ґрунті суспільних і власних інтересів.
- Г політика, спрямована на здійснення народовладдя.

4. Укажіть, які з перелічених положень відображають погляди українських націонал-комуністів.

- 1 будуючи радянську владу в Україні, треба враховувати національні особливості, перш за все її демократизм, витоки якого в козаччині
- 2 майбутня радянська держава має бути за устроєм конфедерацією або федерацією
- 3 забезпечення повного права націй на самовизначення
- 4 радянська влада в Україні має бути побудована за спільною для всіх радянських республік моделлю

- А 1, 2, 3
- Б 2, 3, 4

- В 1, 3, 4
- Г 1, 2, 4

5. Укажіть, яке визначення розкриває зміст поняття *продовольча розкладка*.

- А** система надзвичайних заходів радянської влади на боротьбу з бандитизмом
- Б** система заготівель харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, побудована на примусовому товарообміні, конфіскації, складова частина політики «воєнного комунізму»
- В** перехід промислових підприємств із приватної власності у власність держави
- Г** система фіксованого натурального оподаткування селянського населення радянських республік, введена постановою Х з'їзду РКП(б) у 1921 р.

6. Укажіть, про кого з відомих діячів культури України 20-х років йдеться у листі Й. Сталіна Л. Кагановичу (1926 р.).

«Вимоги... про „негайну дерусифікацію пролетаріату” на Україні, його думка про те, що „від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше”, його заява про те, що „ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва”... звучить тепер... більш, ніж дивно».

- А** О. Донченко
- Б** М. Хвильовий
- В** П. Тичина
- Г** В. Сосюра

7. Укажіть, творчість яких із названих діячів культури пов'язана з 20-ми роками.

- 1** Г. Гринько, С. Єфремов, М. Хвильовий
- 2** М. Садовський, Г. Юра, Л. Курбас
- 3** О. Вишня, Ю. Яновський, М. Куліш
- 4** М. Стельмах, А. Малишко, Ю. Смолич

- А** 1, 2, 3
- Б** 2, 3, 4
- В** 1, 2, 4
- Г** 1, 3, 4

8. Укажіть, унаслідок чого відбулося масове руйнування церков.

- А** воєнних дій Першої світової війни
- Б** дій радянської влади
- В** небажання віруючих підтримувати церкву
- Г** підготування місць для новобудов

9. Установіть послідовність названих подій.

- А** входження УСРР до складу СРСР
- Б** створення УАПЦ
- В** мирний договір УСРР з Литвою
- Г** перехід до НЕПу

6. Укажіть, яка мета політики «українізації».

- А розвиток економіки України
- Б розвиток української державності
- В розвиток українського націонал-демократичного руху
- Г піднесення авторитету радянської влади в УСРР

7. Укажіть, що таке ВАПЛІТЕ.

- А об'єднання письменників
- Б об'єднання художників
- В об'єднання вчених
- Г об'єднання більшовиків

8. Установіть послідовність названих подій.

- А створення Всеукраїнської надзвичайної комісії з ліквідації неписьменності
- Б воєнно-політичний союз радянських республік
- В введення НЕПу
- Г утворення СРСР

9. Установіть послідовність названих подій.

- А в УСРР створено комісію допомоги голодуючим
- Б Академія наук УСРР стала філією АН СРСР
- В Прийняття Конституції СРСР
- Г в обіг випущено нові гроші «червінці»

10. Установіть відповідність між подіями і датами.

1 1921–1922 рр.	А початок запровадження НЕПу
2 березень 1921 р.	Б прийняття Конституції УСРР
3 грудень 1922 р.	В голод в Україні
4 квітень 1923 р.	Г політика українізації
	Д утворення СРСР

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Чим можна пояснити активну участь радянської України в міжнародному житті на початку 20-х рр.?
2. Схарактеризуйте внутрішнє становище УРСР на початку 20-х рр.
3. Що спричинило політичну кризу 1921 р. в радянській державі і які наслідки вона мала для УРСР?
4. Які причини виникнення голоду 1921–1923 рр.? Проаналізуйте наслідки голоду для населення УРСР.
5. Що спричинило прийняття нової економічної політики?
6. Схарактеризуйте НЕП у сільському господарстві УРСР.
7. Проаналізуйте впровадження НЕПу в промисловості України.
8. Які особливості впровадження НЕПу були в Україні та якими були його наслідки?
9. Дайте оцінку державного статусу УРСР у 1921–1922 рр.
10. Які зміни було внесено до Конституції УСРР після входження республіки до складу СРСР?
11. Схарактеризуйте ставлення політичних сил України до її членства в СРСР.
12. На яких принципах ґрунтувалася політика більшовиків у галузі культури?
13. Чим обумовлювалася політика українізації?
14. Чому більшовицьке керівництво приділяло значну увагу проблемам освіти?
15. Чим обумовлювалося розгортання широкої кампанії з ліквідації неписьменності?
16. Що спричинило національне відродження в літературі та мистецтві за доби НЕПу?
17. Чим було обумовлено згорання українізації?
18. Які особливості були притаманні розвитку культури в період НЕПу?
19. Схарактеризуйте особливості релігійного життя в УРСР за часів НЕПу.

Соціально-економічні перетворення у Радянській Україні (1929–1939)

Розділ 6

КТО-КОГДА?

Если работать, надо делать обязательные нормы и получать за такое вознаграждение, как и раньше, так же, как и раньше, так же, как и раньше. Ты получишь больше, чем раньше.

ТОПЫ РОСТА ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ И КАПИТАЛИЗМА ВООРУЖЕННЫХ СТРАН.

Страна	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
СССР	100	110	120	130	140	150	160	170	180	190	200
Англия	100	105	110	115	120	125	130	135	140	145	150
Франция	100	102	104	106	108	110	112	114	116	118	120
США	100	105	110	115	120	125	130	135	140	145	150
Италия	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110
Япония	100	105	110	115	120	125	130	135	140	145	150

ДОГНАТЬ И ПЕРЕГНАТЬ

Тема 24. Модернізація промисловості

1. Перехід до форсованої індустріалізації.
2. Результати перших п'ятирічок.
3. Директивне господарювання.
4. Життя та побут робітників і службовців.

1. Перехід до форсованої індустріалізації

Подумайте

Які причини проведення індустріалізації промисловості СРСР? Які завдання постали перед промисловістю України у першій п'ятирічці? Які заходи здійснювали для досягнення надзвичайних темпів індустріалізації? Як ви розумієте термін «форсована індустріалізація»?

У середині 20-х років радянська промисловість була повністю відбудована, але за своїм рівнем вона значно поступалася провідним країнам світу. Більшовицьке керівництво намагалося виправити цю ситуацію шляхом здійснення **індустріалізації*** — тобто проведенням комплексу заходів, направлених на модернізацію промисловості. Її необхідність обумовлювалася низкою причин, серед яких насамперед були: технічна відсталість радянської держави і потреби оборони (СРСР був у ворожому оточенні і не виключали можливість війни проти більшовицького режиму). Шляхом індустріалізації радянське керівництво мало намір швидко ліквідувати багатокладність економіки, оскільки вважало, що радянська влада не має базуватися одночасно на великій державній промисловості і дрібнотоварному приватному виробництві. Насамкінець індустріалізація передбачала сприятливі для більшовиків зміни у соціальній структурі суспільства: збільшення кількості робітників, серед яких більшовики мали підтримку.

Ще у грудні 1925 р. на XIV з'їзді ВКП(б) було офіційно проголошено курс на індустріалізацію. Він став логічним продовженням плану електрифікації (ГОЕЛРО), розробленого на початку 20-х років, що передбачав створення енергетичної бази для промисловості. Зокрема, в Україні за цим планом будували Дніпровську гідроелектростанцію та Штерівську і Чугуївську електростанції, що працювали на вугіллі.

Опишіть, що ви бачите на фото. Про що свідчать масштаби новобудови? Які ресурси задіяні на будівництві?

Будівництво Дніпрогесу. 1929 р.

У 1927 р. більшовицьке керівництво, орієнтуючись на згортання НЕПу, визнало пріоритет державного планування над ринком. У тому ж році було затверджено план першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), що передбачала високі темпи розвитку виробництва. П'ятирічний термін визначався з урахуванням того, що для будівництва і введення в дію великого підприємства в середньому необхідно п'ять років. Для України встановлювали напружені темпи зростання важкого машинобудування, хімічної промисловості, виробництва електроенергії.

Зверніться до джерел

З постанов Другої конференції КП(б)У від 9–14 квітня 1929 р.

П'ятирічний план розвитку народного господарства України спирається на розвиток важкої індустрії (вугілля, метал, руда, машинобудування, хімія), що базується на природних умовах України, на тій ролі української важкої індустрії, яку вона виконує в усьому народногосподарському розвитку СРСР.

Другим важливим напрямом індустріальної частини п'ятирічного плану УСРР є проектування нового промислового району — виробництва засобів виробництва, проектування промислового комбінату, що створюється на енергії Дніпрельстану (кваліфікований метал, алюміній, феросплави, хімічні продукти і т. п.).

Третім напрямом промислового розвитку України є розвиток промисловості, що перероблює сільськогосподарську сировину (цукрова, олійна, шкіряна, тютюнова, спиртова і т. п.), що впливає з тієї сировинної бази, що її створює сільське господарство України.

? Які завдання були поставлені перед Україною цим документом? Чому важливе значення приділяли Дніпрогесу? Якими, на ваш погляд, були наслідки таких перетворень для України?

Радянське керівництво почало шукати шляхи інтенсифікації виробництва. Уже під час виконання державного плану було вирішено розгорнути масове змагання трудових колективів. Навесні 1929 р. змаганням була охоплена половина загальної кількості робітників республіки. Робітникам, які досягли високої продуктивності праці, влада присвоювала почесні звання. У 1928 р. в СРСР було затверджено орден Трудового Червоного Прапора. Окрім того, на підприємствах впроваджували жорсткий режим економії. Координувала цю роботу спеціально створена комісія при Раднаркомі УСРР. Водночас на виробництві започаткували рух раціоналізаторів. У газетах населення переконували, що виконання п'ятирічного плану покращить рівень життя радянських людей. Але усі ці форми роботи в основному мали апаратний характер і значного економічного ефекту не дали.

Проте партійне керівництво вирішило прискорити процес індустріалізації шляхом максимального напруження сил. На листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) 1929 р. було прийнято рішення «будь-якою ціною прискорити розвиток машинобудування й інших галузей важкої промисловості».

2. Результати перших п'ятирічок

Подумайте

Якими були темпи розвитку промисловості України у першій і другій п'ятирічках? Яким чином їх досягали? Які підсумки форсованої індустріалізації цього періоду в Україні? Чому успіхи індустріалізації не покращили життєвий рівень трудівників?

Масштабність промислового будівництва була вражаючою. Україна перетворилася на гігантський будівельний майданчик. У роки першої п'ятирічки (1928–1932) із 1500 промислових підприємств, що їх споруджували в СРСР — 460 будували в УСРР. У другій п'ятирічці (1933–1937) в Україні будували 1000 заводів із 4500 по союзу, у третій (1938–1942) — в УРСР споруджували 600 заводів із 3000, запланованих у Радянському Союзі.

Промисловість України працювала на межі можливості, а радянське керівництво вимагало ще більших зусиль, постійно ставлячи нові завдання перед трудовими колективами. Зокрема, перша п'ятирічка передбачала збільшити виплавку чавуну в Україні з 2,4 до 6,6 млн тонн. Попри всі зусилля, українські металурги змогли дати 1932 р. лише 3,9 млн тонн. Аналогічна ситуація розгорталась і з видобутком вугілля. Наприкінці п'ятирічки в Донбасі було видобуто 156 млн тонн вугілля проти 204 млн тонн запланованих.

Партійне керівництво заборонило оприлюднювати статистику результатів першого п'ятирічного плану, водночас заявивши, що завдяки трудовому героїзму радянських людей його вдалось виконати достроково за 4 роки і 3 місяці. 1933 р. стали вважати першим роком другої п'ятирічки (1933–1937 рр.).

Радянське керівництво розпочало шукати нові шляхи інтенсифікації виробництва.

Зверніться до джерел

З емігрантської газети «Последние новости» від 6 червня 1931 р., Париж

Вища рада народного господарства доручила групі американських інженерів підготувати довідку щодо причин загрози невиконання п'ятирічного плану в Донбасі. Її автори визначили головною причиною зриву плану вуглевидобутку те, що в Москві віддають перевагу гігантським проектам, що потребують величезних витрат, а не скромним реальним завданням, таким як раціоналізація праці. У Донбасі, на думку американських експертів, дуже низький рівень організації праці.

? Чи є причини відставання у вуглевидобуванні, визначені американськими інженерами, об'єктивними? Чи були ці проблеми характерними для інших галузей промисловості? Поясніть свою думку.

Партійні органи розпочали активну пропагандистську роботу, мобілізуючи робітників на трудові рекорди. Людський чинник у поєднанні з технікою мав стати запорукою успішного виконання п'ятирічних планів.

Зверніться до джерел

З листа М. Ізотова «Як я працюю» у газеті «Правда» від 6 травня 1932 р.

Я працюю 10 років вибійником на Горлівській шахті № 1. Кілька років поспіль перевиконую завдання і щодня даю 400–500 % норми. Як я працюю... Треба навчитися підходити до вугілля, а не рубати з плеча. У нас 6-годинний робочий день, але багато вибійників фактично лише 3–4 години працюють у забої, а я в середньому 5 годин. Коли я приходжу і бачу, що немає деревини для кріплення, я краще витрачу півгодини на те, щоб її пригнати, ніж потім годину або дві сидіти й сваритися. Я намагаюсь ущільнити робочий день. Коли кожний вибійник повністю використовує свій робочий час, він зробить більше, ніж робить тепер, і наша країна отримає додаткові тисячі тонн вугілля.

Зі статті «Всесоюзний трудовий рекорд вибійника Олексія Стаханова» у газеті «Правда» від 2 вересня 1935 р.

Вибійник шахти «Центральна-Ірміне» тов. Стаханов установив новий всесоюзний рекорд продуктивності праці з відбійним молотком. За 6-годинну зміну Стаханов дав 102 тонни вугілля, що складає 10 % добового видобутку шахти...

Тов. Стаханов перегнав неперевершених до цього часу майстрів відбійного молотка Гришина, Свиридова, Мурашка.

? Як пояснював М. Ізотов свої досягнення? Які думки і почуття викликають у вас ці документи? Як ви думаєте, якою була мета редакції газети «Правда», коли вона робила такі публікації?

Згодом розрекламований стаханівський рух, в основі якого був пошук невикористаних резервів, поширився на інші галузі виробництва. Рекорди стали підґрунтям для перегляду трудових норм у бік їх підвищення, що зрештою призвело до надмірної інтенсифікації виробничого процесу і незадоволеності робітників. Тих же робітників, які не могли забезпечити «рекорди», часто звинувачували у саботажі або шкідництві.

Але навіть надзвичайні методи, якими захоплювалася радянська влада, не могли кардинально змінити ситуацію. Жодна з перших п'ятирічок не була виконана у повному обсязі.

Водночас слід зазначити, що індустріалізація мала для України важливе значення. Саме у 30-ті роки відбулася докорінна реорганізація промисловості, сталися суттєві зрушення в машинобудуванні, оборонній промисловості, хімічному виробництві, третина новобудов перших п'ятирічок була в Україні. Це були гіганти металургії — Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, а також великі машинобудівні заводи — Новокраматорський, Харківський тракторний та ін.

Окрім того, були реконструйовані Луганський паровозобудівний завод і чотири металургійні заводи (у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарську).

Форсована індустріалізація перетворила економіку України з аграрної на індустріальну. Наприкінці 30-х років частка України у промисловості Радянського Союзу становила: у видобутку вугілля — 50,5 %, залізної руди — 67,6 %, у виплавці чавуну — 49,7 %, виробництві сталі —

48,9 %. Індустріальна потужність України значною мірою була зорієнтована на первинну переробку сировини. Економісти називали українське індустріальне суспільство «суспільством рудокопів». Успіхів у індустріалізації досягали шляхом надлюдських зусиль народу. Бурхливий розвиток важкої промисловості не супроводжувався відповідним приростом легкої, харчової промисловості, розвитком соціально-культурної сфери.

За роки довоєнних п'ятирічок в Україні на 80–90 % були оновлені засоби виробництва. Таких результатів не мала жодна із союзних республік. Але на підприємствах застосовували 50 % ручної праці. Кваліфікований рівень переважної більшості робітників був низьким. Кількісне зростання робітничого класу знаходилося у диспропорції з якісними зрушеннями культурно-технічного рівня робітників, значна частина яких були вчорашні селяни, які втікали від репресій і голоду до міста.

3. Директивне господарювання

Що таке директивне господарювання? Чому управління економікою в цей період здійснювали саме такими методами? До яких наслідків призводила така система управління?

Розгортання форсованої індустріалізації прискорило зростання економічного потенціалу республіки, і цей процес супроводжувався в основному екстенсивним шляхом господарювання й адміністративно-командними методами управління. Розбудова радянської економіки в Україні ґрунтувалася на централізованих державних програмах господарства СРСР. Центральні органи влади визначали нижчим інстанціям параметри виробництва, розподілу і споживання. В умовах розгортання індустріалізації в основу радянського механізму господарювання поклали тезу Й. Сталіна, проголошену на XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. «Наші плани є директивами, що обов'язкові для керівних органів».

У 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою відповідачем за виконання керівних директив проголошували підприємство.

Зверніться до джерел

Сучасна американська дослідниця Ш. Фіцпатрик про формування механізму директивного господарювання в СРСР

Для перелому кінця 20-х — початку 30-х рр. було використано термін «сталінська революція», що добре передає його насильницький, руйнівний і утопічний характер. Однак цю революцію здійснювали з ініціативи держави, а не в результаті народних рухів. На думку Сталіна, її завданням було закласти економічний фундамент для побудови соціалізму ... використовуючи державне планування з метою прискороного економічного розвитку країни. Планування подавали як героїчний акт підкорення невідконтрольних до цього економічних сил.

? Які зміни передбачала «сталінська революція», в економіці держави? Чи враховували у цих змінах ринкові відносини? Чому? Про підкорення яких економічних сил говорить дослідниця?

Радянська влада протиставила директивне господарювання ринковим механізмам функціонування економіки. Поширеною була практика адміністративного втручання у систему господарства з політичних й ідеологічних міркувань. Директивне господарювання вимагало громіздкого управлінського апарату, на утримання якого витрачали великі кошти. Але влада робила такі витрати, оскільки саме такий механізм відповідав тоталітарному політичному устрою.

Зверніться до джерел

Сучасний український історик С. Кульчицький про початок директивного господарювання і його наслідки для української економіки

Народне господарство функціонувало згідно з намірами олігархічної групи членів політбюро ЦК на чолі з генсеком, що під гаслами націоналізації й усупільнення приватизувала засоби виробництва на свою користь і тим домоглася цілковитого панування над суспільством — і політичного, й економічного. Основна частина великої промисловості України (разом з підприємствами фабрично-заводського типу) стала підлягати загальносоюзним відомствам. У підпорядкуванні республіканських органів і місцевих рад залишилася переважно дрібна, тобто кустарно-ремісничка промисловість.

? Які наслідки мало директивне господарювання для економіки України? У чиїх інтересах проводили реформування української економіки?

Проти підпорядкування ринкових відносин директивному господарюванню виступила технічна інтелігенція. Водночас вона протестувала проти надмірних виробничих темпів використання зношеного обладнання, оскільки це призводило до аварій. Опір директивному господарюванню радянська влада оцінювала як контрреволюційну діяльність.

4. Життя та побут робітників і службовців

Подумайте

Якими були темпи розвитку промисловості України у перших п'ятирічках? Чому успіхи індустріалізації не привели до зростання життєвого рівня народу?

У роки перших п'ятирічок життєвий рівень робітників майже не зростав. Ціни на товари споживання зросли у кілька разів при зниженні реальної заробітної плати. Влада започаткувала жорстку економію. З осені 1928 р. у містах почалося введення карток на хліб. Масло і цукор одержувала лише частина населення. Згодом карткову систему поширили на основні види продовольчих і промислових товарів.

Дефіцит товарів призвів до укладання диференційованої ієрархічної системи забезпечення міського населення. Усі працюючі поділялися на групи постачання. До першої групи зараховували робітників, інженерно-технічний персонал підприємств, командний склад збройних сил і співробітників правоохоронних органів. Другу групу становили службовці, члени родин робітників, особи вільних професій. До третьої групи записували дітей віком до 14 років. Карткове постачання не поширювалося на людей працездатного віку, які не займалися суспільно-корисною працею і на осіб, позбавлених виборчих прав.

Зверніться до джерел

З листа домогосподарки Є. Гранич, дружини помічника машиніста паровоза, Й. Сталіну (1931 р.)

У Криму робітнику транспорту на місяць дають у пайок: 1,5 кіло крупи, 1 кіло м'яса, 1 кіло цукру, 1 коробку консервів і все. Правда, на базарі можна докупити продукти, але, зважаючи на нашу платню, ми не можемо собі це дозволити, хоча в середньому чоловік заробляє 120 руб. на місяць. Проте потрібно заплатити податок, позику, кооперативний пай, членські внески. Залишається 80 руб., а на базарі одне кіло картоплі — 2 руб. 50 коп., 1 літр молока — 1 руб. Отже, цієї платні вистачає тільки на півмісяця, а ще заплати за квартиру, і я запитую, як робітникові прожити? Але секретар райкому, агітпропагандисти й ін. щодня вершкове масло, свіжину, рис, борошно одержували із закритого розподільника.

? Як оцінює домогосподарка забезпечення за картковою системою? Що змусило її написати листа Й. Сталіну? Які наслідки могло мати це звернення?

Із протоколу наради комісії при Мелітопольському районному партійному комітеті про норми постачання продуктів харчування і промислових товарів для керівного складу від 8 січня 1932 р.

ПОСТАНОВИЛИ: [...] 2. Норми постачання продуктів харчування і промислових товарів для керівного складу такі:

№	Назва	На голову сім'ї	На утриманців
1	Хлібні вироби	800 грамів	400 грамів
2	Крупи	2500 грамів на місяць	1500 грамів на місяць
3	Олія	400 грамів	—
4	Консерви	3 коробки	3 коробки
5	Риба	2000 грамів	1400 грамів
6	Цукор	1500 грамів	1500 грамів
7	Мило господарське	500 грамів	500 грамів
8	Мило туалетне	1 штука	1 штука
9	Промтовари: бавовняні і готові вироби, калози, трикотаж, цигарки, взуття, нитки	10 руб.	10 руб.
10	М'ясо	4400 грамів	2200 грамів
11	Масло коров'яче	200 грамів	200 грамів
12	Яйця	10 штук	10 штук
13	Чай	75 грамів	25 грамів

? Які висновки можна зробити на основі наведених даних? Що таке спецрозподільники? Чому вони виникають саме у цей період? Які думки, почуття викликають у вас ці документи?

В умовах розгортання індустріалізації радянська влада не мала на меті підвищувати життєвий рівень трударів. Карткова система давала можливість забезпечити працівників харчуванням і промисловими товарами на мінімальному рівні від їхніх потреб і проіснувала до 1935 р.

Водночас, маючи гостру потребу в коштах на проведення індустріалізації, влада посилила практику внутрішніх державних позик у вигляді облігацій — цінних паперів, що дає його власникові прибуток у вигляді відсотків, або виграшу. Внутрішні позики уряд започаткував з 1922 р. У період НЕПУ вони були короткотривалими, тобто держава розраховувалася з тими, хто їх купив за 2–8 років. Уряд повертав людям гроші за облігації з високими відсотками (6–20 %). Але згодом відсотки знизили (до 4 і навіть 2 %).

На початку 30-х років трудящих почали зобов'язувати купувати облігації. Кожен працюючий щороку повинен був придбати їх в середньому на місячну зарплату, а до тих, хто ухилявся, застосовували тиск (обмеження у преміюванні, гальмування черги на одержання житла та ін.). Власники облігацій могли достроково повернути їх до ощадкас, але одержували за них лише 1/3 вартості облігації. Державний борг за облігації на території УРСР в 1936 р. становив 3,78 млрд руб.

Волючим питанням для багатьох людей, які працювали у місті, було житло. Трударі тіснилися в комунальних багатокімнатних квартирах, де одна сім'я займала одну з кімнат (туалет, ванна і кухня були загального користування). Більшість робітників мешкали у гуртожитках і бараках, або винаймали житло у будинках приватних господарів.

Зверніться до джерел

Зі спогадів члена делегації англійських шахтарів про відвідини Донбасу

Ряди нових жител, побудованих уже при радянській владі, не можуть заглядати враження злиденності. Ці будиночки, «котеджі», як їх гордо називають більшовики, побудовані без усякої любові і комфорту. Ми зайшли в один такий будиночок. У кожній з його трьох кімнат мешкали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, бо ніяких ліжок ми не помітили. У куті, замість ікони, портрети вождів.

Зі спогадів Є. Горової, мешканки Києва

У 1934 р. столицю України перенесли з Харкова до Києва. Переїжджали всі республіканські установи і з ними «Заготзерно», де начальником планового відділу працював батько. Так ми опинилися у Києві. Влітку ми жили у Пущі-Водиці. Пам'ятаю дерев'яну дачу, зелену ділянку, ставок. Наприкінці літа переїхали до міста у новий будинок. Ми опинилися у гарній трикімнатній квартирі. У дворі була розташована будівля, у якій знаходилися: їдальня з домашніми обідами, пральня тощо — елементи соціалістичного побуту.

? До яких соціальних верств належали сім'ї, про які йдеться у документах? Порівняйте житлові умови цих сімей. Як влада розв'язувала житлову проблему?

Що пропагує плакат? Чому художник закликає звільнити радянських жінок від «кухонного рабства»? Визначте тенденції зміни ролі жінки у суспільстві у 30-ті роки. Чим пояснюється зростання ролі жіночої праці у суспільному виробництві?

Плакат «Новий побут»

Окрім роботи, житла і харчування, жителі міст формували своє бачення модного одягу. За твердженнями вітчизняних і зарубіжних дослідників побутової історії, переважна більшість людей одягалися скромно, а модними були дуже прості речі. Демократизм і скромність одягу сформувався не тому, що це був стиль життя, а тому що в основі цього явища був низький рівень життя людей.

Зверніться до джерел

Зі спогадів радянської жінки про моду 30-х років

Більшість дівчат ходили у сатинових халатах, а під халатом було ситцеве чи фланелеве плаття. Із взуття були гумові туфлі, їх можна було мити. А щоб вони були білі, їх змащували зубним порошком. Не було особливого одягу, все було дуже простим. Моя приятелька Зоя — кравчиня, і вона завжди була у різних блузках, які шила з клаптиків тканини, що залишалися від замовленого клієнтами вбрання.

Враження французького письменника А. Жида про візит до СРСР

Улітку майже всі ходять у білому. В одязі виняткова одноманітність. Обійшов магазини уздовж і впоперек, і від верху до низу. Товари, за винятком деяких, зовсім непридатні. Можна навіть подумати, що тканини, речі спеціально виготовляють непривабливими, аби їх купували тільки у разі крайньої потреби ... усе виглядає жахливо.

? Порівняйте погляди очевидців (радянських громадянки і громадянина Франції) на побутове життя наших співвітчизників. Чи є у цих поглядах спільне, чи ні? Поясніть свою думку. Чи можна довіряти цим свідченням? Чому?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Модернізація, форсована індустріалізація, директивне господарювання, п'ятирічка, стаханівський рух.

Ідентифікуйте дати й імена.

Грудень 1925 р., 1928–1932 рр., 1933–1937 рр.

О. Стаханов, М. Ізотов.

Поміркуйте.

1. Чи була індустріалізація, як стверджувало радянське керівництво, об'єктивно необхідною умовою економічного розвитку України у середині 20–30-х роках?

2. Чому для України були заплановані особливо високі темпи розвитку важкої індустрії?

3. Схарактеризуйте основні напрями розвитку промисловості України під час форсованої індустріалізації.

4. Якими були підсумки виконання перших п'ятирічок?

5. Якими шляхами досягалися вражаючі економічні результати розвитку промисловості? Наведіть конкретні приклади.

6. У чому полягала суперечливість соціально-економічного розвитку УСРР у цей період?

7. Підготуйте розповідь про одну з новобудов перших п'ятирічок.

Тема 25. Суцільна колективізація сільського господарства

1. Хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр. і перехід до суцільної колективізації.
2. Розкуркулення. Доля приватних сільських господарств.
3. Голодомор 1932–1933 рр. і його наслідки.
4. Зміни у житті, побуті і психології селян.

1. Хлібозаготівельні кризи 1927–1929 рр. і перехід до суцільної колективізації

Подумайте

У чому полягали причини переходу радянської влади до політики колективізації? Що таке суцільна колективізація? До яких наслідків вона призвела в Україні?

Радянська влада, передавши землю у користування селянам, сподівалася на їхню підтримку державної економічної політики. Особливої актуальності це набуло в умовах індустріалізації. Аграрний сектор мав постачати на експорт зерно, кошти від продажу якого спрямовували на закупівлю технічного обладнання. Окрім того, село ставало постачальником робочої сили до індустріальних новобудов, технічної сировини і продуктів харчування.

Уряд, намагаючись вилучити аграрну продукцію у селян, започаткував політику «ножиць цін». Її спрямовували на штучне завищення цін на промислові товари і зниження на сільськогосподарську продукцію.

Зверніться до джерел

Сучасний український історик П. Панченко про політику «ножиці цін»

Розрив між ринковою і лімітованою цінами у 1928–1929 рр. сягнув чотириразової різниці. Зросла диспропорція цін на промтовари і зерно. Ціна плуга була еквівалентною вартості 24 пудів пшениці, тимчасом як у 1913 р. — 6 пудів. Селяни не хотіли продавати зерно за державною ціною. Планові заготівлі зерна різко скоротилися, навіть його експорт зменшився з 3 млн т до 344 тис. т.

? *Які зрушення сталися в економічному житті селянських господарств? Чому? У скільки разів зменшився експорт зерна з УСРР? Які перспективи для радянської держави мало зменшення продажу зерна за кордон?*

Зі звернення ЦК ВКП(б) до партійних організацій від 13 лютого 1928 р.

У січні 1928 р. була найсерйозніша криза у хлібозаготівлях. Це означало на-самперед кризу постачання робітничих районів. По-друге, кризу постачання Червоної Армії. По-третє, відсутність хлібних резервів держави і для потреб усередині країни, і для потреб експорту, необхідного для ввезення устаткування і сільськогосподарських машин.

? *Що означала криза у хлібозаготівлі для радянської держави? Яку небезпеку вбачає партійне керівництво у кризі хлібозаготівлі?*

Влада вдалася до адміністративного тиску на селян. У результаті, на початку 1928 р. кризу вдалося подолати (за січень–лютий у республіці було заготовлено 70 млн пудів зерна). Але наступної зими 1928–1929 рр. криза повторилася у ще більших масштабах.

Радянська влада вбачала у селянстві консервативну силу, що чинила опір державній економічній політиці. Чиновницький апарат виношував плани перетворення селян із приватних господарів на сільськогосподарських робітників, віддалених від власності на засоби виробництва й результатів своєї праці. Першопочатком реформування сільського господарства стала підтримка державою сільськогосподарської кооперації. Влада прагнула мати справу не з окремими сільськими господарями, а з колективами виробників сільськогосподарської продукції. Згодом різні форми сільськогосподарської кооперації були зведені до однієї — сільськогосподарської артілі, що її влада трансформувала у колгоспи. У цій ситуації вже не держава залежала від індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни підпорядковувались державі. Курс на колективізацію сільського господарства було визначено у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б), а в 1929 р. влада проголосила суцільну колективізацію. Селян почали силоміць заганяти до колгоспів. У відповідь на примусову колективізацію селянство взялося за зброю. Упродовж першого півріччя 1930 р. в Україні було зареєстровано 1,5 тис. терористичних актів проти організаторів колгоспного руху. У Херсонському, Вінницькому, Чернігівському, Одеському та ін. округах відбулися збройні виступи селян за участі понад 40 тис. осіб. Окрім повстань, селяни вдавалися до пасивних форм боротьби (забиття і продаж худоби, псування реманенту).

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8 %, свиней — на 62,3 %, овець — на 74 %. За цей час було експропрійовано понад 200 тис. селянських господарств. До колгоспу забирали землю, реманент, худобу, коней та ін.

2. Розкуркулення. Доля приватних сільських господарств

Подумайте

Які заходи здійснила влада навесні 1930 р., щоб заспокоїти селян? До яких наслідків це призвело? Коли і яким чином владі вдалося остаточно припинити супротив селянства колективізації? Якими були безпосередні наслідки колективізації для сільського господарства України?

Колективізація в Україні супроводжувалася наростанням терору. Особливої жорстокості від нової влади зазнало заможне селянство, яке організатори колгоспного руху охрестили «куркулями». Офіційна пропаганда зображувала їх ворогами радянської влади і «експлуататорами трудового народу». Насправді, лише невелика кількість заможних селянських господарств використовувала найману працю. В основному вони покладалися на трудові ресурси своїх родин, ощадливість і хазяйновитість. Проте радянська влада проголосила своїм завданням «ліквідувати куркульство як клас».

Перша хвиля масового розкуркулення почалася з січня 1930 р. і тривала до початку березня. Вона охопила 76 % районів УСРР. Куркулів виселяли на висілки, але в межах України. Восени 1930 р. почалася друга хвиля розкуркулення. Тих, хто підпадав під неї, виселяли уже за межі республіки.

Зверніться до джерел

Зі спогадів про розкуркулення М. Ковтун, мешканки села Шульгінка на Луганщині

Господарство батька було невелике: будинок, комора, сарай, корова, кінь. Сім'я — вісім осіб. Коли почалася колективізація, батько не пішов у колгосп. І тоді узимку 1930 р. з'явилися активісти. Вони, насамперед, побили у хаті вікна і зруйнували піч, щоб в оселі не можна було жити. Потім забрали майно і повезли до сільради — розпродавати. Батька теж повезли з собою. Він повернувся додому під вечір і сказав, що нашу сім'ю виселятимуть на Північ. Тієї ж ночі мої брати пішли з села, сподіваючись працевлаштуватися на шахтах. Слідом за ними вирушили батько з матір'ю і я. Невдовзі садибу нашу зруйнували і розтягли.

? До якої соціальної групи селянства належала авторка документу? Які наслідки розкуркулення можна спрогнозувати, спираючись на цей документ?

В Україні було «розкуркулено» понад 1 млн селян, з них понад 860 тис. виселили на Північ і до Сибіру. Багато з них загинули.

На початку 30-х років радянське керівництво збагнуло, що на селі ситуація стала критичною і нарощувати темпи колективізації україн небезпечно. У березні 1930 р. Й. Сталін опублікував статтю «Запаморочення від успіхів», де, розігравши роль «доброго батька народів», засудив насаджування колгоспів силою і звинуватив місцеву владу в перегинах. Слідом за

Чи є заможною сім'я «куркуля»? Що дозволила влада взяти людям із собою? Що на них очікує у майбутньому?

Розкуркулена сім'я біля свого будинку в с. Удачне Донецької області. 1930-ті рр.

статтею було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі». Місцевим партійцям пропонували відмовитися від адміністративного тиску на селян при створенні колгоспів. Тоді ж було опубліковано «Приблизний статут сільськогосподарської артіль», де колгоспникам дозволялось мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. Прийняті документи заспокоїли селянство. Воно повірило у сталінську «справедливість» і, керуючись тезою «колгосп — справа добровільна», почало масово виходити з колективних господарств. За три місяці майже половина колективізованих селян в Україні повернулися до індивідуального господарювання. Але згодом з'ясувалося, що це був тактичний маневр. У вересні 1930 р. влада почала новий наступ на селянство, тепер вона створила такі умови, що економічно унеможливлювали індивідуальне господарювання. Тим, хто виходив з колгоспів, відводили гірші землі, не повертали худобу і реманент, збільшували оподаткування. Селянам, які опинилися під таким пресом, доводилося повертатися назад до колгоспу. У 1932 р. в УСРР було колективізовано 70 % селянських господарств.

3. Голодомор 1932–1933 рр. і його наслідки

Подумайте

Які причини викликали голод в УСРР? У чому полягала суть «закону про п'ять колосків»? Чи вважаєте ви голодомор закономірним для аграрної політики СРСР явищем? Чому?

На початку 30-х років населення СРСР відчувало гостру нестачу продуктів харчування. Головною причиною голоду в УСРР стали хлібозаготівлі. У січні — листопаді 1930 р. держава стягнула з українських селян 400 млн пудів зерна, а за цей самий період 1931 р. було вилучено 380 млн пудів. Хлібозаготівлі виснажили село, але влада не брала цього до уваги. У 1932 р. план хлібоздачі становив 356 млн пудів. Проте на початок листопада республіка здала лише 195 млн пудів зерна (54,8 % від запланованого). Керівництво держави, замість того, щоб шукати економічні шляхи відновлення сільського господарства, вирішило посилити репресії.

Зверніться до джерел

Із постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів і про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р.

Суспільна власність (державна, колгоспна, кооперативна) є основою радянського ладу, і людей, які чинять замах на суспільну власність, треба розглядати як ворогів народу. Центральний Виконком і Рада Народних Комісарів СРСР постановляють: 1. Прирівняти за своїм значенням майно колгоспів і кооперативів до майна державного. 2. Застосовувати за розкрадання колгоспного та кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною його при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на термін не нижче 10 років з конфіскацією майна.

? Коли і за яких обставин було прийнято цю постанову? Проти кого вона була справді спрямована? Чому сучасники називали цей документ «законом про п'ять колосків»? Чому вона носить такий жорсткий характер?

Примусове вилучення у селян зерна, конфіскація продовольства і початок масових репресій переросли у таке явище, що увійшло в історію як голодомор 1932–1933 рр.

Голодомор — штучний голод, організований у величезних масштабах злочинною владою населенню власної країни.

Восени 1932 р., коли з'ясувалося, що Україна не виконує плану заготівель, Й. Сталін надіслав до республіки комісію на чолі з В. Молотовим. Вона вдалася до надзвичайних заходів. Україна була переведена на блокадне становище. Влада ввела для населення «внутрішні паспорти», що обмежило можливості людей у пересуванні територією. Особливо це ускладнило життя селянам, оскільки вони не могли покинути свою місцевість, де потерпали від голоду. Транспорт контролювали правоохоронні органи, спеціальні наряди здійснювали обшуки пасажирів і, у разі виявлення продуктів харчування, конфіскували їх.

З жовтня 1932 по січень 1933 р. комісія забрала у селян останнє. На початку 1933 р. Україна залишилася без хліба. Селяни намагалися хоча б врятувати своїх дітей. Вони намагалися відправити їх до міста, щоб залишити на вулицях або вокзалах, сподіваючись, що може хтось їм допоможе врятуватися від голодної смерті. Аби запобігти втечі голодуючих з республіки, на кордонах чергували загороджувальні загони. Пресі заборонялося публікувати будь-які матеріали про голод. Цю проблему замовчували, тому міжнародні організації не мали можливості розгорнути благодійні акції. За таких умов на початку 1933 р. влада продовжувала обшуки в селянських помешканнях, вилучаючи їстівні запаси. Забирали все: овочі, соління, сухофрукти. Під виглядом хлібозаготівельної кампанії на всій території України проти місцевого населення було розгорнуто терор голодом з метою покарати селян за неякісну працю на державу. Люди почали їсти різні сурогати (кору дерев, траву, полову), гризунів, котів, собак. З'явилося таке жахливе явище як канібалізм.

Навесні 1933 р. смертність в Україні стала масовою. Померло від голоду, за підрахунками українських і зарубіжних дослідників, від 3 до 4,5 млн осіб. Більше половини від загальної кількості померлих були діти. Отже, голодомор належить до трагедій, наслідки яких відчуються після десятиліть. Демографічні втрати нашої країни, разом із зниженням народжуваності під впливом голоду — це 5 млн осіб.

4. Зміни у житті, побуті і психології селян

Подумайте

Як зміни у житті, побуті і психології селянства були пов'язані із соціально-економічними зрушеннями кінця 20-х — початку 30-х років?

Колективізація руйнувала традиційний побут селян, змінювала їх статус у суспільстві і перетворювала багатьох на об'єкт моральної дискримінації.

Зверніться до джерел

Зі спогадів О. Іванової, мешканки с. Голубівка на Луганщині

Батьків розкуркулили, все майно конфіскували. Ми відразу стали найбіднішими і найнещаснішими в усьому селі. І що особливо було тяжко — від нас відвернулися не тільки сусіди, а й родичі. З часом я їх зрозуміла і вибачила. Співчуття до нас могло обернутися для них великою бідою.

? Про які зміни своєї родини згадує селянка? Чому розкуркулена родина перетворювалась на найбідніших і найнещасніших людей села? Поясніть свою думку.

У 1929 р. ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про розширення прав місцевих рад». Згідно з нею передбачалося 25 % штрафу і грошей, одержаних від продажу майна куркулів, перераховувати до місцевого фонду колективізації. У такий спосіб влада протиставляла сільську бідноту міцним господарям. Особливу активність у розкуркуленні проявляли сільські люмпени, які пишалися своїм соціальним статусом, оскільки вважалися опорою радянської влади на селі.

Влада намагалася змінити ситуацію на селі не лише силовим тиском на людей, а й технічною підтримкою колгоспів і агітпропагандистською роботою серед селян. За 1924–1928 рр. у сільське господарство надійшло понад 9 тис. тракторів, що використовували у колгоспах. Трактор став символом нового радянського села. За свідченням сучасників колективізації трактористи і комбайнери були серед найбільш шанованих і привілейованих осіб у колгоспі. Водночас радянська влада не перешкождала відтоку селян на промислові новобудови, а втрату трудових ресурсів на селі намагалась компенсувати заохоченням до праці в колгоспах жінок. Для них відкривали курси трактористів, механізаторів та ін. професій. Одна з них — П. Ангеліна очолила рух за оволодіння сільськогосподарською технікою під гаслом «Подруги — на трактор!».

На чому акцентує увагу автор цього фото?
На які ресурси розраховувала радянська
влада, здійснюючи колективізацію?

Трактористка Прасковія Ангеліна

Влада намагалася вплинути на селян і шляхом агітаційно-пропагандистської роботи на підтримку колгоспів. Метою такої діяльності було сформувати у сільській громаді нові цінності.

Зверніться до джерел

З листа селянина с. Стайки на Київщині до газети «Колективна нива» (1930 р.)

Я, син твердоздатчика дяка слов'янської общини Терещенка Якова Кузьмича, зрікаюся назавжди свого батька як куркуля, ворожо настроєного проти радянської влади. Прошу опублікувати це в пресі. *Микола Терещенко.*

? Чому син відмовляється від батька? Чому свою відмову автор листа просить опублікувати в газеті? Під впливом чого молода людина прийняла таке рішення?

Давалася взнаки й діяльність влади, спрямована на протиставлення різних соціальних груп селянства. Поширеним явищем на той час стали доноси. У газетах друкували інформацію пильних селян на своїх сусідів та односельців. Інформатори рідко підписувалися власними прізвищами, більшість брали собі псевдоніми. Зокрема, в газеті «Колективна нива», що її видавали на Київщині на початку 30-х років, редакція створила спеціальну рубрику для анонімних дописувачів. Серед них були автори, які використовували псевдоніми: «Активіст», «Бурхливий», «Сусіда» та ін.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Кооперація, суцільна колективізація, розкуркулення, «закон про п'ять колосків», голодомор.

Ідентифікуйте дати.

1929 р., 1932–1933 рр.

Поміркуйте.

1. Чому радянська влада перейшла від кооперування до колективізації?
2. Чому влада наполягала на «суцільній» колективізації?

3. Якими заходами радянська влада забезпечила «перемогу колгоспного ладу»?

4. Як пов'язані між собою радянська індустріалізація та суцільна колективізація?

5. Як такі процеси позначились на соціальному складі суспільства?

6. Як колективізація вплинула на свідомість людей?

7. Чи можемо ми сказати, що певні наслідки колективізації і сьогодні відчуваються в сільському господарстві України? Доведіть.

8. Як ви думаєте, чи вплинув голодомор на свідомість людей? Поясніть.

9. Які зміни сталися в побутовому житті і психології селян під час колективізації?

10. Порівняйте голод в Україні 1921–1923 рр. і голодомор 1932–1933 рр. Знайдіть спільне й відмінне.

11. Український історик В. Марочко пише: *«Голод був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, горезвісними хлібозаготівлями, людиноненависницькою політикою розкуркулення, відвертим масовим терором тоталітарного режиму* проти селян України. Він був зумовлений широкомасштабними політичними й соціально-економічними і антигуманними експериментами ВКП (б) та уряду СРСР»*. Чи поділяєте ви думку історика? Аргументуйте свою відповідь.

12. Історик О. Субтельний називає колективізацію *«війною режиму проти селянства»* і підкреслює, що вона *«з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіх подій в українській історії»*. Чи поділяєте ви думку історика? Викладіть свої думки в короткому есе.

Тема 26. Громадсько-політичне життя у 30-ті роки

1. Зміни у соціальному складі суспільства та формування партійно-бюрократичної номенклатури.

2. Конституція УРСР 1937 р.

3. Судові процеси і масові репресії.

4. Пропагандистський ідеал радянської людини, зміни у масовій психології і свідомості населення.

1. Зміни у соціальному складі суспільства і формування партійно-бюрократичної номенклатури

Подумайте

Які зміни і чому відбулися в соціальній структурі суспільства? Схарактеризуйте основні верстви населення УРСР наприкінці 30-х років. Порівняйте соціальний склад УРСР з іншими країнами світу того часу. Знайдіть відмінності. У чому ви бачите соціальні деформації? Поясніть.

Економічні зрушення, що відбулися у 20–30-х роках у радянській державі, суттєво вплинули на соціальну структуру українського суспільства. Здійснення індустріалізації призвело до збільшення кількості робітників. Протягом 30-х років їх чисельність зросла у 2,5 рази і їх загальна кількість

сягнула 4,5 млн. Серед робітників переважали вчорашні селяни, які тікали від колгоспів, репресій і голоду на індустріальні об'єкти. Вони ставали робітниками у першому поколінні і не мали високого професійного рівня. Склад робітництва швидко поповнювали жінки. Наприкінці 30-х років їхня частка сягала 30 % від загальної кількості робітників. Зазвичай, це обумовлював низький заробіток чоловіків, які не могли забезпечити потреб сім'ї і збільшення кількості працюючих за рахунок жінок поліпщувало родинний бюджет. Але офіційна пропаганда представляла це як здобуток радянського суспільства, що розширило можливості жінки й зрівняло її у правах з чоловіком.

Суттєві зрушення сталися наприкінці 30-х років і в національній структурі робітників республіки (більше половини з них були українці). Проте робітництво залишалось багатонаціональним і в його структурі зростала кількість росіян, татар, білорусів та ін.

Радянська модернізація сприяла **люмпенізації** населення і це співпадало з метою комуністичної партії, що у такий спосіб збільшувала свою соціальну опору. Така політика утвердилася наприкінці 20-х років, коли остаточно було знищено приватних власників. Водночас трансформувалося й селянство (зникли селяни-власники, які перед суцільною колективізацією становили більшість населення) і верства самодіяльного кустарно-ремісничого населення. Вони стали працівниками кооперативно-колгоспного господарства й опинились в економічній залежності від держави. Життєвий рівень робітників і селян був низьким.

Водночас ріс адміністративно-командний апарат і кількість чиновників-службовців. Сформувалася нова привілейна соціальна група — номенклатурна верхівка партійно-державного і господарського апаратів.

Номенклатура — працівники, призначені чи затверджені вищими органами на якісь посади.

Бюрократія, завдячуючи вищим керівним органам за надані їй посади, була готова виконувати будь-які вказівки центру. Провідне місце серед номенклатури посідала партійна бюрократія, що підпорядкувала собі усі сфери життя у радянській державі.

Зверніться до джерел

З матеріалів XVI з'їзду ВКП(б) (1930 р.)

Наша партія керує всіма організаціями пролетаріату і всіма сторонами діяльності пролетарської диктатури, починаючи з придушення класових ворогів і закінчуючи питаннями коноплі, льону, свинарства.

? Які повноваження мали партійні органи? Які можливості мала партійна номенклатура?

Номенклатура, на відміну від трудящих мала широкий доступ до матеріальних благ і користувалася привілеями.

Що зображено на фото? Хто користується урядовими санаторіями? Чи є серед відпочивальників робітники і селяни? Чому?

Відпочивальники урядового санаторію на екскурсії.
Початок 30-х років

Зверніться до джерел

Зі спогадів американського журналіста Карла Кінчена

Хто добре і навіть розкішно живе в СРСР — це видні комуністи. Вони їздять у 8-циліндрових автомобілях, живуть у прекрасних квартирах, прикрашених картинами, «позиченими» з музеїв, п'ють прекрасні вина і мають першокласну кухню.

Зі свідчення О. Філенка, мешканця села Понінка на Хмельниччині

У 1937 р. я попав в армію, возив армійського полковника. Машин тоді було мало. То в день вожу полковника, а вночі я в розпорядженні начальника НКВД. Жили вони розкішно, шампанське і що хочеш.

? Чи розбігаються свідчення американського журналіста й українського селянина про життя бюрократичної номенклатури? Які умови життя і привілеї мала номенклатура? Чим відрізнялось її побутове життя від життя трудящих?

До категорії службовців належала й інтелігенція. Збільшення її кількості відбувалося, відповідно до зростаючих потреб народного господарства, переважно із середовища робітників і селян, яким радянська влада відкрила широкі можливості щодо отримання середньої і вищої освіти. Більшовицьке керівництво довіряло «робітничо-селянській» інтелігенції більше, ніж «старій, буржуазній», що скептично ставилася до комуністичних соціально-економічних експериментів. Наприкінці 30-х років загальна кількість службовців республіки сягала майже 2 млн осіб. Протягом цього десятиліття їх кількість зросла у 3,6 рази.

Індустріалізація супроводжувалася бурхливим розвитком міст і збільшенням міського населення, кількість якого за 20–30-ті роки подвоїлась і становила третину населення радянської України. Таких змін досягали шляхом переїзду значної частини сільського населення до міста.

Перехід людей, часто примусовий, з однієї соціальної верстви до іншої супроводжувався болісними зрушеннями у їхній психології і свідомості, руйнацією усталеного образу життя.

Радянська влада прагнула створити дієвий механізм підпорядкування і контролю за всіма верствами населення. Важливою складовою цього

механізму була система постачання продуктів і споживчих товарів, створена в умовах дефіциту. У 1930 р. все зайняте у державному секторі населення, залежно від професії і соціального стану поділяли на 6 груп постачання. До першої групи, що її забезпечували за найвищими нормами, зараховували робітників Донбасу і Криворіжжя, підземних професій, працівників гарячих цехів. До другої — решту робітників промисловості і будівництва. Третя група складалася з робітників усіх інших галузей народного господарства. До четвертої увійшли службовці, а до п'ятої і шостої — утриманці робітників і службовців. Але найкраще, порівнянно з усіма групами, забезпечували керівних працівників партійного і державного апарату.

З 1928 по 1935 р. потреби робітників і службовців на товари масового споживання задовольняли за картковою системою. Державні та громадські органи контролювали й систему суспільних фондів споживання, з яких робітники і службовці одержували додаткові доповнення індивідуальних доходів своїх сімей у вигляді різних форм соціальної допомоги.

2. Конституція УРСР 1937 р.

Подумайте

Які основні положення Конституції УРСР? Як була побудована система влади за Конституцією і в реальному житті? Чи був справжнім демократизм державно-політичного життя, проголошений Конституцією? Доведіть.

У середині 30-х років партійне і радянське керівництво вирішило оновити Основний Закон держави на «демократичних» засадах. У грудні 1936 р. було ухвалено нову Конституцію СРСР. За її принципами розробляли конституції союзних республік. **Конституція УРСР прийнята 30 січня 1937 р.** Вона проголосила новий порядок означень у назві держави — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Більшість положень Конституції справді написані з демократичних позицій, але їх було неможливо реалізувати в умовах тоталітаризму.

Україну декларували як «соціалістичну державу робітників і селян», де політична влада належала Радам депутатів трудящих. Економічною основою УРСР визнавали соціалістичну систему господарювання, а власність на знаряддя і засоби виробництва могла бути лише державна або кооперативно-колгоспна.

У Конституції УРСР наголошено, що Україна «добровільно» об'єдналася з іншими «рівноправними» республіками в СРСР. Вона, як і решта республік, «має право» виходу із союзної держави. Проте, як показала подальша практика, ці положення були відірвані від реального життя, республіки не мали механізму виходу із складу СРСР.

Вищим органом державної влади УРСР визначали Верховну Раду, яку обирали на 4 роки. Її проголошував єдиний законодавчий орган УРСР. Верховна Рада утворювала уряд — Раднарком УРСР, якому належала вища виконавча влада. Місцевими органами влади були в областях, округах, районах, містах і селах ради депутатів трудящих, що їх «обирали» громадяни раз на 2 роки.

Система виборів депутатів різних рівнів формально виглядала демократично, але вона була безальтернативною. На одне депутатське місце висували (як правило, партійні органи) одну особу.

Нова Конституція проголосила також недоторканність особи й житла, таємницю листування, свободу слова, друку, зборів. Але реальна практика сталінізму перекреслювала демократизм Конституції УРСР.

Не захищала Конституція УРСР і національні права українців. Влада почала переслідування національно свідомих громадян, звинувачуючи їх у націоналізмі. Зазнали утисків і національні меншини. У 1939 р. влада ліквідувала національні райони і національні сільські ради.

У 30-ті роки чітко простежується паралельне оформлення й існування двох структур влади: офіційної в особі рад і неофіційної — вищого партійного керівництва й ОДПУ–НКВС. Центральне місце у політичній системі радянського суспільства посідала Комуністична партія, єдина в СРСР політична партія, від імені якої впорядковувались усі процеси суспільного життя. На основі керівного принципу будови партії — «демократичного централізму» (підпорядкованість нижчих інстанцій вищим) була побудована соціальна піраміда, з верхівкою в політбюро ЦК, що стало носієм абсолютної влади. Отже, компартійна диктатура мала олігархічну природу. Суспільство потрапило в цілковиту політичну й економічну залежність від компартійно-радянської олігархії. Утворився тоталітарний лад.

Одночасно існували і два види законодавства — показове у формі Конституції, кодексів, законів, постанов і фактично діюче — підзаконні укази, інструкції, таємні листи, директиви. Тіньова структура влади і підзаконні акти мали вирішальний вплив на життя суспільства. Стійкого характеру набула тенденція до політизації правової системи УРСР.

3. Судові процеси і масові репресії

Подумайте

Якими причинами можна пояснити репресії? Схарактеризуйте політику репресій, що її здійснював сталінізм в Україні. Хто став її жертвами? До яких наслідків призвели репресії?

Лідери більшовицької партії, розгортаючи будівництво соціалізму, декларували необхідність утвердження диктатури пролетаріату, яку вони представляли знаряддям боротьби трудящих проти контрреволюційних елементів. Водночас комуністичне керівництво вважало більшовицьку партію виразником інтересів пролетаріату і згодом здійснило підміну диктатури пролетаріату диктатурою партії більшовиків. В основу організаційної побудови партії поклали принцип підпорядкування нижчих структур вищим, що забезпечувало абсолютний контроль верхівки над всією партією. Прагнучи підпорядкувати собі суспільно-політичне життя в країні, більшовицьке керівництво вдалося до дискредитації інших політичних партій, оголошуючи їх антинародними. У 20-х роках в УСРР ліквідували багатопартійність, і в політичному житті республіки утвердилася монополія більшовицької партії. Жорсткий централізм і одноосібна влада вождя ви-

значили основу тоталітарного режиму в радянській державі. В Україні з переважаючим аграрним сектором насадження диктатури пролетаріату, що ототожнювалася з диктатурою більшовицької партії, виявилось складною справою. Тому більшовицька партія не могла обійтися без органів силового тиску. Головною була правоохорона система. Правлячий режим діяв жорстко, вдаючись до терору не тільки до представників колишніх експлуаторських класів, а й до усіх верств населення.

Терор — найгостріша форма боротьби проти політичних і класових супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення.

Гучним політичним процесом стала «**Шахтинська справа**». Вона відбулася у **травні–липні 1928 р.** у Москві. Підсудними опинились 53 інженерно-технічні працівники вугільної промисловості, яких звинуватили у приналежності до контрреволюційної організації, що начебто діяла у Шахтинському та інших районах України й Росії і мала на меті зруйнувати вугільну промисловість Донбасу, аби у такий спосіб зупинити індустріалізацію в СРСР. Процес над «шкідниками», на яких переклали прорахунки влади, мав відволікти громадськість від негараздів форсованої індустріалізації. За вироком суду 11 обвинувачених розстріляли, решта одержали різні терміни позбавлення волі.

У **березні–квітні 1930 р.** у Харкові було інспіровано масштабний процес над 45 діячами української науки, культури, духовенства, керівників промисловості. Українську еліту звинуватили у приналежності до контрреволюційної організації — «**Спілки визволення України (СВУ)**», що нібито готувала повалення радянської влади і встановлення військово-фашистської диктатури. Хід судового процесу висвітлювали у засобах масової інформації упереджено і спрямовували на формування негативного ставлення громадськості до заарештованих.

Зверніться до джерел

Із спогадів очевидця судового процесу над членами СВУ в Харківському оперному театрі

Підсудних привозили з тюрми не в «чорних воронках», а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з «тістечками». Організатори явно перегравали свою роль. І признання, і театральні солодощі, — все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому.

? Як було організовано судовий процес? Чому він нагадував свідкам театр? Про що свідчить, на вашу думку, такий характер процесу?

Унаслідок фальсифікації документів і нечуваного в юридичній практиці насильства над заарештованими, більшість підсудних визнали винними й ув'язнили на термін від 3 до 10 років. Серед засуджених: 2 академіки,

11 професорів, 2 письменники, учителі, юристи, священники, студенти. Проте наприкінці 30-х років (коли репресії набули масового характеру) 13 осіб із 45, що проходили за справою СВУ, знову заарештували, а згодом і розстріляли.

Кількість репресій збільшувалися з кожним роком. У другій половині 30-х років терор і репресії проти народу України набули масового характеру.

Сталінський тоталітарний режим, розгорнувши репресії проти української національно свідомої інтелігенції, на цьому не зупинився. Згодом він покарав і тих, хто виборював радянську владу в Україні. Авторитетні партійці виявилися не потрібні Й. Сталіну в умовах тоталітаризму. Серед них були окремі політичні лідери, віддані комуністичній ідеї, проте не демонстрували своєї вірнопідданості вождю. Однією з перших жертв серед старої більшовицької гвардії у 1935 р. став Ю. Коцюбинський, учасник жовтневого перевороту в Петрограді, організатор Українського червоного козацтва (останніми роками він працював заступником голови Раднаркому УСРР). Тодішнє керівництво КП(б)У слухняно виконало вказівку московського центру і проголосило Ю. Коцюбинського «ворогом народу», у 1937 р. він був розстріляний. Того ж року тоталітарний режим стратив колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга, а згодом було заарештовано і розстріляно Х. Раковського, який в минулому очолював Раднарком України. Й. Сталін фактично розгромив ЦК КП(б)У. Рядові члени партії і партійне керівництво кілька разів піддавали «чисткам». Наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. почалося знищення вищого державного керівництва. На початку червня 1938 р. 17 наркомів УРСР були заарештовані і розстріляні.

Не обминула хвиля репресій і військових. Були заарештовані і розстріляні командуючий Київським військовим округом Й. Якір, командуючий Харківським військовим округом І. Дубовий та ін. В Україні безпідставно підпали під репресії сотні військових командного складу.

У 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) встановило для України квоту на репресії у 6 тис. жертв, але керівництво КП(б)У на чолі з М. Хрущовим звернулося до Москви з проханням збільшити цей ліміт на 30 тис. осіб. Органи виконання покарань працювали на межі своїх можливостей, в'язниці були переповнені. Тілами розстріляних заповнювали рови поблизу багатьох міст України.

Отже, жертвами сталінського тоталітарного режиму в Україні стали мільйони людей. Найшвидше знецінювалося у радянській державі людське життя.

4. Пропагандистський ідеал радянської людини, зміни у масовій психології і свідомості населення

Подумайте

Яку людину намагалась формувати влада? Які зміни у психології і свідомості суспільства насправді відбувались? Чому? До яких наслідків це могло призвести у майбутньому?

Правлячий режим намагався сформувати ідеал радянської людини.

Ідеал (від грецького *idea* — ідея, першообраз) — взірець досконалості, ідеальний образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини.

Зверніться до джерел

Історик О. Сенявський про характерні ознаки «нової радянської людини»

Я виділив би три основні ознаки «нової людини». Насамперед, це безмежна відданість вищій цілі, що полягає у побудові комунізму. По-друге, перехід від ідеї до дії, «нова людина» не мрійник, а діяч і практик. По-третє, «нова людина» виступає представником маси чи класу, який через неї здійснює свій ідеал. «Нова людина» аж ніяк не одинак ... вона відчуває зв'язок з колективом, що незримо стоїть за нею. Цей колектив називається «партія», «клас» чи навіть «весь радянський народ». Тому «нова людина» виконує не свою власну, а неодмінно велику, «загальну» справу. Окрім цієї «загальної справи», вона не має інших, особистих, відособлених інтересів. Загальне для неї стає особистим.

? Чому дослідник бере у лапки визначені ним риси «нової людини»? Які риси, на вашу думку, можна додати до названих дослідником? Поясніть свою думку.

До виховання «нової радянської людини» залучали партійні і громадські організації, засоби масової інформації, школу, мистецтво. Виховну роботу здійснювали з усіма віковими категоріями й верствами населення. У 1932 р. в радянських газетах висвітлювали вигадану журналістами історію про героїчний вчинок піонера Павлика Морозова, який разом з молодшим братом викрив свого батька, який у змові з куркулями проводив шкідницьку діяльність проти радянської влади. За це викриття юні герої були вбиті куркулями, а ім'я Павлика Морозова стало для багатьох молодих людей символом відваги і готовності до самопожертви заради інтересів суспільства. Радянські школярі мріяли бути схожими у своїх діях на Павлика Морозова.

Масова виховна робота мала вплив і на інші категорії суспільства.

Зверніться до джерел

З інформації про вчинок сигнальника тов. Кисельова у газеті «Правда» від 7 грудня 1932 р.

Біля сигнальної будки чергував сигнальник Кисельов. Його увагу привернув стовп вогню, що зметувся неподалік. Це загорівся будинок, у якому жив Кисельов із своєю родиною. Що робити? Бігти з поста гасити пожежу — поставити під загрозу потяги, порушити обов'язок честі пролетаря Радянської країни; залишитися на посту — позбутися майна, залишити без допомоги дружину і дітей. Кисельов вирішив пожертвувати «своїм», аби не постраждало громадське. Кисельов поста не залишив. У Радянській країні народжуються нові герої, що самовіддано борються за соціалізм.

? Які почуття і думки мала викликати у читачів газети ця інформація? З якою метою її надрукували? Чи міг такий учинок робітника слугувати прикладом для інших людей? Чому? Як ви ставитесь до цієї події?

У виховному процесі відбувалося руйнування усталених традицій з домінуючою тенденцією до спрощення свідогляду (полярне біло-чорне мислення, що ґрунтувалося на марксистському класовому підході). Ідеал «нової радянської людини» мав слугувати орієнтиром для кожного

громадянина СРСР. В умовах тоталітарного режиму критично оцінювати процес формування виховного ідеалу було небезпечним для людини (їй дозволяли лише схвалювати його).

Під впливом політичних зрушень відбувалися зміни у свідомості і масовій психології радянського суспільства. Значна кількість народу з ентузіазмом долучилася до будівництва соціалізму. Ці люди позитивно ставилися до нових цінностей радянської ідеології у сфері суспільного життя. Водночас у суспільстві поширювалася сліпа віра у вождів, що ґрунтувалася на низькому рівні політичної і загальної культури населення. Головною фігурою серед вождів вважали Й. Сталіна, ім'я якого не сходило зі сторінок газет і супроводжувалося епітетами: геніальний, мудрий, прозорливий, рідний та ін.

Формуючи громадську думку, влада відслідковувала настрої суспільства. Окрім НКВС, до цього залучали партійні, комсомольські організації та інші структури. Вони постійно інформували керівництво про психологічну ситуацію в колективах, доповідали про вжиті дисциплінарні заходи щодо своїх підлеглих, які виявляли незадоволення. Влада заохочувала добровільних інформаторів, які писали доноси на своїх колег, сусідів, керівників. Дописувачів заохочували матеріально і морально. Вони набували у власних очах статусу народних контролерів, пильних і небайдужих громадян. Окрім того, інформатори намагалися «злитися» з владою й убезпечити себе в умовах тоталітаризму. Влада створювала у суспільстві атмосферу постійного страху, недовіри і підозри. Майже 90 % політичних в'язнів стали жертвами доносів. Доносительство деформувало свідомість людей. Це відбувалося з тими, хто доносив на співгромадян, з тими, хто став жертвою інформаторів і навіть з тими людьми, які не доносили, але й не захищали безвинно постраждалих.

Проте, незважаючи на масову деформацію свідомості радянського суспільства, окремі особистості намагалися критично оцінювати події і зверталися до вищих органів державної влади з відкритими листами і зверненнями, де намагалися відстояти права громадян.

Зверніться до джерел

З листа С. Сокман до радянського керівництва від 28 січня 1939 р.

Тільки налагодивши транспорт, можна переходити до такого жорсткого заходу, як звільнення за прогул кожного, хто запізнився на 20 хвилин. Усіх охопила паніка, страх спізнитися. Виходять на годину, на дві раніше, штурмують трамваї, падають, одна думка — «не спізнитися». Яка може бути продуктивність працівника після такого «авралу». Хіба паніка, страх може стати стимулом до зміцнення труддисципліни?

? Як оцінює автор нововведення влади задля зміцнення трудової дисципліни? Які наслідки може мати цей лист для автора?

Свою незгоду з політикою тоталітарного режиму громадяни висловлювали і в інший спосіб.

Зверніться до джерел

Із спогадів очевидця про радянські вибори 1936 р.

Чимало виборців перекреслювали усіх кандидатів. У Надригайлівському районі після розкриття урн виявили на бюлетенях написи: «Хай живуть демократи, що боряться з комуністами», «Буде час, коли настане кінець комуністам», «Хай буде проклятий паразит Сталін і вся його свора, що так іздіваються над народом».

? Чи можна вважати описані у джерелі явища проявом опору тоталітарному режиму? Поясніть свою думку

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Соціальні деформації, Конституція УРСР, «Шахтинська справа», «Спілка визволення України» (СВУ).

Ідентифікуйте дати.

Червень–липень 1928 р., березень–квітень 1930 р., 1937 р.

Поміркуйте.

1. Визначте основні зміни у соціальній структурі України, що відбулися у 30-ті роки. З якими процесами вони були пов'язані?

2. За новою Конституцією, порівняно з попередньою, замість багатоступеневих виборів вводили прямі, ліквідували осіб (представників експлуаторських верств), яких раніше виключали з політичного життя, селяни одержали рівні з робітниками права. Як ви думаєте, чому були внесені такі зміни? Чи можемо ми вважати їх проявом поглиблення демократизму державно-політичного устрою України? Чому?

3. З якою метою було організовано «Шахтинську справу» і процес над неіснуючою «Спілкою визволення України»?

4. Які чинники сприяли початкові масового терору в 30-ті роки? Яку мету мав Й. Сталін, практикуючи репресії?

5. Сучасний український історик О. Бойко пише: *«Масові репресії, що набули у 20–30-х роках різних форм... були важливою умовою функціонування тоталітарного режиму, оскільки вони у політичній сфері придушували опозиційні сили, нейтралізували потенційних противників системи, блокували розвиток громадянського суспільства, давали змогу майже повністю контролювати розвиток суспільних процесів; в економічній сфері — сприяли підтриманню основного стимулу до праці — страху, забезпечували систему дармовою робочою силою; у соціальній сфері — розколювали суспільство, протиставляли його верстви одну одній, створювали атмосферу взаємної підозри й недовіри, шляхом перманентних пошуків ворога (хто не з нами, той проти нас) забезпечували збереження важливих функціональних якостей системи — дисципліни і єдності».*

Чи погоджуєтеся ви з його висновками? Аргументуйте свою думку конкретними фактами.

Тема 27. Стан культури в Україні у 30-ті роки

1. Становище у галузі освіти.
2. Досягнення науки. Гальмівні чинники її розвитку.
3. Література і мистецтво.
4. Політика держави щодо церкви і її наслідки. Ліквідація УАПЦ.

1. Становище у галузі освіти

Подумайте

Які процеси характеризували розвиток середньої освіти? З чим вони були пов'язані? Які нові тенденції були у вищій освіті 1930-х років?

Модернізація всіх сфер життя суспільства вимагала певного освітнього і культурного рівня від учасників цього процесу. Радянській системі потрібні були виконавці, здатні реалізовувати плани керівництва держави. Розвиток культури більшовицькі лідери розглядали як знаряддя впливу на маси з метою повного підкорення їх завданням соціалістичного будівництва. Цими факторами зумовлюється суперечливий характер культурних процесів 30-х років.

У 30-ті роки продовжувалася ліквідація неписьменності, з 1927 по 1939 р. кількість грамотних серед дорослого населення зросла з 70 до 85 %. Значну увагу приділяли освіті як засобу пропагандистської роботи, спрямованої на зміцнення тоталітаризму. Використовуючи друковане слово, радянська влада утверджувала комуністичний світогляд у суспільстві.

Зверніться до джерел

З резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У від 22 листопада 1933 р.

Завдання культурної роботи на селі.

Зобов'язати видавництва забезпечити село творами класиків марксизму-ленінізму, брошурами, що висвітлюють кращі зразки колгоспного будівництва, агротехнічною й агітаційно-пропагандистською літературою і кращими художніми творами класиків і сучасної радянської літератури.

? Які завдання передбачала культурна робота на селі? Які книжки пропонували колгоспникам? Чи можливо було виконати ці завдання в 1933 р.? Яку мету насправді має документ?

Окрім політичних передумов, розбудову системи освіти пов'язували з форсованим економічним розвитком радянської держави, що потребував значної кількості кваліфікованих робітників і інженерно-технічних працівників. В Україні успішно виконували освітянську програму, постійно зростала кількість шкіл і для дітей, і для дорослих.

На початку 30-х років розпочалося масштабне реформування шкільництва, і влада відмовилася від недавнього ігнорування здобутків дореволюційної школи у навчально-виховному процесі. Було відновлено обов'язкові державні програми навчання, стабільні підручники, жорсткий розпорядок навчального процесу.

Високі темпи розбудови шкільництва вимагали збільшення кількості вчителів. Якщо в 1932/33 навчальному році в республіці працювало 126 тис. учителів, то в 1938/39-му їх було 194 тис., а кількість учнів зросла на 1 млн. Кожний третій учень здобував середню освіту. Розвиток шкільної освіти стримувала слабка матеріальна база й те, що майже третина вчителів мала незакінчену середню освіту, окрім того, влада постійно втручалася у діяльність педагогічних колективів і застосовувала репресії стосовно тих учителів, які не були прихильниками комуністичних ідей.

У 30-ті роки, поклавши край українізації, радянська влада посилила у республіці політику русифікації. Невпинно зростала кількість шкіл з російською мовою навчання.

Зверніться до джерел

З постанови Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р.

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У постановляють:

1. З 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови як предмета вивчення по всіх неросійських школах України.

2. Вивчення російської мови почати по всіх початкових школах з II класу, а по всіх неповних середніх школах — з III класу.

3. Встановити такий обсяг знань російської мови: а) учні, що закінчують початкову школу (4 класи), повинні одержувати такий запас російських слів, який дозволив би їм зрозуміти просту розмовну мову, вільно розповідати російською мовою ... володіти елементарними навичками читання і письма; б) учні, що закінчують неповну середню школу (7 класів), повинні вміти вільно і правильно висловлювати свої думки російською мовою і усно, письмово; в) учні, що закінчують середню школу (10 класів), повинні знати основні правила російської мови, уміти вільно читати, усно і письмово викладати зміст прочитаного правильною російською мовою.

? *Про які заходи йдеться у документі? Чи були потрібні такі навички українському народові раніше? Як ви думаєте, з чим пов'язана поява такої постанови саме у 1938 р.?*

Оскільки значна кількість старої технічної інтелігенції була знищена, керівництво держави поставило завдання: підготувати нову інтелігенцію з робітників і селян. З цією метою було створено мережу закладів з ліквідації неписьменності і робітничих факультетів, крізь які пройшли десятки тисяч робітників. У середині 30-х років третину студентства формували з випускників робітфаків. До вищих навчальних закладів зараховували в основному тих, хто довів свою лояльність правлячому режимові. Значну частку студентів складали демобілізовані червоноармійці, комуністи, комсомольці, члени профспілок. За цей період кількість вищих навчальних закладів зросла на 39 %. У 1939 р. відновилася діяльність університетів (Київського, Одеського, Дніпропетровського, Харківського).

Зростала кількість середніх спеціальних навчальних закладів. За роки першої і другої п'ятирічок середні спеціальні і вищі навчальні заклади

підготували 306 тис. дипломованих спеціалістів, що дозволило забезпечити кадрами усі галузі господарства. Проте зростання кількісних показників не супроводжувалося підвищенням якості підготовки фахівців. Тому наприкінці 1935 р. влада, намагаючись підвищити рівень абітурієнтів, пішла на скасування обмежень, пов'язаних з їх соціальним походженням.

2. Досягнення науки. Гальмівні чинники її розвитку

Подумайте

Чому розвиток науки у цей період можна характеризувати як суперечливий?

Центром наукової діяльності в республіці залишалася Всеукраїнська Академія наук, яку очолював О. Богомолець. На початку 30-х років було здійснено її реорганізацію. Замість розрізнених кафедр, лабораторій, інших структурних одиниць було створено 21 науково-дослідний інститут. Така перебудова сприяла концентрації наукових сил республіки і мобілізації їх задля розв'язання складних проблем, з іншого боку посилювала централізацію і контроль.

Доробок учених України у цей час був досить вагомим. У 1932 р. учені Українського фізико-технічного інституту вперше у Радянському Союзі здійснили розщеплення атома літію. У галузі термоядерного синтезу плідно працювали академік Л. Ландау, О. Бродський та ін.

Вагомих результатів було досягнуто у сфері нелінійної механіки (Д. Граве, М. Крилов, М. Боголюбов), теорії космічних польотів (Ю. Кондратюк), електрозварюванні (Є. Патон), генетики і селекції рослин (А. Сапегін, В. Юр'єв, М. Холодний).

Значних здобутків досягли українські вчені у галузі суспільних наук. Серед них: М. Грушевський, Д. Багалій, М. Яворський, Д. Яворницький та ін.

Проте внесок українських учених у розвиток наукових знань міг бути значно більшим. На заваді стали масові репресії і моральний тиск, що мали на меті підпорядкувати науковців інтересам командно-бюрократичної системи. Чимало відомих учених радянська влада знищила за звинуваченнями у націоналізмі, прихильності до буржуазної ідеології, або за стандартним формулюванням «ворог народу». Серед репресованих були такі визначні діячі науки, як академік ВУАН геолог М. Світальський, генетик І. Агол, математик М. Кравчук, історики М. Яворський, В. Пархоменко, М. Горбань, філософи С. Семковський, П. Демчик і багато інших.

3. Література і мистецтво

Подумайте

Які основні напрями розвитку літератури і мистецтва того часу? Як вплинула на його розвиток тоталітарна система? Чому влада проводила таку політику в галузі літератури і мистецтва?

Керівництво радянської держави розглядало літературу і мистецтво як одну з ділянок «культурного фронту». Плануючи розгортання «битви за соціалізм», влада формувала «бойові загони» літераторів, гуртуючи митців здебільшого робітничо-селянського походження.

У 1930 р. профспілки проголосили всесоюзну акцію із залучення робітників-ударників до літератури. Через рік в Україні у літературних гуртках було близько 2 тис. робітників. Для них створювали курси, відкривали консультаційні пункти при редакціях літературних журналів, видавали порадики молодим літераторам. Водночас влада, в умовах жорсткої цензури, визначала тематику творчості літераторів. Вона, в основному, зводилася до висвітлення революційної боротьби за встановлення радянської влади в Україні, або відображення трудового героїзму будівничих соціалізму.

У 1932 р. прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій», що мала на меті посилити партійний контроль за творчою діяльністю літераторів. Згодом влада ліквідувала літературні об'єднання, створені у 20-ті роки, а в 1934 р. засновано **Спілку радянських письменників України**. Влада поступово посилювала тиск на літераторів. Партійне керівництво розгорнуло кампанії, спрямовані на виявлення націоналізму й інших антирадянських відхилень у творчості письменників. На початку 30-х років за міфічними звинуваченнями під арешт підпало кілька десятків українських письменників. У 1933 р. хвиля арештів поновилася, серед заарештованих опинився Остап Вишня, якому ставили у провину участь у вигаданій НКВС «контрреволюційній Українській військовій організації» (письменник відбув у сталінських таборах десять років). У 1933 р. наклав на себе руки М. Хвильовий. Наступного року було заарештовано й розстріляно Г. Косинку, Д. Фальківського, К. Бурового, О. Влизька. З 1934 по 1938 р. заарештовано понад половину членів Спілки письменників України. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників України.

Нищення представників української культури, літераторів і митців, розгорнуте сталінським тоталітарним режимом у 20–30-х роках увійшло в історію під назвою «розстріляне відродження». Цей термін ввів у обіг відомий український літературознавець Ю. Лавріненко, автор антології «Розстріляне відродження» (1959).

Слід відзначити, що не всі письменники витримували тиск тоталітарної системи. Дехто, намагаючись урятуватися, ставав на шлях звеличення Й. Сталіна і його поплічників. Так, у 1933 р. П. Тичина написав вірш «Партія веде». У 1940 р. він видав присвячену Й. Сталіну поетичну збірку «Сталь і ніжність». Аналогічні за ідейним змістом твори писали М. Бажан, М. Рильський, В. Сосюра та ін. Характерними були й назви тогочасних творів: «Тракторобуд» Н. Забіли, «Магістраль» А. Шияна, «Повість про комуну» К. Гордієнка. Це була своєрідна данина правлячому режиму з боку митців за можливість фізичного існування. Але й за таких умов у вітчизняній літературі з'являлися твори, що стали вагомим внеском у скарбницю світової культури. До значних здобутків літератури належать прозові твори П. Панча, Ю. Яновського, І. Ле, Ю. Смолича та ін.

Незважаючи на терор і репресії, в Україні продовжували видавати твори, в яких висміювали радянську й партійну бюрократію, підлабунство, догідництво і т.п. Найдаліше в цьому жанрі працювали Остап Вишня, І. Сенченко, М. Хвильовий.

У 30-ті роки, крім згаданих видатних письменників і поетів, з'явилися імена талановитої молоді. Серед них творці художнього слова: М. Нагнибда, І. Нехода, І. Муратова, М. Шпак та багато інших.

Важливим напрямом розбудови радянського мистецтва стало кіно. Попри ідеологізацію, воно перебувало у творчому піднесенні. У 1930 р. вийшов на екрани перший український звуковий фільм «Симфонія Донбасу» (сценарій Д. Вертова, оператор Б. Цейтліц, випущений Київською кіностудією). У фільмі показано індустріальну велич радянської держави, висвітлено трудову діяльність промислових робітників. Через рік цей фільм подивився Ч. Чаплін. Під враженням побаченого він написав: «Я ніколи не міг собі уявити, що ці індустріальні звуки можна організувати так, щоб вони здавалися прекрасними. Містер Д. Вертов — музикант. Професори повинні у нього вчитися, а не сперечатися з ним». З цього часу звук стає невід'ємним компонентом фільмів. У 1939 р. на Київській кіностудії режисер М. Екк (Івакін), зняв перший український кольоровий художній фільм «Сорочинський ярмарок». Київська, Одеська і Ялтинська кіностудії щороку випускали близько десятка фільмів. Плідно працювали такі режисери, як: О. Довженко, Д. Вертов, І. Кавалерідзе, І. Савченко та ін.

Фільми, створені українськими кіномитцями («Щорс», «Велике життя», «Веселі хлоп'ята», «Багата наречена», «Трактористи», «Винищувачі» та ін.), стали золотим фондом вітчизняного кіномистецтва. Проте здобутки українського кіно супроводжувалися і втратами, яких зазнали митці від тоталітаризму. Було заарештовано майже 50 сценаристів, режисерів і акторів (Д. Бузько, Д. Демущкий, А. Добровольський, О. Загорський, О. Калюжний, М. Топчій, О. Федотов, С. Шайда та ін.), більшість з них страчені.

Суттєві зрушення відбулися у сфері музичної культури, де почали домінувати масові пісні і хорові жанри. Водночас тут посилювався агітаційно-пропагандистський стиль. Значним внеском у хорове мистецтво стали твори П. Козицького («10 шкільних хорів», «Волошки», «Червоним шляхом»), М. Вериківського («10 українських народних пісень», «На майдані», «Червоні заграви»), Л. Ревуцького («Уперед, хто не хоче конати», «Гукайте їх») та ін.

Віддзеркаленням гострих проблем українського суспільства став театр. Вагомий внесок у його розвиток здійснив драматург М. Куліш. Найбільшу славу йому принесла «Патетична соната» (1930), де розкривалася боротьба більшовицького, білогвардійського й українського національних рухів періоду визвольних змагань. У своїх п'єсах М. Куліш поєднував елементи модернізму з традиціями українського театру. Проте влада негативно поставилася до творчості драматурга, оскільки у його п'єсах є гострі соціальні проблеми. У 1934 р. він був заарештований і відправлений на заслання, де згодом помер.

З інших позицій висвітлював життя драматург І. Микитенко. Він писав п'єси згідно з ідеологічними замовленнями влади («Кадри» (1930), «Вугілля» (1931), «Дівчата нашої країни» (1932) та ін. Найкращою, з мистецького погляду, стала п'єса «Соло на флейті» (1936). У ній драматург намагався покритикувати «бюрократичні перекручення» в адміністративному апараті.

Але, попри волю автора, п'еса переросла в гостру сатиру на всю радянську систему. П'есу заборонили, а її автора, незважаючи на попередні заслуги, розстріляли.

При зовнішній повазі до національних форм у мистецтві, влада демонструвала нечувану жорстокість щодо до митців. Прикладом цього є доля Леся Курбаса. Українська громадськість пишалася ним як актором-новатором, обдарованим режисером і талановитим організатором, керівником театрального колективу «Березіль». У 1933 р. він був звинувачений у націоналізмі й відриві від радянської дійсності. Згодом Леся Курбаса заарештували і відправили до концентраційного табору, де він і загинув.

Схожа доля талановитого художника М. Бойчука, який створив свою авторську школу монументального мистецтва, так званих бойчукістів. У 1937 р. М. Бойчука заарештували і того ж року розстріляли. Більшість його послідовників репресували, а їх монументальні твори знищені як «класово ворожі» для трудящих.

4. Політика держави щодо церкви, її наслідки. Ліквідація УАПЦ

Подумайте

Яка політика держави щодо церкви? З чим пов'язане масове знищення культових споруд — архітектурних та історичних пам'яток України?

Політика радянської влади щодо релігії була ворожою попри усі намагання духовенства знайти компроміс з державним керівництвом. Правлячий режим обмежував вплив релігії і церкви на суспільне життя. Та попри усі намагання влади народу не бажав відмовлятися від своїх релігійних потреб. Однією з найбільш популярних у республіці стала **Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)**. На початку 30-х років вона стала другою за кількістю віруючих після Української православної церкви. Швидке зростання авторитету УАПЦ серед української громадськості занепокоїло правлячий режим. До того ж нова церква почала критично ставитися до політики радянської влади. Між ними наростало протистояння. Синод УАПЦ, прогнозуючи подальше загострення конфлікту з правлячим режимом, вирішив не ставити під удар духовенство й віруючих і на початку 1930 р. прийняв рішення про саморозпуск. Але це не врятувало священників УАПЦ від репресій. У передвоєнне десятиліття під арешт підпали близько 2 тис. священників і церковних ієрархів (більшість з них було розстріляно).

Усе це розгорталось на загальному тлі боротьби з церквою, орієнтацією радянського суспільства на формування атеїстичного світогляду. Партійне керівництво проголосило другу п'ятирічку «п'ятирічкою ліквідації релігії». Розбудову радянської законодавчої бази спрямували на скасування прав громадян стосовно свободи совісті і віросповідань.

Одночасно у 1934–1935 рр. влада розгорнула широкомасштабну кампанію руйнації церков і храмів. До того ж, антицерковна політика більшовицького уряду мала цілеспрямований характер. З 1928 по 1933 рік було продано понад 6 тис. тонн історичних і культурних цінностей, знищено до 30 млн ікон, стільки ж потрапило за кордон.

Зверніться до джерел

З постанови ЦК КП(б)У про використання цінностей колишньої Києво-Печерської лаври від 21 грудня 1933 р.

1. Створити комісію у складі голови т. Дудника, заступників голови т.т. Козубовського і Багрія (директор Музейного Містечка) і представників від Київського Облвідділу ПГУ і Київської контори Держбанку. Наркомпросу забезпечити участь кваліфікованих експертів у роботі цієї комісії.
2. Доручити комісії у двомісячний термін вилучити цінні фонди, що залишилися в Музейному Містечку, і передати їх на зберігання Київській конторі Держбанку.
3. Запропонувати комісії в тримісячний термін переглянути всі вилучені цінності з метою виявити дублети експонатів, які не мають історико-художнього значення, і передати їх для реалізації у загальнодержавному порядку.
4. Зобов'язати комісію провести з допомогою експертів оцінку і класифікацію вилучених цінностей.
5. Запропонувати Наркомпросу забезпечити відтворення копій найцінніших експонатів, переданих на зберігання Держбанку, для експозиції їх у музеях УРСР і СРСР.

? *З якою метою створювали комісію за цією постановою? Що очікувало вилучені цінності? Чому ви так думаєте?*

З переліку історичних пам'яток Києва, знищених радянською владою протягом 1934 р.

1. Висаджено в повітря й перетворено на руїни Михайлівський Золотоверхий монастир, збудований в XI ст. У монастирі були гробниці українських князів.
2. Братський монастир на Подолі й колишню Духовну Академію при ньому. Центр і осередок церковно-освітньої науки, починаючи з XVI ст. Мав величезну книгозбірню-музей. Історія й діяльність монастиря пов'язана з гетьманом Петром Сагайдачним, Іваном Мазепою й фундатором вищої духовної освіти в Україні — митрополитом Петром Могилою.
- [...] 8. Церква Різдва Христового на Подолі, побудована в XII ст.
- [...] 15. Трьохсвятительська церква, побудована у XII ст.
16. Аскольдова могила — цвинтар з кам'яною церквою св. Миколи, збудованою у 1809 р. Усі могили зрівняно з землею. Цвинтар обернено на парк, а церкву перероблено на кіоск. Надмогильний пам'ятник використано для потреб будівництва.

? *Які думки, почуття викликає у вас цей перелік? Чи варто зберігати пам'ятки старовини? Чому? Чи важливо особисто для вас мати можливість «доторкнутися» до такої пам'ятки? Чому?*

У 30-х роках було зруйновано понад 50 % від усіх знищених храмів в Україні за радянської доби. Жертвами руйнації стали, крім святинь Києва, Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Успенський собор у Полтаві, Покровський собор у Запоріжжі і багато тисяч інших пам'яток церковної архітектури й історії.

Войовничий атеїзм стрімко наростав, але водночас посилювалася духовна деградація радянського суспільства в умовах тоталітаризму.

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

«Розстріляне відродження», Українська автокефальна православна церква (УАПЦ).

Поміркуйте.

1. Якими були основні завдання радянської влади у розбудові культурного життя республіки?

2. Які зрушення відбулися у 30-ті роки в радянському шкільництві і чим вони викликані?

3. Чому радянська влада опікувалась створенням мережі закладів з ліквідації неписьменності і робітничих факультетів?

4. Як розвивалась вища освіта?

5. Чому наприкінці 30-х років радянська влада відновила діяльність університетів які на початку 20-х років закрила як осередки буржуазних настроїв у суспільстві?

6. Схарактеризуйте досягнення та проблеми української науки у 30-х роках.

7. Історик О. Бойко пише: *«Процес формування нової інтелігенції супроводжувався репресіями проти інтелектуальної, творчо активної частини українського народу. Нещадно винищуючи найяскравіших і непокірних інтелектуалів, залякавши і приручивши решту старої інтелігенції, невпинно продукуючи низькоякісну, але свою інтелігенцію, режим створював умови для тотального контролю розвитку не тільки суспільної думки, а й суспільного життя в цілому»*. Чи погоджуєтеся ви з таким висновком? Користуючись матеріалами підручника, аргументуйте свою позицію.

8. У чому полягала суперечливість процесів розвитку літератури і мистецтва?

9. Чому радянська влада ворожо ставилася до релігії і які методи використовували у цьому протистоянні?

10. Як населення та духовенство реагували на антирелігійну політику радянської влади?

11. Чи підтверджує позиція радянської влади щодо релігії і віруючих її демократичний характер? Поясніть.

12. У чому суперечливий характер розвитку культури у 1930-ті роки? Як це пов'язано зі загальними процесами радянської модернізації суспільства?

13. Складіть таблицю: «Основні напрями розвитку культури 1930-х років».

4. Укажіть пропущене прізвище в тексті.

«Вибійник шахти „Центральна — Ірміне” тов. ... встановив новий всесоюзний рекорд продуктивності праці з відбійним молотком».

А М. Ізотов
Б О. Стаханов

В Б. Петров
Г В. Мурашко

5. Укажіть, яку мету переслідувала радянська влада, законодавчо закріплюючи в 1932 р. такі норми:

«... Застосовувати як міру судової репресії за розкрадання (крадіжку) колгоспного та кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією майна».

А додаткове вилучення зерна у селян
Б збереження колгоспної власності
В зміцнення радянської влади
Г забезпечення громадського порядку в державі

6. Укажіть причини здійснення радянської владою суцільної колективізації.

- 1 поставити на експорт необхідну кількість хліба
- 2 знайти додаткові кошти для форсованої індустріалізації
- 3 забезпечити продуктами харчування промислові центри та армію
- 4 перетворення селян із приватних власників на сільськогосподарських робітників
- 5 підвищення життєвого рівня селян

А 1, 2, 3, 4
Б 2, 3, 4, 5

В 3, 4, 5, 1
Г 4, 5, 1, 2

7. Укажіть, яку політику радянською владою історик О. Субтельний називав «війною режиму проти селянства».

А індустріалізацію
Б колективізацію

В українізацію
Г націоналізацію

8. Укажіть, яке слово пропущено в тексті:

«Радянська модернізація призвела до швидкого збільшення кількості ... у структурі населення».

А селян
Б робітників

В жінок
Г інтелігенції

9. Укажіть, які заходи передбачала радянська політика культурної революції.

- 1 підвищити життєвий рівень населення
- 2 сформувати духовність населення
- 3 сформувати кадри нової інтелігенції
- 4 перетворити літературу та мистецтво в інструмент ідеологічного впливу на маси

5. Укажіть визначення, що розкриває сутність поняття колективізація.

- А** перебудова сільського господарства внаслідок повсюдного створення колгоспних господарств (колгоспів)
- Б** перехід промислових підприємств з приватної власності у власність держави
- В** процес створення великого машинного виробництва в основних галузях народного господарства, передусім у промисловості як основи економіки
- Г** примусове вилучення державою чи органами (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств чи установ

6. Укажіть причини здійснення радянської владою суцільної колективізації.

- 1 поставити на експорт необхідну кількість хліба
- 2 знайти додаткові кошти для форсованої індустріалізації
- 3 забезпечити продуктами харчування промислові центри та армію
- 4 перетворення селян із приватних власників на сільськогосподарських робітників
- 5 підвищення життєвого рівня селян

А 1, 2, 3, 4

В 3, 4, 5, 1

Б 2, 3, 4, 5

Г 4, 5, 1, 2

7. Укажіть, коли радянською владою розпочато суцільну колективізацію.

А 1927 р.

В 1929 р.

Б 1928 р.

Г 1930 р.

8. Укажіть, яке слово пропущено в тексті:

«У 30-ті роки радянська влада у зв'язку зі зростаючими потребами народного господарства поставила завдання підготувати нову ... з робітників і селян»

А еліту

Б інтелігенцію

В партійну номенклатуру

Г церковну верхівку

9. Укажіть, з якими подіями був пов'язаний голодомор в Україні 1932–1933 рр.

А вступ УСРР до СРСР

Б нова економічна політика

В суцільна колективізація

Г культурна революція

10. Установіть послідовність явищ у часі.

А перенесення столиці УСРР із Харкова в Київ

Б початок колективізації в Україні

В початок індустріалізації в Україні

Г судовий процес у справі «Спілки визволення України»

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Чим була зумовлена політика індустріалізації в радянській державі?
2. Чому радянське керівництво віддавало перевагу державному плануванню, а не ринковим відносинам?
3. Чому правлячий режим вважав за доцільне здійснювати індустріалізацію форсованими темпами?
4. Які методи інтенсифікації виробництва використовувалися в ході здійснення індустріалізації.
5. Порівняйте виконання першої та другої п'ятирічок в Україні.
6. Які наслідки мала індустріалізація в Україні?
7. Схарактеризуйте стан промисловості УРСР напередодні Другої світової війни.
8. Що зумовило колективізацію сільського господарства в Україні?
9. Проаналізуйте процес здійснення колективізації в Україні.
10. Схарактеризуйте ставлення радянської влади до заможного селянства. У чому відмінність першої та другої хвилі розкуркулення?
11. Що викликало голодомор 1932–1933 рр.? Схарактеризуйте це явище.
12. Чи є зв'язок між колективізацією та голодомором в Україні? Доведіть.
13. Якими були наслідки голодомору для України?
14. Які причини прийняття Конституції УРСР 1937 р.? Проаналізуйте її в контексті того, чого бажали та що здійснювали її творці. Дайте їй оцінку як основному закону.
15. Схарактеризуйте судові процеси кінця 20-х — початку 30-х рр. в Україні.
16. Проаналізуйте причини та характер масових репресій 30-х років в Україні.
17. Висвітліть становище в галузі освіти в 30-ті роки та порівняйте його з попереднім десятиліттям.
18. Схарактеризуйте стан української науки в 30-ті роки.
19. У чому проявились проблеми та складності розвитку літератури цього періоду?
20. «Розстріляне відродження» — помилковий курс більшовицького режиму чи його послідовна політика? Доведіть.
21. Схарактеризуйте здобутки та втрати театрального мистецтва в Україні за період 30-х років.
22. Чому наприкінці 20-х — на початку 30-х років радянська влада при повній повазі до національних форм у мистецтві згорнула політику українізації?
23. Висвітліть церковну політику в Україні за радянської модернізації та порівняйте її з попереднім десятиліттям.

Західноукраїнські землі у 1921–1939 рр.

Розділ 7

Тема 28. Українські землі у складі Польщі

1. Правовий статус українських земель у складі Польщі.
2. Стан промисловості.
3. Аграрні відносини.
4. Розгортання українського націоналістичного руху.
5. Громадсько-політичне життя.

1. Правовий статус українських земель у складі Польщі

Подумайте

Які етапи польської офіційної політики щодо Західної України в 20–30-ті рр.? Яку політику здійснювала польська влада щодо Східної Галичини? Чим відрізнялося становище Східної Галичини і Західної Волині у складі Польщі?

Більшість західноукраїнських земель площею 130 тис. кв. км з населенням понад 10 млн осіб у міжвоєнний період опинилася у складі Польщі. На початку 20-х років, коли у польському законодавстві проголошували право національних меншин на вільний розвиток і створення своїх органів місцевого самоврядування, Східна Галичина поділялася на три воеводства — Львівське, Тернопільське й Станіславське, які безпосередньо підпорядковувалися Варшаві. Проте згодом до території Східної Галичини польська влада приєднала шість повітів Західної Галичини, заселених переважно поляками. Такий адміністративно-територіальний переділ послабив позиції українців у краї. Окрім того, польський уряд постійно збільшував кількість своїх військ у Східній Галичині, що також змінювало співвідношення українсько-польських сил на користь останніх.

Територія Західної Волині відійшла до Польщі у 1921 р. і отримала статус Волинського воеводства з центром у Луцьку. Польська влада прагнула також асимілювати ці землі, але робила це у більш завуальованій формі порівняно зі Східною Галичиною. Якщо щодо Східної Галичини активно здійснювали політику національної асиміляції, то стосовно Західної Волині — лише державної. Зрештою, усе це мало на меті ще більше поглибити розходження між українцями Західної Волині і Східної Галичини з урахуванням того, що історичні зв'язки між обома частинами українських земель були слабкими, чому сприяла й відмінність віросповідання (греко-католицького в Галичині і православного — на Волині). Уряд намагався представити Волинь як «колиску польсько-українського порозуміння». Окрім того, поступки у Західній Волині були потрібні урядові Ю. Пілсудського, аби забезпечити подальшу експансію щодо етнічних українських земель, що знаходилися за межами Польщі.

У другій половині 20-х років польський уряд, намагаючись стабілізувати внутрішнє становище в країні, частково змінив політику тиску на більш гнучкі підходи, замінюючи курс національної асиміляції державною асиміляцією для всіх українських земель. Таке послаблення тривало до 1937 р.

2. Стан промисловості

Подумайте

Яка економічна політика Польщі щодо західноукраїнських земель? Які особливості були притаманні промисловості західноукраїнських земель у 20–30 рр.? Схарактеризуйте розвиток української кооперації.

На початку 20-х років Польща пододала повоєнну економічну руїну. Значною мірою цьому сприяли й західноукраїнські землі, що являли собою не лише ринок збуту промислових товарів, а й стали джерелом сировинних і трудових ресурсів.

Після 1923 р. польський уряд офіційно поділив територію держави на дві господарські зони: Польщу «А», що складалася з корінних польських земель, і Польщу «Б», до якої увійшли українські землі. Влада надавала перевагу промислового розвитку території Польщі «А». Внаслідок цього, саме тут концентрувалося понад 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної та ін. видів промисловості.

На території Польщі «Б» розвивалися ті галузі, що не потребували значних капіталовкладень, а саме: деревообробна, харчова, нафтовидобувна та ін. Тут переважали дрібні підприємства, що складали 85 % від загальної кількості. Певною мірою влада штучно стримувала промисловий розвиток західноукраїнських земель, що давало їй можливість регулювати внутрішній ринок польської держави. Вони використовувалися як допоміжний резерв господарства Польщі, насамперед для пом'якшення кризових ударів, частих у міжвоєнний час. Водночас західноукраїнська промисловість залишалася привабливою для іноземного капіталу, спочатку французького та англійського, а згодом і німецького. З ними конкурував польський, а частково й український капітал.

Українські воєводства становили 25 % території і майже третину населення Польщі, але їм належало тільки 16,6 % промислових підприємств і 9,8 % робітників. Економічна політика польської влади призвела до того, що протягом двох міжвоєнних десятиліть кількість робітників у західноукраїнських землях залишалася незмінною. Заробітна плата робітників у західноукраїнській промисловості була у півтора — два рази нижчою порівняно із середньою по країні. У відповідь на це робітники вдавалися до страйків. У 1922 р. їх відбулося у західноукраїнських землях 59, а з 1934 по 1939 рр. — 1118.

Економічна протидія політиці польського уряду, спрямованій на гальмування розвитку українських земель, здійснювалася шляхом кооперативного руху. Формувалася розгалужена мережа кооперативів, що мала кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк», торгові спілки, координовані «Центросоюзом», кооперативи з переробки молока, об'єднані спілкою «Маслосоюз» та ін. Зокрема, «Маслосоюз» мав замовників і поза межами Польщі. Він поставляв масло до Австрії, Чехо-Словаччини, Швеції, Палестини та інших країн. Міську торгівлю координувала спілка «Народна торгівля». За два передвоєнні десятиріччя кількість кооперативів у Східній Галичині зросла з 580 до 4000 і налічувала майже 700 тис. працюючих.

3. Аграрні відносини

Подумайте

Яку аграрну реформу провела польська влада? Як змінилося становище українських селян унаслідок реформи? Якими були відносини селян з польською владою? Що таке *пацифікація*?

В економіці західноукраїнських земель домінувало сільське господарство, основу якого становила велика приватна земельна власність (поміщицька, державна і церковна). Зокрема, в Галичині великі землеволодіння становили 43,9 % усіх земель. На початку 20-х років середнє поміщицьке землеволодіння сягало понад 3,5 тис. га. Водночас питома вага земельних селянських господарств із площею до 5 га становила 81,1 % від загальної кількості.

Така ситуація посилювала соціальну напругу серед селянства і підштовхнула польську владу до аграрних реформ. Польський сейм ще у 1919 р. ухвалив земельний закон, за яким передбачалося створити сильні приватні селянські господарства, орієнтовані на інтенсивне виробництво. Держава зобов'язувалася скуповувати поміщицькі землі, ділити їх на дрібні ділянки (парцели) і продавати через банк усім бажаючим. Проте у 1920 р. сейм затвердив закони, які спрямовували аграрне реформування на шлях планомірної колонізації українських земель польськими військовими й цивільними осадниками. Осадники мали сприяти асиміляції українського населення і, в разі потреби, виконували каральні функції. У 1921–1922 рр. на Західній Волині, Поліссі на Східній Галичині їм було виділено 425 тис. га кращих земель. Водночас польська влада видала таємний наказ про обмеження продажу землі українським селянам. Протягом 20–30-х років на українських територіях землю одержало 77 тис. осадників, але майже половина з них так і не змогла адаптуватися на новому місці і вимушена була згодом повернутися назад до Польщі. Така політика не зняла соціальної напруги в західноукраїнських землях, а посилила національну ворожнечу між українцями і поляками. Чимало селян страждали від малоземелля та відсутності тягової сили. Наприклад, у 1927 р. безкінними у Станіславському воєводстві були 57 % селянських господарств, у Тернопільському — 46 %, Львівському — 45 %, Волинському — 32,8 %. Внаслідок низького рівня землеробства врожайність зернових у Східній Галичині в середині 30-х років не перевищувала 10,5 центнерів з гектара. До цього додавався тяжкий податковий гніт. Селяни сплачували майже 100 різних податків та зборів. Українське селянство намагалось захистити свої економічні інтереси у цивілізованій спосіб, використовуючи кооперативні товариства («Центральний союз кооператорів») і вдаючись до послуг кредитних спілок («Українська ощадниця», «Народний кредит» та ін.). В кооперативи здебільшого об'єднувалися селяни-виробники і торговельні організації. За два десятиліття їхня кількість зросла в Галичині у 7 разів. Зокрема, у 1921 р. в краї нараховувалось 580 кооперативів, а в 1939 р. їх було зареєстровано майже 4000.

Але, коли тиск польського уряду ставав нестерпним, українське селянство виходило за межі легальних форм обстоювання власних інтересів і вдавалося до силових дій. Весною 1930 р. на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3 тис. протестних акцій антидержавної спрямованості, 160 з них супроводжувалися сутичками з місцевою владою і поліцією.

Відповіддю польського уряду стала так звана «пацифікація» (умиротворення) — придушення виступів за допомогою поліції і військ. Фізичні розправи супроводжувалися розгромами українських товариств і кооперативів. У 1934 р. на Поліссі у м. Березі Картузькій було створено концентраційний табір, де здебільшого утримували українців.

Опишіть, що зображено на гравюрі. Як співвідноситься інформація з гравюри з текстом підручника про пацифікацію?

Софія Нелепинська-Бойчук.
Пацифікація Західної України

Зверніться до джерел

Український в'язень польського концтабору у Березі Картузькій В. Макар про табірний режим

Найтяжче було учасникам двох найбільших груп: групі 40–50 в'язнів, призначених на різні земляні роботи у таборі, і групі 90–100 в'язнів, призначених на працю поза табором. На ці групи звертала головну увагу адміністрація.

Праці, що їх виконувала протягом літа й осені 1934 року внутрітаборова група, були такі: поглиблення ровів і підсипання валів попід парканом довкола табору; будівництва доріг довкола будинків, брукування камінням площ перед поліційною вартівнею; розбирання звалищ і фундаментів старих будівель і т.д. Самі по собі ці праці не були б важкі. Але тут не йшлося про працю... Биття палицею належало до щоденного ритуалу. Крім биття, для в'язнів були різні муштри: «сядь і встань!», або «впади і встань!», повторювана до безконечності. Коли під час карболінування паркану один в'язень залишив незамальованою малу білу плямку, мусив як кару зробити кількасот «чолобитних поклонів» перед нею.

? Хто автор документа? Які думки, почуття викликає у вас цей документ? З чим пов'язане, на вашу думку, таке ставлення до ув'язнених?

У 1925–1939 рр. понад 373 тис. селян, утративши сподівання на розв'язання аграрних проблем, покинули рідний край і емігрували до США, Франції, Канади й інших країн далекого зарубіжжя. Щорічно на сезонні роботи до Західної Європи відправлялось до 1 млн осіб.

4. Розгортання українського націоналістичного руху

Подумайте

За яких обставин виникла УВО? Якими були цілі організації? Чому і коли вона об'єдналася з іншими організаціями? Якими були цілі й методи боротьби ОУН?

У 1920 р. у Празі за ініціативою колишніх старшин Армії УНР з метою продовження збройної боротьби за незалежність України було створено **Українську військову організацію (УВО)**. З середини 1921 р. її діяльність очолив Є. Коновалець.

**Погляд
зблизька**

**Євген Михайлович
КОНОВАЛЕЦЬ**
(1891–1938)

Військовий і політичний діяч. Вихованець Львівського університету. Під час Першої світової війни у складі австро-угорській армії потрапив до російського полону, звільнився завдяки революції. Наприкінці 1917 р. — один з організаторів Галицько-Буковинського куреня Українських січових стрільців. У 1918–1919 рр. командував УСС під час бойових дій проти радянських і білогвардійських військ. Із серпня 1920 р. — голова УВО. З 1922 р. — в еміграції. У 1929–1938 рр. — голова проводу ОУН. Загинув під час терористичного акту в Роттердамі (Голландія), вчиненого агентом радянських спецслужб.

Серед членів організації на початку переважали колишні вояки Армії УНР і УГА. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології й політичної програми, визначила своїм головним завданням організацію боротьби проти окупаційних режимів на українських землях. Разом з українським екзильним урядом Є. Петрушевича УВО намагалася отримати підтримку Антанти у справі відродження української державності в Галичині.

Із середини 20-х років в УВО стали посилюватися націоналістичні настрої. Зрештою, у 1929 р. УВО, об'єднавшись з іншими націоналістичними групами, трансформувалася в **Організацію українських націоналістів (ОУН)**. Її лідером став Є. Коновалець, а основним ідеологом Д. Донцов, який обстоював український «інтегральний» націоналізм. Д. Донцов проголошував націю абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України — найвищою метою. Домінуючим було положення про національну революцію українського народу за власну національну самостійну і соборну державу. Для реалізації цих завдань вважалися прийнятними будь-які методи.

Націоналізм та той час був досить поширеним у Європі. Але відмінність українського інтегрального націоналізму полягала у тім, що він виник у середовищі пригнобленої нації і, розгортаючи боротьбу за її незалежність, не зазіхав на свободу інших націй. ОУН спиралася в основному на українську молодь. Наприкінці 30-х років організація об'єднувала близько 20 тис. осіб. Під її контролем діяли студентські, молодіжні, освітні й інші громадські організації, видавали газети, книжки, журнали.

ОУН використовувала різні методи боротьби: саботаж, експропріації, демонстрації, страйки, бойкоти. Лідери націоналістичного руху не відмовлялися і від індивідуального терору. Найбільш гучною справою стало вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького — ініціатора «пацифікації» у західноукраїнських землях. Польська влада заарештувала С. Бендеру і М. Лебеда, які організували цей терористичний акт і вчинила над ними суд, який закінчився смертним вироком (пізніше замінений на довічне ув'язнення). Але судовий процес не залякав українську молодь, і ОУН, незважаючи на масові арешти, швидко відновила свою чисельність.

5. Громадсько-політичне життя

Подумайте

Які сили представляли політичне життя Західної України? Які основні партії були у суспільстві?

Громадсько-політичне життя міжвоєнного періоду в Західній Україні було позначено суперечливими тенденціями, що віддзеркалювались у діяльності українських політичних сил і партій.

Польська політична система, що ґрунтувалася на конституційних засадах, надавала національним меншинам певні можливості обстоювати власні інтереси через офіційні канали. Вже у 1925 р. українці мали 12 політичних партій, які представляли широкий політичний спектр. Українські партії активно боролися за місця у польському парламенті. Так, представництво українців у сеймі з 1927 по 1930 р. зросло удвічі. І хоча єдності серед них не було (вони в основному дотримувалися однієї з трьох орієнтацій: пропольської, прорадянської і самостійницької) українське парламентське представництво стало впливовим фактором політичного життя, і польський уряд змушений був на нього зважати.

Найбільш впливовим серед української громадськості Галичини вважалася **Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)**. Воно створене у 1925 р. і орієнтувалося на досягнення конституційної демократії і незалежності України. Лідерами УНДО були такі авторитетні політичні діячі, як Д. Левицький, В. Мудрий, О. Луцький та ін. Переважна більшість українських депутатів у польському сеймі була представниками УНДО.

Зверніться до джерел

З Відозви до українського громадянства з приводу заснування УНДО від 12 липня 1925 р.

УНДО є організацією національною і демократичною, організацією понадкласовою.

У практичній діяльності УНДО організовуватиме селянські, робітничі маси з метою перетворити їх на політично свідомі й економічно сильні й незалежні соціальні групи. З тією метою УНДО, обстоюючи приватну власність, буде боротися за перехід землі в руки селянства, без відшкодування — вважаючи, що селяни своєю працею протягом століть уже давно сплатили за землю. УНДО велику увагу приділятиме українським кооперативним організаціям як засобу економічного зростання українського населення.

З програми УНДО, прийнятої на Народному з'їзді від 19 листопада 1926 р.

I. Політичні справи.

1) Політичною метою Українського Національно-Демократичного об'єднання є здобуття соборності і незалежності Демократичної Української Держави...

2) Об'єднання бореться за суверенні права українського народу й обстоює конституційно-парламентарний устрій і загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорційне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ...

II. Економічні і суспільні справи.

1) Об'єднання бореться: за вивласнення без викупу земель і за передачу їх безземельним і малоземельним селянам.

2) Об'єднання прагне поширення промислу на українських землях і використання природних багатств української землі.

3) Об'єднання змагає до піднесення дрібного промислу і ремесла і до розвитку торгівлі.

[...] 5) Об'єднання бореться за законодавчу охорону рільничих і промислових робітників, за забезпечення недільного відпочинку, за восьмигодинний день праці по підприємствах.

? *На якій політичній основі виникло УНДО? Якими були основні політичні і соціально-економічні прагнення УНДО? Чиї інтереси, виходячи з програми, воно відбивало? До якої групи політичних сил (праві, ліві, центристи, ви віднесли би УНДО? Чому?*

За умов загрози з боку нацистської Німеччини у другій половині 30-х років об'єднання перейшло на позицію компромісу з польським урядом (він отримав назву «нормалізація»), згідно з яким влада припиняла антиукраїнську політику, а УНДО — антипольську пропаганду. Польсько-українському замиренню сприяв відхід західноукраїнських політиків від ілюзій щодо привабливого образу Великої України після вчиненого сталінським тоталітаризмом голодомору 1932–33 років.

Децю поступаючись своїм впливом УНДО, у Західній Україні діяла **Українська радикальна партія**, що об'єдналася у 1926 р. з групою українських есерів, які діяли на Волині і трансформувалася в **Українську соціалістичну радикальну партію (УСРП)**.

УСРП на чолі з Л. Бачинським спиралася здебільшого на селян і сільськогосподарських робітників (у 1934 р. об'єднувала 20 тис. осіб). Лідери партії критикували тоталітарний режим у радянській Україні.

Значний вплив на формування політичної свідомості українського суспільства мала **Комуністична партія Західної України (КПЗУ)**. Вона ставила собі за мету боротьбу проти соціальних і національних утисків, об'єднання Західної України з УСРП. Лідерами партії були О. Крілик, Р. Кузьма та ін. Комуністи закликали трудящих до боротьби з польською владою.

Але у другій половині 30-х років авторитет комуністів у Західній Україні став меншим (чисельність КПЗУ скоротилася з 43 до 26 тис.). Цьому сприяли і внутрішня криза партії, і жорстка політика польської влади щодо комуністів. Велика їх кількість підпала під арешти. Окрім того, сталінський тоталітарний режим почав грубо втручатися у справи КПЗУ. Багатьох її лідерів викликали до СРСР і знищили.

Зверніться до джерел

З програми Української соціалістично-радикальної партії

Соціалісти-радикали є партія національна і класова.

Ми є партія національна українська. Ми не хочемо обороняти інтересів всіх станів.

УСРП єднає тільки працюючих українців села і міста.

Моральні (ідейні) підстави радикального соціалізму.

Українська Соціалістично-Радикальна Партія бореться за права народу (нації) і за права людини. Ті права є: право на землю і на працю; право на продукт своєї праці; право на свободу.

Хочемо завести такий громадський лад, де ті три права були б у пошані.

Земельна справа і селянське господарство.

Хочемо, щоб земля була передана трудовим дрібноземельним і безземельним селянам без викупу.

Земля, що була роздана колоністам, мусить бути назад повернена...

Треба розбудовувати промисловість! Фабрики маємо побудувати ми самі, через наші кооперативи і союзи. На тих фабриках має працювати український робітник, добре плачений і з повнотою прав.

? На якій ідеологічній платформі утворили цю партію? Якими були основні принципи її діяльності? Чиї інтереси вона відбивала?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Польща «А», Польща «Б», українська кооперація, осадники, пацифікація, Українська військова організація (УВО), Організація українських націоналістів (ОУН), інтегральний націоналізм, Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Компартія Західної України (КПЗУ).

Ідентифікуйте дати.

1920 р., 1925 р., 1929 р.

Поміркуйте.

1. Які західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі. Схарактеризуйте їх статус.

2. Яким було соціально-економічне і політичне становище українського населення цих земель? Наведіть конкретні факти.

3. У чому полягали особливості розвитку промисловості на західноукраїнських землях у складі Польщі?

4. Схарактеризуйте становище сільського населення. У чому полягали причини селянського протестного руху? Чим була викликана *пацифікація* і які наслідки вона мала?

5. Як ви думаєте, з чим був пов'язаний найбільший вплив УНДО порівнянно з іншими організаціями й політичними партіями на українське населення?

6. Схарактеризуйте розвиток комуністичного руху серед населення західноукраїнських земель.

7. У чому полягали ідеологічні основи українського націоналізму?
8. Чому, на вашу думку, виникла і поширила свій вплив ОУН?
9. Якби вам випала нагода в ті часи стати членом ОУН, чи погодилися б ви? Напишіть коротке есе з аргументованим викладенням вашої позиції.

Тема 29. Українські землі у складі Румунії і Чехо-Словаччини

1. Українські землі у складі Румунії.
2. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини.

1. Українські землі у складі Румунії

Подумайте

Чому Антанта підтримала поглинення Румунією українських земель? Яку політику здійснювала Румунія в українських землях? Що спричинило Татарбунарське повстання? Якими були його наслідки для українського населення? Які періоди можна виділити в громадсько-політичному житті Бессарабії і Буковини 20–30-х років? Які політичні партії і рухи діяли на цих територіях?

По завершенні Першої світової війни і після поразки визвольних змагань частину українських земель захопила Румунія. Цьому сприяла політика країн Антанти, що, створюючи «санітарний кордон» між радянською Росією і Західною Європою, у вересні 1919 р. підписали договір з Австрією, за яким Буковина відійшла до Румунії.

На початку 20-х років на території Румунії мешкали близько 800 тис. українців (майже 5 % від усього її населення). Українське населення складалося з трьох громад, які різнилися не лише місцем проживання, а й історичною долею. Найбільша з них проживала на Буковині, друга — у Бессарабії, третя — у Мараморощині (історико-географічний край у басейні річки Тиси).

Румунська влада розпочала політику асиміляції українського населення на приєднаних територіях. Вона провела адміністративну реформу, за якою ліквідувала самоврядування українських громад і замінила румунською адміністрацією.

Зверніться до джерел

З книжки О. Субтельного «Україна: Історія»

Третю і найбільш діяльну українську громаду склали близько 310 тис. українців Буковини. Під владою Австрії Буковина була автономною провінцією, а українці — її найчисельніша національна група — мали порівняно сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління, розвинену систему українськомовного шкільництва. Усе це було втрачене з анексією цього краю Румунією. Із спільності, котра з усіх українців користувалася найбільшим сприянням, буковинці стали найбільш гнобленими.

? Як історик характеризує становище Буковини до і після поглинення її Румунією? До яких наслідків для населення це мало призвести?

Закривали українські школи й інші освітні установи, змінювали назви населених пунктів. Державною було визнано румунську мову. Українську мову забороняли в офіційних установах, румунізували навіть прізвища українців.

Румунізація захопила й українську церкву. Румунський патріархат насильно підкорив собі православні єпархії Бессарабії і Буковини й обмежив їхні права у вирішенні питань релігійного життя українців.

У першій половині 20-х років до окремих українських земель, що опинилися у складі Румунії, проявило інтерес керівництво СРСР. Воно прагнуло приєднати цю територію до радянської держави.

У 1924 р. в межах УСРР було створено Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку (АМСРР). Згодом радянський уряд став вимагати від Румунії передати АМСРР заселені молдаванами бессарабські землі. Але Румунія звернулася по допомогу до великих європейських держав. У другій половині 20-х років спочатку Франція, а згодом Англія й Італія уклали договори з Румунією, за якими передбачалося надати їй військової допомоги у разі агресії з боку СРСР. Радянське керівництво вимушене було на певний час відмовитися від розв'язання бессарабського питання.

Румунська влада розглядала українські землі як джерело сировини й дешевої робочої сили. Промисловість у Північній Буковині й українських землях Бессарабії в основному була представлена дрібним кустарним виробництвом з переважаючою ручною працею. На початку 30-х років тільки 2 % підприємств мали понад 20 працівників.

У Буковині великими підприємствами вважалися текстильні й трикотажні фабрики у Чернівцях та деревообробні підприємства.

У Бессарабії під час румунського панування діючою залишалася в основному харчова промисловість. Окупанти демонтували і вивезли до Румунії обладнання Аккерманських трамвайних майстерень, прядильної фабрики, Ізмаїльського і Ренійського портів. Зусилля невеличких підприємств, що залишилися в краї, спрямовували на виробництво тканини, сукна, олії, виготовлення мила, обробки шкір.

Негативно позначилася на українській промисловості економічна криза, що охопила Румунію у 1928 р. Її наслідком у середині 30-х років для Північної Буковини стало скорочення кількості підприємств на 50 %, а в Аккерманському й Ізмаїльському повітах — на 25 %.

Рівень життя в українських землях межував зі злиденністю. Кризові явища в економіці призвели до зростання цін на продукти харчування майже в 50 разів. Скорочення виробництва позначилося на заробітній платні робітників. Вони одержували її у половинному розмірі. Окрім того, над ними тяжів страх стати безробітними, становище яких було ще гіршим. На початку 30-х років кількість безробітних сягала 50 % працездатного населення.

У складному стані перебувало сільське господарство. Значна кількість селян страждала від малоземелля і безземелля. Прагнучи послабити соціальну напругу, румунський уряд започаткував у 1921 р. аграрну реформу. У Бессарабії її спрямовували на задоволення інтересів поміщиків,

які втратили землі внаслідок аграрної революції 1918 р. Влада встановила селянам високі викупні платежі на земельні володіння, що перейшли до них від поміщиків. У результаті такої політики майже половина селян — користувачів поміщицької землі відмовилася від неї через брак коштів. Цю землю, зазвичай, повертали до колишніх власників.

На Буковині земельне реформування мало свої відмінності, пов'язані з тим, що тут не було аграрної революції і селянам належало тільки 47 % сільськогосподарських угідь. Влада вдалася до парцеляції земель поміщиків, обмеживши їх володіння до 250 га. Під парцеляцію підпало 16,8 % поміщицьких земель. Решта стали основою земельного фонду, з якого селяни могли за викуп придбати собі ділянку.

Водночас влада сприяла наділенню землею румунських колоністів, більшість з яких були офіцерами. Їх володіння у 10–12 разів перевищували середні наділи українських селян.

Великих збитків сільському господарству завдала економічна криза кінця 20-х — початку 30-х років. Вона спричинила падіння попиту на сільськогосподарську продукцію, що призвело до скорочення посівних площ і зменшення поголів'я худоби (у 1935 р. половина селянських господарств Північної Буковини не мали тяглової худоби, третина — корів, більш ніж 60 % — овець).

Зверніться до джерел

З офіційної румунської статистики

Кількість сільських безробітних сягає в Хотинському повіті 81 тис. осіб, і питання в такому разі полягає не в прибутковості чи неприбутковості селянського господарства (тут дефіцит усунути неможливо), а в забезпеченні життєвого мінімуму шляхом використання їх робочої сили.

? Як ці дані характеризують становище українського населення?

Важке соціально-економічне становище й національна політика румунського уряду спричинили опір українського населення. Кульмінаційним моментом боротьби проти румунських окупантів стало повстання у селі **Татарбунари (вересень 1924 р.)** Згодом до повстанців приєдналися селяни Аккерманського, Ізмаїльського й частково Бендерського і Кагульського повітів. Загальна кількість повстанців сягала 6 тис. осіб. Проти них влада направила війська. Бої тривали тиждень і закінчилися поразкою повстанців. Значна частина повстанців загинула, а майже 500 осіб заарештовано і віддано під суд (більшість з них покарано тривалими термінами ув'язнення і каторжними роботами).

Татарбунарське повстання, незважаючи на невдачу, змусило румунську владу послабити адміністративний тиск. Період 1928–1937 рр. позначився відносною лібералізацією політичного життя. У 1927 р. утворилася Українська національна партія (УНП), що була єдиною на ті роки легальною українською політичною партією Північної Буковини. УНП, очолювана В. Залозецьким, виступала проти політики румунізації і відстоювала

впровадження української мови у школах, церкві, а також домоглася перегляду аграрної реформи. Водночас вона виборювала легальну парламентську діяльність і компроміс із державною владою. Партія активно діяла серед українського населення і їй вдалося здобути кілька місць у румунському парламенті.

У 1929 р. у Буковині була започаткована легальна діяльність прокомуністичної організації «Визволення», що пропагувала ідеї одержавлення економіки, аграрних перетворень і приєднання до радянської України. Проте широкої підтримки серед населення ця організація не одержала.

У середині 30-х років активно діяв серед української громадськості у Буковині націоналістичний рух, який в основному спирався на студентську молодь, але мав прибічників і серед селянства. За своїми ідеологічними основами він був подібним до ОУН. Лідерами цього руху були О. Забачинський, І. Григорович, Д. Квітковський.

З 1937 р. в Румунії розпочався новий період реакції, який тривав до кінця 30-х років. Він позначився згортанням демократичних тенденцій у громадському і політичному житті українського суспільства, діяльність політичних партій і об'єднань була заборонена.

2. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини

Подумайте

Коли і на яких умовах відбулося входження Закарпаття до складу Чехо-Словаччини? Якою була економіка Закарпаття? Які політичні сили мали вплив на населення краю? Які риси були притаманні розвитку культури цих земель? Чому українцям вдалося проголосити автономію Карпатської України? Чому вона так швидко зазнала поразки?

Згідно із Сен-Жерменським договором (1919 р.) Закарпаття увійшло до складу Чехо-Словаччини.

Зверніться до джерел

Витяг з «Генерального статуту для організації Підкарпатської Русі» (затверджений Чехо-Словацьким урядом на підставі Сен-Жерменського договору)

1. Чехо-Словаччина зобов'язується встановити Руську територію на південь від Карпат у границях, определених союзними державами, як автономну одиницю в Чехо-Словацькій державі, і наділити її найширшою самоуправою.

2. Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремиї сойм. Цей сойм буде виконувати владу у всіх мовних, шкільних, релігійних питаннях, в самоуправі місцевої адміністрації. Губернатор країни, якого іменує президент ЧСР, буде відповідальний перед руським соймом.

3. ЧСР зобов'язується, що урядовці в Країні русинів будуть вибрані з-поміж мешканців цієї території.

? На яких умовах було передбачено входження Закарпаття до складу ЧСР? Як ви оцінюєте такі умови?

До складу ЧСР увійшли українські землі загальною площею 11,4 тис. кв. км. Вони були виділені в окрему адміністративну одиницю з офіційною назвою — Підкарпатська Русь. За переписом населення 1930 р. на території ЧСР проживало 549 тис. українців, що становило 3,8 % від загальної кількості населення республіки. Проте сподівання українців щодо надання Закарпаттю автономного статусу не виправдалися. Уряд ЧСР почав проводити політику поступового підпорядкування цих земель центру, а згодом урівняв Закарпаття з іншими своїми провінціями.

Землі Підкарпатської Русі становили 5 % усієї території ЧСР, але тут було розміщено лише 0,07 % її виробничих потужностей (питома вага промисловості в економіці краю не перевищувала 2 %). Наприкінці 20-х років у промисловому виробництві було задіяно тільки 16 тис. осіб. Певного розвитку тут набули лише лісова й лісохімічна промисловість. Нечисленні промислові підприємства не витримували конкуренції з більш технологічними чеськими і їх закривали. Робітники краю одержували заробітну плату в півтора-два рази нижчу, ніж у центрі країни.

Виходячи з того, що Підкарпатська Русь була аграрним краєм, уряд ЧСР зосередив свою увагу, в основному, на економічному реформуванні сільського господарства. Основною проблемою для селян було малоземелля (74 % господарств мали до 5 га землі). Звичайно, це посилювало соціальну напругу серед селянства. Уряд, ще на початку 20-х років, розпочав у краї земельну реформу, за якою скуповувалася поміщицька земля, поділялася на дрібні парцели і через банк продавалася селянам. В результаті реформи понад 32 тис. селянських господарств додатково одержали більше 30 тис. га землі. Але, незважаючи на це, в умовах перенаселеності краю, дефіциту орних земель та примітивності агрокультури, більшість селян бідувала. Під час економічної кризи кінця 20-х — початку 30-х років, майже 90 % селянських господарств краю потрапило у боргову кабалу до банків та лихварів. Уряд, перерозподіляючи поміщицьку землю, одночасно підвищував і селянські податки. За період 20-х років вони зросли у 13 разів.

Політика уряду ЧСР у громадсько-політичному житті краю мала поміркований характер порівняно з Польщею і Румунією. В 30-х роках у Підкарпатській Русі діяло близько тридцяти політичних партій (здебільшого філії чеських партій). Це з одного боку активізувало політичне життя, а з іншого розпорошувало місцеві сили у розбудові краю.

Найвпливовішою силою серед українців вважали **українофілів**. Вони в основному гуртувалися в **Українському Національному об'єднанні**. Головною метою руху (основу складала інтелігенція) вважалось пробудження національної самосвідомості населення. Лідером руху став А. Волошин, який очолював **Християнську народну партію (ХНП)**, що активно діяла серед громадськості. ХНП ініціювала діяльність товариства «Просвіта», що розгорнуло широкомасштабну культурно-просвітницьку роботу серед українського населення. Наприклад, в 1936 р. існувало 14 філій «Просвіти» та 233 читальні по всьому краю.

Другою впливовою політичною силою стало **русинство**, яке протистояло українофілам. Представники цієї течії стверджували, що слов'янське населення Підкарпатської Русі є окремою нацією русинів, відмінною від українців.

Третьою значною політичною силою були комуністи. Вони використовували соціальні протиріччя у суспільстві, піднімаючи населення краю на страйки і демонстрації. У 1924 р. на виборах до парламенту за комуністів проголосувало 40 % виборців. Але згодом українське населення змінило своє ставлення до комуністичного руху. Причиною була політика сталінського тоталітаризму щодо українства в СРСР. На виборах 1935 р. кількість поданих за комуністів голосів знизилася до 26 %.

Окрім політичних партій і рухів, важливу роль у громадському житті відігравали освітні й культурницькі заклади. У 20-ті роки в ЧСР осіло майже 50 тис. українських емігрантів. Уряд ЧСР не забороняв діяльність національних навчальних закладів. Вони певною мірою були орієнтовані на потреби тих, хто вимушений був емігрувати з радянської України через свої політичні переконання. В регіоні зростала кількість початкових шкіл (з 1924 до 1938 р. з 525 до 851) і гімназій (з 3 до 11). Вільно діяли також українські громадські організації «Просвіта», «Асоціація українських учителів», «Пласт».

Опишіть, що зображено на фото. Як співвідноситься інформація фотодокумента з текстом підручника про діяльність українських національних навчальних закладів. Порівняйте цей фотодокумент з гравюрою «Пацифікація Західної України» (с. 251) і зробіть висновок.

Українська дитяча школа танців у Подебрадах

Одним з найбільш авторитетних освітніх закладів вважався на той час Український вільний університет, який перебрався у 1921 р. з Відня до Праги і став першим вищим навчальним закладом й науковою установою української еміграції за кордоном. Тільки за перше десятиріччя видавничий відділ університету опублікував 27 томів наукових праць. У 1922 р. у містечку Подебрадах неподалік від Праги відкрилася Українська господарська академія. Навчальні плани академії відповідали європейським вимогам з тією різницею, що крім фахових предметів було введено українознавчі дисципліни. При академії діяло близько 50-ти різних організацій (наукових, студентських, культурно-просвітницьких та ін.), що сприяло активізації українського громадського життя в ЧСР. У 1923 р. у Празі відкрився Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, де готували вчителів для українських шкіл (переважна більшість його випускників залишалася у краї).

Після Мюнхенської угоди 1938 р. політична ситуація у Підкарпатській Русі ускладнилась. Здійснюючи політику «умиротворення», Великобританія і Франція дали згоду на розчленування ЧСР. Влада в країні стала номінальною, і держава почала швидко розвалюватися під впливом не тільки зовнішніх, а й внутрішніх чинників.

На початку жовтня 1938 р. заявила про свою автономію Словаччина. Тоді політичні сили Підкарпатського краю стали вимагати від Праги автономії (11 жовтня 1938 р. празький парламент затвердив першу українську адміністрацію краю). Владу спочатку очолили русофіли. Але незабаром виявилось, що вони зкомпроментовані своєю попередньою політикою і не мають підтримки серед населення. 28 жовтня 1938 р. прем'єр-міністром Підкарпатської Русі обрано А. Волошина.

Погляд
зблизька

**Августин Іванович
ВОЛОШИН**
(1874–1945)

Педагог, політичний і державний діяч. Народився у Закарпатті у родині священика. Випускник Будапештського університету. Працював професором Ужгородської учительської семінарії. До активної політичної діяльності долучився після Першої світової війни. Засновник і голова (1923–1939) Народної-Християнської Партії. У 1923–1939 рр. — депутат Чехо-Словацького парламенту. У жовтні 1938 р. призначений прем'єр-міністром автономного уряду Карпатської України, згодом її президент. Після окупації краю угорськими військами емігрував до Чехії. Присвятив себе педагогічній і науковій діяльності. У 1945 р. заарештований у Празі органами НКВС і вивезений до Москви, де помер після допитів у в'язниці.

А. Волошин сформував уряд в основному з членів Українського національного об'єднання. Новостворений уряд розпочав боротьбу з комуністами і згодом вони перестали бути впливовою політичною силою. Своїм головним завданням уряд А. Волошина вважав консолідацію національних сил для відродження самостійної української держави. Він українізував систему освіти, видавничу справу та адміністрацію. Тоді ж створено Карпатську Січ — військову організацію, зусилля до формування її доклала ОУН. Загони Карпатської Січі організували майже в усіх великих населених пунктах (загальна кількість січовиків становила 2 тис. осіб). Окрім того, їх формування поповнювали добровольці з Галичини, Буковини, Наддніпрянщини, які прагнули прислужитися Карпатській Україні.

Наприкінці 1938 р. Угорщина, заручившись підтримкою Німеччини, стала вимагати від Праги поступитися Південними районами Словаччини і Підкарпатської Русі. Чехо-Словаччина на той час уже не мала ніяких важелів впливу на ситуацію і зазнавала нових втрат. Угорщина загарбала південні райони Підкарпатської Русі. У результаті таких подій український автономний край втратив Ужгород, Мукачеве й Берегове з прилеглими

районами. Уряд А. Волошина вимушений був перебраться з Ужгорода до Хуста. Проте політична напруга в краї зростала. Це було пов'язано з тим, що у березні 1939 р. Німеччина, приближуючи до себе Угорщину як потенційного союзника, дозволила їй повністю окупувати Підкарпатську Русь. А. Волошин та його оточення намагалися знайти вихід із складного становища, **15 березня 1939 р. сейм проголосив державну самостійність української території, що стала називатися Карпатська Україна.**

Зверніться до джерел

Із Закону про проголошення самостійності Карпатської України від 15 березня 1939 р.

Сойм Карпатської України ухвалив цей закон:

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва Держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

§ 3. Карпатська Україна є республіка на чолі з президентом, вибраним Соймом КУ.

§ 4. Державна мова Карпатської України є українська мова.

§ 5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім полі й чотири сині та жовті смуги в правому півполі, і тризуб св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Переведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна.»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

? Який устрій нової держави, її державна символіка? Порівняйте її з символами сучасної України, зробіть висновки.

З книжки О. Субтельного «Україна: історія»

Виникнення карпатоукраїнської автономії було чимось парадоксальним. Серед усіх західноукраїнських земель цей регіон був найменш розвинутим у соціально-економічному, культурному й політичному плані. Однак саме на цій території був досягнутий певний рівень самоврядування. Незважаючи на короткий вік, уряд Карпатської України мав вплив, аналогічний впливові українських урядів періоду 1917–1920 рр., і сприяв перетворенню великої частини українського населення краю, особливо молоді, на національно свідомих українців».

? Як оцінює історик факт виникнення української держави? Чому? Чи погоджуєтеся ви з такою думкою? Чому?

Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина. Але подальший розвиток державотворчого процесу довелося згорнути через агресію з боку Угорщини, війська якої перетнули кордони Карпатської України 15 березня 1939 р. Вояки Карпатської Січі чинили відчайдушний опір, але, поступаючись агресорові кількістю й озброєнням, зазнали поразки. Держава Карпатська Україна перестала існувати.

Зверніться до джерел

Уривок з листа посла Франції в Берліні міністру закордонних справ Франції від 15 березня 1939 р.

Події в Словаччині знайшли відголосок у Підкарпатській Русі; пан Волошин, у свою чергу, проголосив незалежність свого краю, якого ситуація здається надзвичайно складною. Справді, у ході перестрілок з чеськими елементами угорські війська проникли на територію рутенів, в той час, коли уряд Будапешта направив у Прагу ультиматум, вимагаючи негайного виводу чеських військ з Підкарпатської Русі. Зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Рейху, Італії. Малоімовірно, що ці дві країни приймуть таке прохання.

? Які кроки здійснив А. Волошин одразу після агресії Угорщини? Чому? Чому посол Франції вважав малоімовірним, що «ці дві країни приймуть таке прохання»?

Перевірте себе

Визначте і поясніть терміни і поняття.

Татарбунарське повстання, Українська національна партія, «Визволення», Українське національне об'єднання, Християнська народна партія (ХНП), русинство, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна.

Ідентифікуйте дати.

Вересень 1919 р., вересень 1924 р., 15 березня 1939 р.

Поміркуйте.

1. Які українські землі опинились у складі Румунії. Схарактеризуйте їх статус.
2. Яким було соціально-економічне і політичне становище українського населення цих земель?
3. Розкажіть про Татарбунарське повстання.
4. Які особливості мала діяльність українських політичних партій у Буковині і Бессарабії?
5. Які українські землі опинились у складі Чехо-Словаччини. Схарактеризуйте їх статус.
6. Порівняйте політичне і соціально-економічне становище Закарпаття й інших західноукраїнських земель у 20–30 рр.
7. Які політичні сили визначали громадсько-політичне життя Закарпаття? Схарактеризуйте їх.
8. Яким було культурне життя краю за часів Чехо-Словаччини?
9. Чому Карпатська Україна швидко припинила своє існування? В чому її історичне значення?
10. Історик О. Войко пише: «Отже, характерні риси польської моделі панування в українських землях (насилницька асиміляція, штучне стримування економічного (особливо промислового) розвитку, репресивні акції, національний гніт тощо) були в пом'якшеному вигляді притаманні внутрішній політиці Чехо-Словаччини в українському питанні, й у більш жорсткій формі виявлялися в українській політиці Румунії». Чи погоджуєтеся ви з такою характеристикою? Напишіть реферат.

УЗАГАЛЬНИТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VII «Західноукраїнські землі у 1921–1939 рр.»

ГОТУЄМОСЯ ДО НЕЗАЛЕЖНОГО ТЕСТУВАННЯ

Працюючи над тестовими завданнями, пам'ятайте, що:

- правильну відповідь необхідно позначати буквами, наприклад, **1В, 2Б, 3А**;
- кожне із завдань оцінюється 1 балом;
- завдання необхідно виконувати уважно, витрачаючи на кожне не більше 0,5–1 хв.

I варіант

1. Укажіть, які українські території і до складу яких країн входили у 20–30-х роках ХХ ст.

- 1 Польща — Галичина, Волинь
- 2 Угорщина — Закарпаття, Галичина
- 3 Румунія — Буковина, Бессарабія
- 4 Чехо-Словаччина — Закарпаття

А 1, 2, 3

В 1, 3, 4

Б 2, 3, 4

Г 1, 2, 4

2. Укажіть, яке з визначень розкриває зміст поняття *осадництво*.

- А здійснюване урядом Польщі у 20-ті роки планомірне заселення українських земель військовими та цивільними колоністами
- Б добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни
- В право самостійного здійснення державної влади або управління, яке надається конституцією окремії частині держави
- Г це режим, якому властива монополія на владу однієї особи, політичного угруповання або партії

3. Укажіть, яке з визначень поняття *пацифікація* є правильним.

- А добровільне чи вимушене переміщення населення з країни постійного проживання в інші країни
- Б право самостійного здійснення державної влади або управління, яке надається конституцією окремії частині держави
- В придушення виступів українського населення за допомогою поліції і військ
- Г планомірне заселення українських земель військовими та цивільними колоністами

4. Укажіть, у якому році було створено Організацію українських націоналістів (ОУН).

А 1927 р.

В 1929 р.

Б 1928 р.

Г 1930 р.

5. Укажіть, які погляди обстоював Д. Донцов.

- А Конституційна демократія та незалежність України
- Б Відродження української державності в Галичині
- В Український націонал-комунізм
- Г Український «інтегральний» націоналізм

6. Яка назва політичної партії є зайвою?

- А КПЗУ
- Б УНДО
- В ВКП(б)
- Г УСРП

7. Укажіть, на яких територіях українці у складі Румунії не мешкали.

- А Буковина
- Б Галичина
- В Бессарабія
- Г Мараморощина

8. Укажіть, коли відбулося повстання у селі Татарбунари.

- А 1924 р.
- Б 1925 р.
- В 1926 р.
- Г 1927 р.

9. Укажіть, частиною якої держави була Підкарпатська Русь.

- А Румунії
- Б Чехо-Словацької Республіки
- В Польщі
- Г Угорщини

10. Укажіть, у чому полягала суть ідей українофілів у Підкарпатській Русі.

- А Підкарпатська Русь має стати автономною у складі Чехо-Словаччини
- Б Головне — це пробудження національної самосвідомості українського населення
- В Слов'янське населення Підкарпатської Русі є окремою нацією русинів, відмінною від українців
- Г Головне — це боротися за соціально-економічні інтереси українського населення та його політичні права

11. Укажіть назву єдиної на ті роки легальної української політичної партії Північної Буковини.

- А УСРДП
- Б КПЗУ
- В Українська національна партія
- Г УНДО

12. Установіть послідовність названих подій.

- А Створення ОУН
- Б Включення Буковини до складу Румунії
- В Проголошення державної самостійності Карпатської України
- Г Татарбунарське повстання

13. Установіть відповідність між прізвищами історичних діячів та організаціями, які вони очолювали у 20-ті роки ХХ ст.

- 1 Є. Коновалець
- 2 Л. Бачинський
- 3 Д. Левицький
- 4 А. Волошин
- А Українське Національне об'єднання
- Б УНДО
- В Українська соціалістична радикальна партія
- Г УВО

II варіант

1. Укажіть, які українські території входили у 20–30-х роках ХХ ст. до складу Польщі.

- А Галичина, Волинь
- Б Закарпаття, Галичина
- В Буковина, Бессарабія
- Г Чехо-Словаччина, Закарпаття

2. Укажіть, про які землі пише історик О. Субтельний.

«Третю і найбільш діяльну українську громаду склали близько 310 тис. українців... Під владою Австрії... була автономною провінцією, а українці... мали сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоуправління... Все це було втрачено анексією цього краю Румунією».

- А Бессарабію
- Б Галичину
- В Волинь
- Г Буковину

3. Укажіть, в якому році було створено Українську військову організацію (УВО).

- А 1920 р.
- Б 1921 р.
- В 1922 р.
- Г 1923 р.

4. Укажіть, яке прізвище в цьому переліку є зайвим

- А Є. Коновалець
- Б Д. Донцов
- В С. Бандера
- Г Р. Малиновський

5. Укажіть назву державного об'єднання, створеного в межах УСРР у 1924 р.

- А Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
- Б Західноукраїнська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
- В Галицька Автономна Соціалістична Радянська Республіка
- Г Бессарабська Автономна Соціалістична Радянська Республіка

6. Укажіть, у чому полягала суть ідеї русинства.

- А Підкарпатська Русь має стати автономною у складі Чехо-Словаччини.
- Б Головне — це пробудження національної самосвідомості українського населення.
- В Слов'янське населення Підкарпатської Русі є окремою нацією русинів, відмінною від українців.
- Г Головне — це боротися за соціально-економічні інтереси українського населення та його політичні права.

7. Укажіть, у якому місті з 1921 р. працював Український вільний університет.

- А Прага
- Б Відень
- В Варшава
- Г Мюнхен

8. Укажіть, хто став прем'єр-міністром Підкарпатської Русі у 1938 р.

- А С. Бендера
- Б А. Волошин
- В Д. Донцов
- Г Є. Петрушевич

9. Укажіть, якою організацією була Карпатська Січ.

- А Політична партія
- Б Громадська організація
- В Культурно-просвітницька організація
- Г Військова організація

10. Укажіть, метою якої політичної сили у Галичині було здобуття соборності і незалежності Демократичної Української Держави... .

- А УНДО
- Б УВО
- В КПЗУ
- Г ОУН

11. Установіть послідовність названих подій.

- А Закарпаття увійшло до складу Чехо-Словаччини
- Б Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО)
- В Територія Західної Волині відійшла до Польщі
- Г Утворення Української національної партії (УНП) у Північній Буковині

12. Установіть відповідність між прізвищами історичних діячів та їх посади у 20–30-ті роки ХХ ст.

1 Є. Коновалець	А державний, громадський діяч, прем'єр-міністр Карпатської України
2 Д. Донців	Б один з організаторів куреня Січових Стрільців в роки I світової війни, у 1929–1938 рр. — голова проводу ОУН
3 С. Бандера	В публіцист, політичний діяч, автор ідеї інтегрального націоналізму
4 А. Волошин	Г член УВО, ідеолог українського національного руху, один із керівників ОУН

Дайте відповіді на запитання та виконайте завдання

1. Дайте загальну характеристику правового статусу західно-українських земель у складі інших держав.
2. Схарактеризуйте стан промисловості та сільського господарства Східної Галичини та Волині в контексті економічної політики польської влади.
3. Чим була зумовлена політика національно-культурної асиміляції польського уряду і як вона здійснювалась по відношенню до українців?
4. Висвітліть процес розгортання політичної боротьби українського населення проти польської влади.
5. Схарактеризуйте економічний стан Буковини та Бессарабії у складі Румунії.
6. Дайте оцінку громадсько-політичному життю в українських землях, що перебували під владою Румунії у порівнянні з Галичиною та Волинню.
7. Порівняйте політику правлячих режимів у національному питанні в Польщі та Румунії.
8. Які особливості були притаманні політичному життю Закарпаття?
9. Схарактеризуйте економічне життя українців під владою Чехо-Словаччини.
10. Порівняйте економічне становище населення у різних регіонах західноукраїнських земель.
11. За яких обставин було проголошено незалежність Карпатської України? Яке значення мала ця подія для української історії?

РОЗДІЛ VIII. НАШ КРАЙ у 1900–1939-х рр.

УЗАГАЛЬНІТЬ ТА ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ VIII «Наш край у 1900–1939-х рр.»

1. Проведіть конференцію на тему «Наш край у 1900–1921 рр.». Запросіть на неї гостей: фахівців-краєзнавців, батьків, учнів школи, і презентуйте їм результати своєї проектної роботи. Обміняйтеся інформацією і думками.

2. Проведіть презентації результатів своєї діяльності на уроках з цього розділу своїм одноліткам із паралельних класів.

3. За матеріалами своїх досліджень підготуйте статті в шкільну газету та місцеву пресу.

4. Ініціюйте у своїй школі створення музейної кімнати з історії краю. Якщо вона вже існує, то долучіться до організаційної роботи та збирання матеріалів, що стануть експонатами тематичних виставок: «Наш край на початку ХХ ст.»; «Економічне життя у міжвоєнний період (1918–1939 рр.)»; «Побутове життя населення краю у першій половині ХХ ст.»; «Культурне життя нашого краю у першій половині ХХ століття» тощо.

5. Ініціюйте у своїй школі створення стенду «Наша школа в історії краю (міста, села)». Якщо ваша школа не має давньої історії, то зосередьте увагу під час збирання матеріалів та підготовки стенду на освітянських традиціях краю, продовжувачем яких є ваш заклад.

6. Розробіть та презентуйте на засіданні історичного гуртка пропозиції щодо проведення екскурсій місцевістю краю, що пов'язана з пам'ятниками та важливими історичними подіями. Долучіться до організаційної роботи з проведення таких екскурсій.

Ключ до тестів

РОЗДІЛ I	
Варіант 1	Варіант 2
1Б, 2Б, 3А, 4Б, 5Б, 6А, 7Б, 8А, 9Г, 10Б.	1А, 2Б, 3В, 4А, 5А, 6Г, 7А, 8Г, 9А, 10А.
РОЗДІЛ II	
Варіант 1	Варіант 2
1В, 2Б, 3Б, 4Б, 5В, 6В, 7А, 8В, 9А, 10Г, 11Б, 12Б, 13Г, 14Б, 15Б, 16Б, 17В, 18А, 19А, 20А, 21В, 22: 1Г, 2А, 3В, 4Б, 23Г, 24: першого, Генеральний секретаріат, В. Винниченко.	1Б, 2Б, 3В, 4А, 5А, 6В, 7В, 8А, 9А, 10Г, 11А, 12: 1В, 2Б, 3Г, 4А; 13В, 14Б, 15Б, 16А, 17Б, 18Б, 19А, 20В, 21А, 22А, 23А, 24: 1Д, 2А, 3Г, 4Б, 5В.
РОЗДІЛ III	
Варіант 1	Варіант 2
1В, 2Б, 3А, 4В, 5Б, 6В, 7Г, 8: 3, 4, 3, 3, 1, 4; 9: 1Г, 2Б, 3В, 4А; 10В, 11Б, 12Г, 13В, 14В, 15А, 16В, 17Б, 18Б, 19А, 20А, 21Г, 22В, 23Б, 24Б.	1В, 2Б, 3Б, 4В, 5В, 6Б, 7В, 8В, 9А, 10Г, 11В, 12Б, 13В, 14Г, 15Б, 16В, 17В, 18Г, 19В, 20Б, 21Б, 22Б, 23А, 24Б.
РОЗДІЛ IV	
Варіант 1	Варіант 2
1А, 2А, 3А, 4А, 5Б, 6В, 7Г, 8Б, 9А, 10Б.	1Б, 2Г, 3В, 4А, 5А, 6Г, 7Б, 8А, 9Б, 10Б.
РОЗДІЛ V	
Варіант 1	Варіант 2
1В, 2А, 3Б, 4А, 5Б, 6Б, 7А, 8Б, 9: 1В, 2Г, 3Б, 4А; 10: 1Б, 2А, 3Г, 4В.	1А, 2Г, 3Б, 4А, 5Б, 6Г, 7А, 8: 1Б, 2В, 3А, 4Г; 9: 1А, 2Г, 3В, 4Б; 10: 1В, 2А, 3Д, 4Г.
РОЗДІЛ VI	
Варіант 1	Варіант 2
1Г, 2В, 3А, 4Б, 5Б, 6А, 7Б, 8Б, 9Г, 10: 1Б, 2А, 3Г, 4В.	1В, 2Г, 3В, 4А, 5А, 6А, 7В, 8Б, 9В, 10: 1В, 2Б, 3Г, 4А.
РОЗДІЛ VII	
Варіант 1	Варіант 2
1В, 2А, 3В, 4В, 5Г, 6В, 7Б, 8А, 9Б, 10Б, 11В, 12: 1Б, 2Г, 3А, 4В; 13: 1Г, 2В, 3Б, 4А.	1А, 2Г, 3А, 4Г, 5А, 6В, 7А, 8Б, 9Г, 10А, 11: 1А, 2В, 3Б, 4Г; 12: 1Б, 2В, 3Г, 4А.

Термінологічний словник

Автономізація — особлива форма державного устрою. Світовий досвід передбачає їх кілька: політичну, часткову чи гранично політичну, адміністративну, національно-культурну, національно-персональну.

Автономія — самоврядування певної частини держави, що здійснюється у межах, передбачених загальнодержавним законом.

Авторитаризм — форма необмеженої політичної влади, зосередженої у руках однієї або кількох осіб, що спирається на військово-каральний апарат із застосуванням репресій, терору.

Адміністративно-територіальний устрій — система територіальної організації держави. Передбачає поділ території на окремі частини одиниці (краї, області, губернії тощо), у яких створюються і функціонують органи державної влади й управління на місцях.

Анархізм — суспільно-політична течія, характерною рисою якої є відмова від будь-якої організованої політичної діяльності, державної влади.

Анархісти — прихильники безвладдя.

Воєнний комунізм — внутрішня політика радянської влади, запроваджена у роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави. Його основними рисами були широка націоналізація промислових підприємств, разом з тим і дрібних, надцентралізація управління промисловістю, цілковита заборона свободи торгівлі, введення продрозкладки і трудової повинності.

Воєнно-політичний союз радянських республік — об'єднання військового командування й економічних ресурсів національних радянських республік із метою організації спільної боротьби у роки визвольних змагань.

Геноцид — знищення окремих груп населення, окремих народів з расових, національних або релігійних мотивів.

Геополітика — система поглядів, згідно з якою зовнішня політика держав визначається географічними факторами (місцезнаходженням країни, природними ресурсами, кліматом тощо); наука, що вивчає й аналізує в єдності географічні, політичні та інші взаємопов'язані фактори, що впливають на стратегічний потенціал держави.

Геополітичні плани — позначення географічних чинників на перспективі зовнішньої політики держави.

Госпрозрахунок — ведення господарства на основі фінансової самостійності й рентабельності.

Громадське товариство — асоціація громадян, об'єднаних суспільними та власними інтересами.

Демократизація суспільного життя — політика, направлена на здійснення народовладдя.

Демократія — форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами; закріплені в законах свободи і рівноправність громадян.

Депортація — вигнання, вислання з країни, примусове переселення окремих осіб, груп, народів.

Державна монополія — виключне право держави на виробництво, торгівлю, промисловість та ін.

Еволюція — процес зміни, розвитку, перетворення чогось (когось).

Екзильний уряд — уряд, що опинився у вигнанні, який залишає за собою право представляти свою державу.

Еліта — найбільш видатні представники певної частини суспільства, соціальної групи.

Еміграція — добровільне чи вимушене переміщення народу з країни постійного проживання в інші країни. Може бути викликана економічними або політичними причинами.

Ідеологія — система політичних, правових, моральних, релігійних та інших поглядів і ідей, в яких усвідомлюється й оцінюється ставлення людей до дійсності. Має значний вплив на суспільство, прискорює або гальмує його розвиток.

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва в основних галузях народного господарства, насамперед у промисловості як основі економіки. Обумовлює переростання аграрної стадії розвитку суспільства в аграрно-індустріальну. Умови й особливості індустріалізації визначаються особливостями певного етапу суспільного розвитку.

Інтернаціоналізм — ідеологічна й суспільнополітична течія, що відстоює концепцію співпраці вільних і рівноправних національних спільнот.

Інформаційне суспільство — це суспільство нового соціального порядку, що суттєво відрізняється за своїми характеристиками від попереднього.

Командна економіка — економіка, в якій весь обсяг ресурсів розподіляється централізовано органами державного управління. Характерними рисами є громадська (державна) власність на всі матеріальні ресурси, централізоване економічне планування, здійснення виробництва на основі державних директив.

Консервативна ідея — ідея, що відкидає нововведення і відстоює незмінність чогось (політичного устрою, державного ладу тощо).

Консерватизм — політичноідеологічна течія, що прагне поєднати зміни в суспільстві із збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого цінностей, традицій і форм життя суспільства.

Контрибуції — примусові грошові чи натуральні стягнення з населення, які проводять війська однієї з воюючих сторін на захопленій території.

Конфесія — релігійна спільнота, що має своє віросповідання і культові товариства, організації; належність до певної релігії (православ'я, католицизм тощо).

Конфіскація — примусове й безвідплатне вилучення майна на користь держави в результаті адміністративного чи судового рішення.

Концесія — підприємство, організоване на підставі договору з урядом або місцевими органами влади, які передають іншим державам або приватним особам (іноземцям) право використовувати надра, ліси, господарські об'єкти.

Корпоративні інтереси — відокремленість інтересів вузького кола людей.

Криза — переломний момент, тяжкий перехідний стан, його наростання, небезпечне нестійке явище.

Легіон УСС — військовий підрозділ, сформований з українських добровольців, що не були мобілізовані до збройних сил Австро-Угорщини під час Першої світової війни. Брала участь у бойових діях на стороні Австро-Угорщини.

Лібералізм (національний) — політична й ідеологічна течія, що обстоює свободу, підприємництво, парламентський лад, демократичні права й свободи особи.

Ліберальне нарідництво — громадсько-політичний рух, що охоплював різночинну інтелігенцію Росії й України в 60—90х роках ХІХ ст. Він поєднував у собі ідеї утопічного соціалізму з вимогами селянства, зацікавленого у знищенні поміщицького землеволодіння.

Маніфест — звернення голови держави (органу державної влади) до населення, зумовлене важливою політичною подією.

Монархізм — політичний напрям, що відстоює монархію як єдину форму державної влади.

Націоналізація промисловості — перехід промислових підприємств із приватної власності у власність держави.

Національні меншини — на території держави, населеної переважно представниками однієї нації — представники інших народів, націй.

Нееквівалентний обмін — нерівноцінний обмін.

Нейтралітет — невтручання у чужі суперечки у боротьбі між двома сторонами.

Опозиція — група осіб усередині певного суспільства, організації, партії, колективу, яка веде політику проти дії, опору щодо більшості.

Політична партія — політична організація, що виражає інтереси певної соціальної групи (чи груп), об'єднує найбільш активних її представників і прагне до досягнення певних цілей і ідеалів.

Популізм — намагання деякими політичними партіями або рухами завоювати політичний авторитет нездійсненими обіцянками, загравання з народом.

Популістські лозунги — гасла, орієнтовані на політичні ідеї широких мас, незадоволених існуючим становищем.

Продовольча диктатура — система надзвичайних заходів радянської влади у роки визвольних змагань. Мета — забезпечення продовольством робітників і Червоної армії. Вона передбачала централізацію заготівлі і розподілу продовольства, монополію хлібної торгівлі, продрозкладку й інші елементи воєнного комунізму.

Продовольча розкладка (розв'єстка) — система заготівель харчових продуктів і сільськогосподарської сировини, побудована на примусовому товарообміні, конфіскації, складова частина політики воєнного комунізму.

Продподаток — система фіксованого натурального оподаткування селян радянських республік, введена постановою Х з'їзду РКП(б) у 1921 р. замість продрозкладки.

Пропаганда — поширення і постійне, глибоке й детальне роз'яснення якихось ідей, поглядів, знань.

Радикалізм — політична й ідеологічна течія, що відстоює необхідність рішучих дій і глибоких змін у політичному й соціально-економічному ладі.

Режим — державний устрій і метод управління.

Реквізиції — примусове вилучення державою чи органами влади (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств чи установ.

Репресії — каральні заходи, покарання, вжиті державними органами.

Сепаратизм — прагнення до відокремлення.

Сепаратний мир — мир, укладений стороною без відома своїх союзників у війні.

Соціалістична революція — тип соціальної революції, в результаті якої докорінно змінюється суспільне життя і створюються умови для переходу до соціалізму.

Соціальна перспектива — побудова суспільного ладу, в якому мають реалізовуватися принципи соціальної справедливості, свободи, рівності.

Соціальна сфера — одна з основних сфер суспільного життя (поруч з економічною, політичною і духовною), що охоплює інтереси індивідів, соціальних груп, класів, націй, відносини суспільства й особистості, умови праці і побуту, здоров'я, відпочинку, раціонального використання позаробочого, а також і вільного часу. Сукупність усіх галузей суспільної (людської) діяльності, метою функціонування яких є здійснення соціального забезпечення суспільства.

Суверенітет — повна незалежність держави від інших держав у її внутрішній і зовнішній політиці.

Суспільство — виділене з природи системне утворення, що являє собою історично змінювану форму життєдіяльності людей, сукупність усіх спільностей, соціальних прошарків і груп цієї країни.

Тоталітаризм — поняття, що визначає систему, яка здійснює або намагається здійснювати цілковитий контроль над усіма сферами суспільної діяльності і над життям кожної людини зокрема.

Тоталітарна держава — держава, в якій влада контролює майже всі сфери суспільного життя і нав'язує громадянам силою або пропагандою норми життєдіяльності, спосіб життя, характер мислення тощо. У тоталітарній державі істотно обмежують або порушують права і свободи людини.

Тоталітарний політичний режим — це режим, при якому держава прагне повного, всеохоплюючого контролю над усіма сторонами життя суспільства і людини.

Ультиматум — вимога однієї сторони (держави, війська тощо) до іншої виконати її категоричні вимоги (скласти зброю, звільнити полонених та ін.). Ця вимога, як правило, супроводжується погрозами.

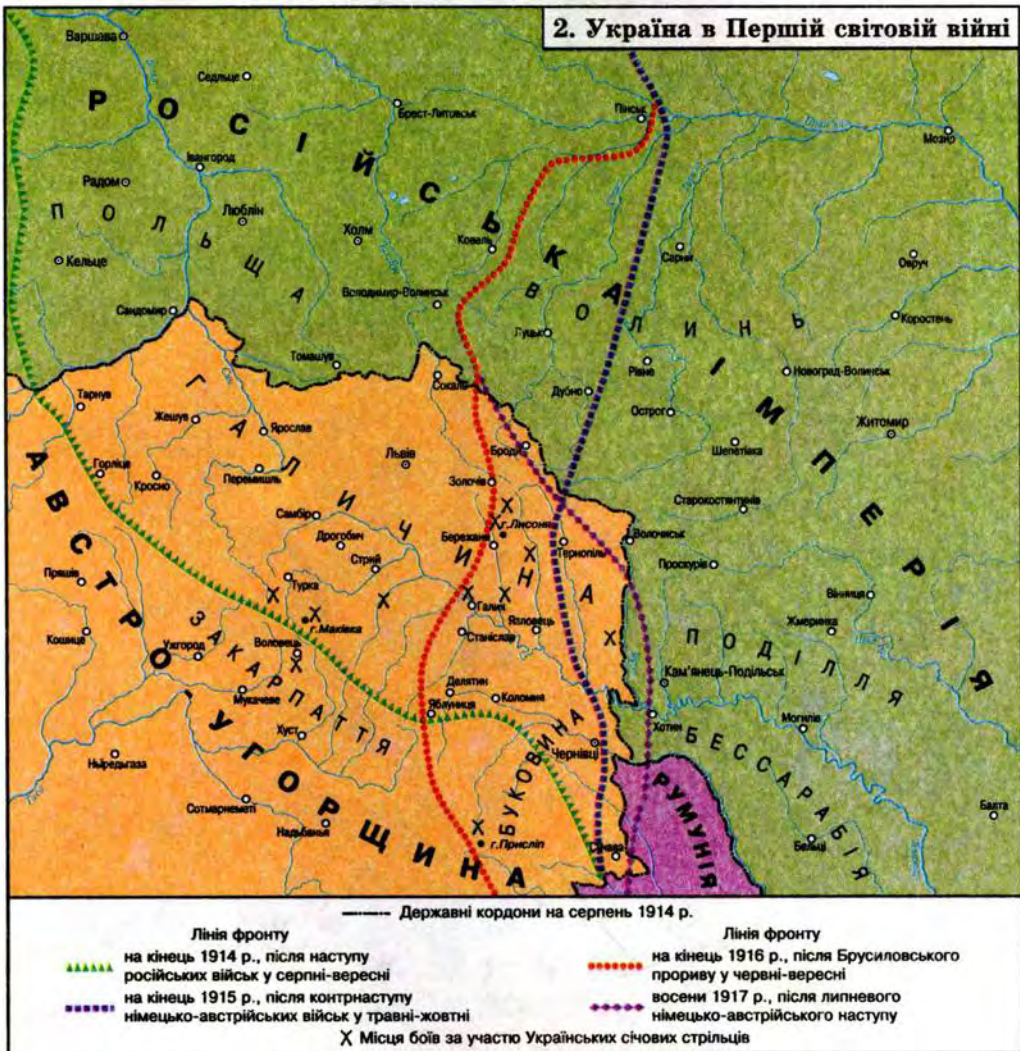
Універсал — закон, постанова верховної влади.

Федералізм — політичний рух, головним чином у багатонаціональних країнах, метою якого є створення федеративного державного устрою.

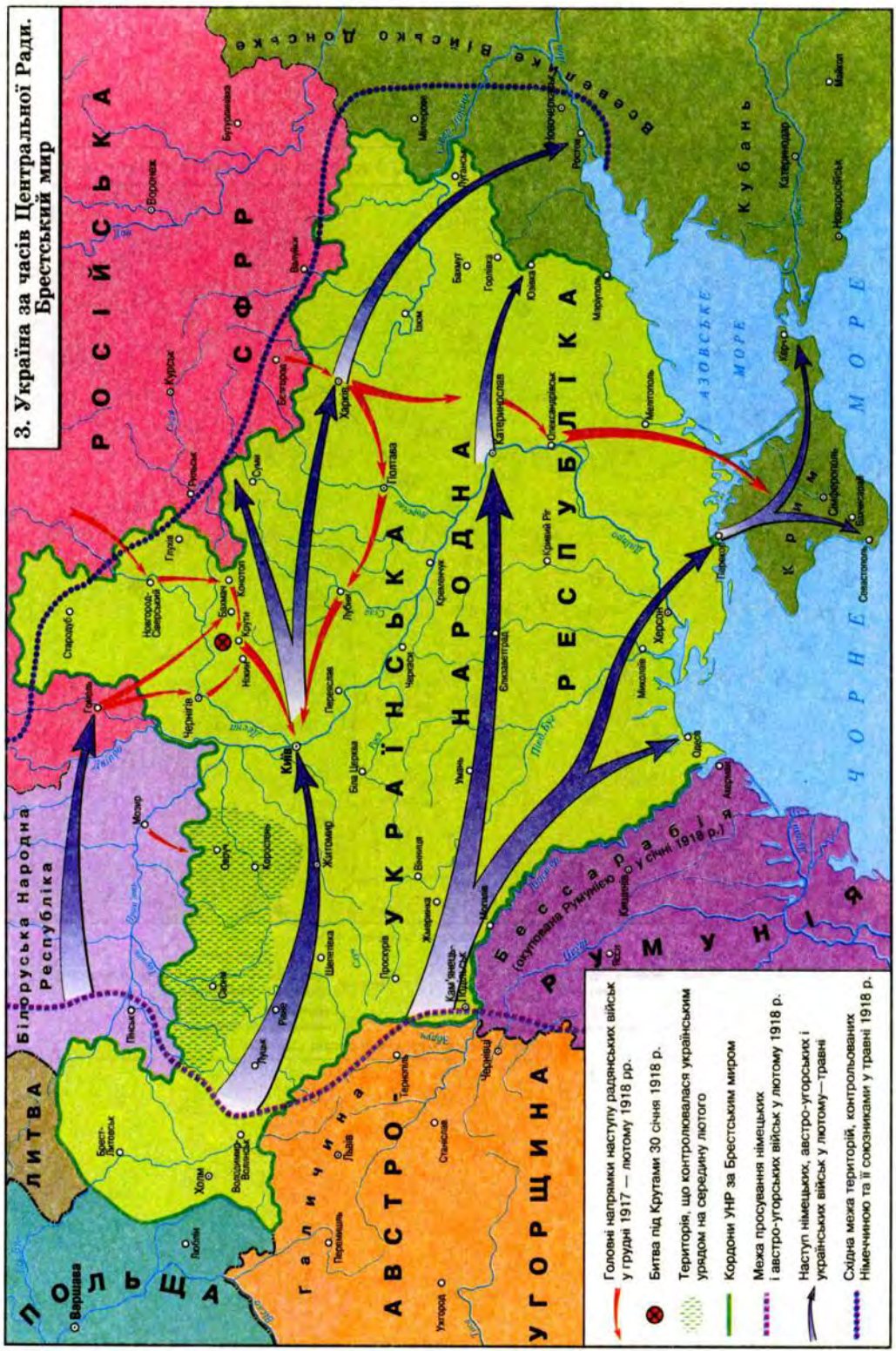
Федерація — державний устрій у формі союзної держави, за яким члени федерації (республіки, землі тощо) залишають за собою повний політичний суверенітет.

Характер революції — ознаки, за якими можна її кваліфікувати. Вони визначаються тим, які соціальні завдання революція виконує і які соціальні сили беруть у ній участь.

2. Україна в Першій світовій війні

3. Україна за часів Центральної Ради. Брестський мир

5. Західноукраїнська Народна Республіка

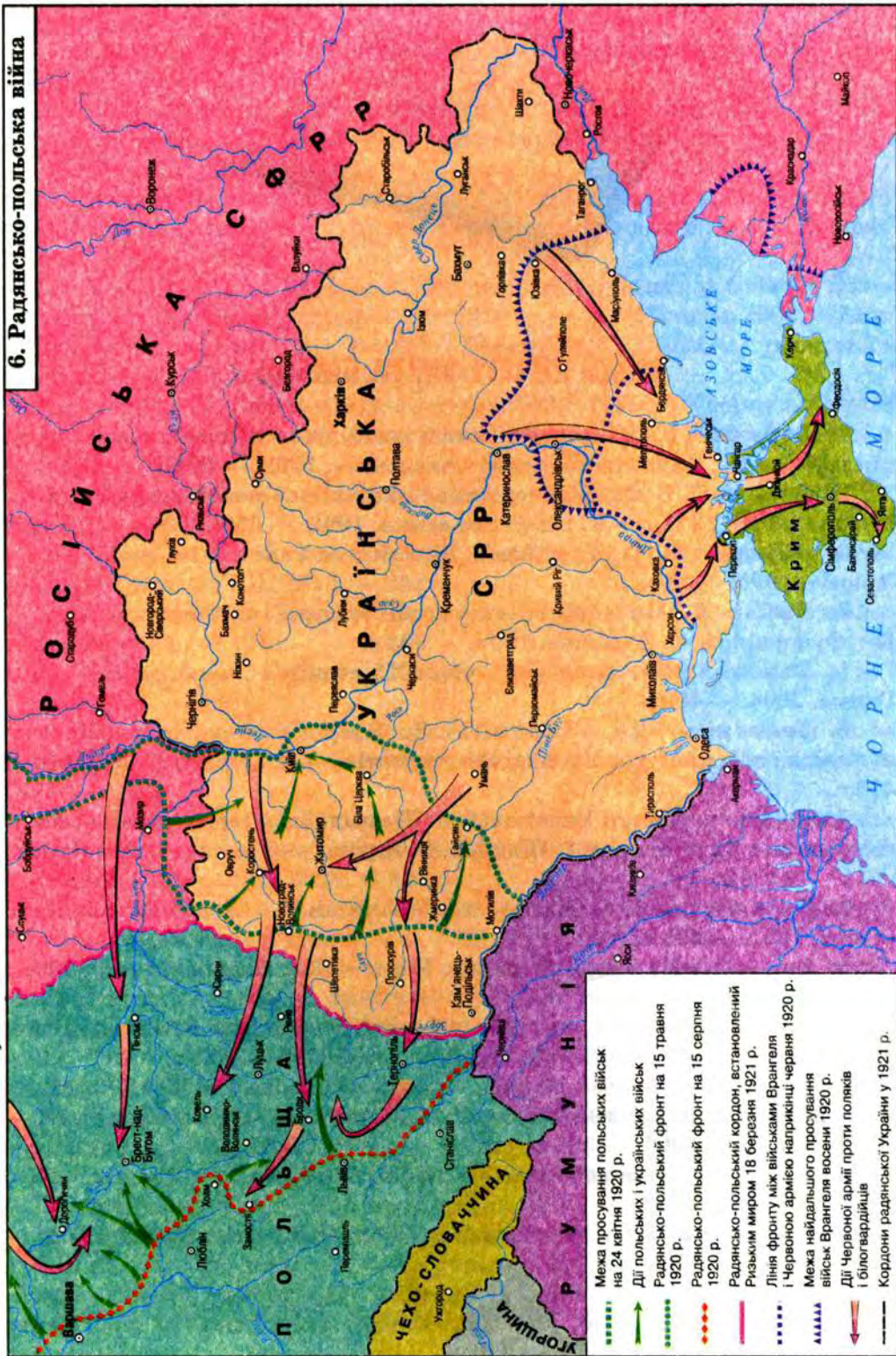

— Фактичні кордони ЗУНР на початку листопада 1918 р.
 — Вовчухівська операція Української Галицької армії у лютому—березні 1919 р.

Українсько-польський фронт
 — на кінець січня 1919 р.
 — на середину травня
 — на початок червня

..... Межа територій, зайнятих румунськими військами у травні—червні 1919 р.
 — Наступ Української Галицької армії у червні 1919 р. (Чортківська офензива)
 — Рубіж, досягнутий внаслідок наступу
 — Українсько-польська демаркаційна лінія за угодою від 1 вересня 1919 р.

6. Радянсько-польська війна

ЯКЩО ХОЧЕТЕ ЗНАТИ БІЛЬШЕ...

1. Бойко О.Д. Історія України : посіб. для студентів вищих навч. закладів. — К. : Видавничий центр «Академія», 1999. — 568 с.
2. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К. : Наукова думка, 1992. — 368 с.
3. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада : навч. посіб. — К. : Заповіт, 1995. — 344 с.
4. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — 303 с.
5. Воронов І.О. Політичні теорії ХХ століття : монографія. — К. : Генеза, 2004. — 480 с.
6. Греченко В.А. Чорний І.В. Історія світової та української культури : довідник для школярів та студентів. — К. : Літера ЛТД, 2009. — 416 с.
7. Довідник з історії України (А — Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / За загал. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид. — К. : Генеза, 2001. — 1136 с.
8. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів : Видавництво «Світ», 1991. — 573 с.
9. Енциклопедія історії України : У 8 т. — К. : Наукова думка. 2003–2011.
10. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник. Навч. посіб. / В.М. Литвин та ін. — К. : Вища школа, 2002. — 430 с.
11. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках : навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. навч. заклад. / Ю. Комаров та ін. — К. : Літера ЛТД, 2007. — 528 с.
12. Історія України: нове бачення : У 2 т. / Під. ред. В.А. Смолія. — К. : Україна, 1995. — 493 с.
13. Калакура Я.С. Українська історіографія. — К. : Генеза, 2004. — 496 с.
14. Крупник Л.О. Історія України: формування етносів, націй, державності : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. — К. : Центр навчальної літератури, 2009. — 216 с.

15. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К. : Основи, 1996. — 396 с.

16. Кульчицький С.В., Мицик Ю.А., Власов В.С. Історія України : довідник для абітурієнтів та школярів загальноосв. навч. закл. — К. : Літера ЛТД, 2007. — 528 с.

17. Мала енциклопедія етнодержавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Редкол. : Ю.І. Римаренко та ін. — К. : Довіра : Генеза, 1996 р. — 942 с.

18. Монолатій І. Українські легіонери: формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр. — К. : Темпора, 2008. — 88 с.

19. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К. : Укр. письменник, 1993. — 413 с.

20. Нога О.П. Світ львівського спорту 1900–1939 рр. Спортдосягнення товариства, архітектура, вбрання, мистецтво. — Львів : НВФ «Українські технології», 2004. — 784 с.

21. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. — К. : Либідь, 1995. Т. 2. — 606 с.

22. Разом на одній землі. Історії України багатокультурної : навч. посіб. — Львів : ЗУКЦ, 2012. — 332 с.

23. Революція на Украине: по мемуарам белых. — К. : Политиздат Украины, 1990. — 436 с.

24. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. — К. : Генеза, 2004. — 480 с.

25. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). — К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. — 184 с.

26. Рубльов О.С. Західноукраїнська інтелігенція у національних політичних та культурних процесах (1914–1939). — К. : Інститут історії України НАН України, 2004. — 648 с.

27. Салтовський О.І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. — 396 с.

28. Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні : Іст.-генет. аспекти вивч. укр. військ. термінології / НАН України. Ін-т укр. мови. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 160 с.

29. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і Слово. — К. : Генеза, 2006. — 320 с.

30. Україна в ХХ столітті : Зб. докум. і матеріалів / Упоряд. : А.Г. Слюсаренко та ін. — К. : ІЗМН, 1997. — 448 с.

31. Україна в ХХ ст. (1900–2000) : Зб. документів і матеріал. / Упоряд. : А.Г. Слюсаренко та ін. — К. : Вища школа, 2000. — 351 с.

32. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945 рр.). Навч. посіб. для 10 кл. загальноосвіт. шк. — К. : Генеза, 1998. — 400 с.

Зміст

Шановні старшокласники! 3

РОЗДІЛ I. УКРАЇНА НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

ТЕМА 1. Становище українських земель на початку ХХ ст. 6

ТЕМА 2. Особливості розвитку підприємництва
в українських землях 14

ТЕМА 3. Суперечливі процеси модернізації суспільного життя 19

ТЕМА 4. Етносоціальні і політичні процеси в українських землях
на початку ХХ ст. 27

ТЕМА 5. Революційні події 1905–1907 рр. в Україні.
Земельна реформа П. Столипіна 34

ТЕМА 6. Розвиток культури на початку ХХ ст. 41

*Узагальніть та перевірте свої знання з розділу I
«Україна на початку ХХ ст.»* 51

РОЗДІЛ II. УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ТЕМА 7. Українські землі на початку Першої світової війни 56

ТЕМА 8. Воєнні дії на території України 62

ТЕМА 9. Початок Української революції 70

ТЕМА 10. Проголошення автономії України 78

ТЕМА 11. Ускладнення політичної, економічної і соціальної ситуацій
в українських землях у липні – жовтні 1917 р. 84

*Узагальніть та перевірте свої знання з розділу II
«Україна в роки Першої світової війни.
Початок української революції»* 90

РОЗДІЛ ІІІ. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У 1917–1921 рр.

ТЕМА 12.	Від утворення Української Народної Республіки до проголошення її незалежності.	99
ТЕМА 13.	Занепад Центральної Ради. Українська Держава.	107
ТЕМА 14.	Директорія УНР	115
ТЕМА 15.	Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).	124
ТЕМА 16.	Політика радянського уряду в Україні у 1919 р.	132
ТЕМА 17.	Україна в умовах згорання національно-демократичних процесів (1920–1921 рр.)	140
	<i>Узагальніть та перевірте свої знання з розділу ІІІ «Українська державність у 1917–1921 рр.»</i>	<i>148</i>

РОЗДІЛ ІV. КУЛЬТУРА І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 1917–1921 рр.

ТЕМА 18.	Нові тенденції і чинники розвитку культурно-освітньої діяльності у 1917–1921 рр.	156
ТЕМА 19.	Подвижництво творців і діячів культури, їхній внесок у вітчизняну та світову культуру в 1917–1921 рр.	163
ТЕМА 20.	Діяльність радянської влади у сфері культури.	168
	<i>Узагальніть та перевірте свої знання з розділу ІV «Культура і духовне життя в Україні в 1917–1921 рр.»</i>	<i>175</i>

Розділ V. УКРАЇНСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928)

ТЕМА 21.	Економічне і соціальне життя у роки НЕПу	180
ТЕМА 22.	Входження України до складу СРСР	187
ТЕМА 23.	Культура і духовне життя в роки НЕПу	193
	<i>Узагальніть та перевірте свої знання з розділу V «Українська СРР В умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)»</i>	<i>202</i>

Розділ VI. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1929–1939)

ТЕМА 24.	Модернізація промисловості	208
ТЕМА 25.	Суцільна колективізація сільського господарства	217
ТЕМА 26.	Громадсько-політичне життя у 30-ті роки	224
ТЕМА 27.	Стан культури в Україні у 30-ті роки	234

*Узагальніть та перевірте свої знання з розділу VI
«Соціально-економічні перетворення в радянській Україні
(1929–1939)»* 242

РОЗДІЛ VII. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 1921–1939 рр.

ТЕМА 28.	Українські землі у складі Польщі	248
ТЕМА 29.	Українські землі у складі Румунії і Чехо-Словаччини.....	256

*Узагальніть та перевірте свої знання з розділу VII
«Західноукраїнські землі у 1921–1939 рр.».....* 265

РОЗДІЛ VIII. НАШ КРАЙ у 1900–1939-х рр..... 270

Ключ до тестів	271
Термінологічний словник	272
Картографічний додаток	276
Якщо хочете знати більше... ..	282

На сторінках 5, 55, 98, 155, 179, 207, 247 використано засоби наочної агітації, фотографії та репродукції творів образотворчого мистецтва, що відображають події відповідних періодів.

Навчальне видання

ПОМЕТУН Олена Іванівна
ГУПАН Нестор Миколайович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 10 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рівень стандарту, академічний рівень

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Редактор *О. Ларіна*
Художній редактор *М. Крюченко*
Технічний редактор *Л. Аленіна*
Коректор *С. Войтенко*
Верстка *А. Кабиш*

Формат 70×100 ¹/₁₆. Ум. друк. арк. 23,4 + 0,33 форз.
Обл.-вид. арк. 19,0 + 0,55 форз. Наклад 3000 прим.
Зам. № 12-12-0302

ТОВ «Видавничий дім «Освіта»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої діяльності до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4073 від 26. 05. 2011 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
ТОВ «ПЕТ»

Св. ДК № 3179 від 08.05.2008 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					